

**ЛИПЕНЬ-
ГРУДЕНЬ
2013
№ 4-6 (112-114)**

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Борjak,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яво,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острячко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,

П. В. Грищенко,

Т. П. Демченко,

О. К. Дубина,

А. Л. Курданов,

В. В. Мельничук,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Реєнт,

В. М. Тканко,

В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 13 від 1 липня 2013 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- о. Мицик Ю., Березенко Б.** Унікальний портрет
полковника Мартина Небаби 3
- Ситий Ю.** Цегляні будівлі Чернігова за матеріалами описів
останньої чверті XVIII ст. 5

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Ситий І.** До 390-річчя чернігівського самоврядування:
перша печатка Чернігова 13

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Тригуб О.** До питання про секуляризацію земель Чернігів-
ського Борисоглібського монастиря у кінці XVIII ст. 19
- Гапоненко Д.** Особливості господарської діяльності
Ніжинського Благовіщенського монастиря після
секуляризації 1786 р. 28
- Тарасенко О.** Святування ювілеїв і визначних подій у Чернігів-
ській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) 34

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Матяш Н.** Фрагмент недрукованої частини «Денних записок
генерального підскарбія Якова Марковича» (1744 р.) 41

РОЗВІДКИ

- Пригоровський В.** До питання про Шевченкову «любу»
з-під Ніжина 52
- Герасько М.** Маловідомі будинки К. Г. Розумовського
в Батурині 60
- Реброва Н.** Будинок генерального судді В. Кочубея:
історія пам'ятки 65
- Білоус О.** До питання бойової діяльності загонів месників
під командуванням О. Сабурова в листопаді 1941 –
серпні 1942 років 71
- Магурчак А.** Українські таборів бібліотеки на теренах
Австро-Угорщини та Німеччини у роки
Першої світової війни 78
- Музика Ю.** Формування світогляду Д. Л. Мордовця 82
- Дятлов В.** Ідея Нового Середньовіччя в історико-культурних
пошуках XX – на початку XXI століття 91
- Жбанова К.** Земельна політика Нестора Махна
(1917 – 1921 рр.) 96
- Нітченко А.** Щоденник Д. В. Країнського як джерело
вивчення революційних подій 1917 р. на Чернігівщині 102
- Морозова А.** Ігумен-ісахист Аліпій (Яковенко;
1881 – 1943) 110
- Медовкіна Л.** Історичні долі відомих візантологів другої
половини XIX – першої половини XX ст.
О. О. Дмитрієвського та І. І. Соколова. 115
- Мідько А.** З історії розвитку музейної справи на Чернігівщині
У XIX – XX ст. (на прикладі Чернігівського історичного музею
імені В. В. Тарновського) 121
- НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ**
- Павленко Д.** Містечко на трьох річках 125
- РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ**
- Сидорук А.** Маринчик С. Сузір'я талантів. Ніжин; 2013 р. 131
- Некролог.** Шевченко Віктор Миколайович 138

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

о. *Юрій Мицик, Богдан Березенко*

УНІКАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ ПОЛКОВНИКА МАРТИНА НЕБАБИ

Українська іконографія козацьких часів дуже бідна. Навіть портретів чи малюнків козацьких гетьманів збереглося обмаль: Сагайдачного, потім майже всіх гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького і закінчуючи Кирилом Розумовським. Причому це зазвичай один-два портрети чи малюнки. І лише Богдан Хмельницький та Іван Мазепа складають певний виняток: понад п'ять зображень, однак не завжди достовірних. Особливо не пощастило Мазепі, явно недостовірні зображення якого гуляють по сторінках наукових видань, демонструються навіть у музейних експозиціях, не кажучи про популярні видання. Так, часто доводиться бачити портрет нібито гетьмана Мазепи з роздвоєною бородою, хоча відомо, що цей малюнок значно пізнішого часу зображає... єврейського корчмаря; здавна в обігу перебуває і портрет роботи російського художника XVIII ст. І. Нікітіна. На ньому змальовано «напольного гетьмана», і це нібито Мазепа. Треба сказати, що напольних гетьманів не існувало в природі. У практиці Речі Посполитої (Польщі й Литви) були тільки польні гетьмани, тобто заступники великих гетьманів (коронного і литовського). В практиці України-Гетьманщини польних гетьманів взагалі не було (хіба що наказні). Вважати, що портрет міфічної анонімної особи це і є Мазепа, принаймні легковажно. Заплутанішою є історія з кінним портретом невідомого лоповухого гетьмана зі шведського замку Гріпсхольм. З того факту, що у правій руці вухань держить булаву, часом робиться висновок, що це Мазепа. Насправді це Ян Павел Сапіга, литовський польний гетьман у 1681-1720 рр. Збереглися навіть такі ж його портрети, але підписані.

Ще гірша ситуація з портретами козацьких полковників до початку XVIII ст. Та й у подальшому їх небагато. Маємо зображення полковників Півторакожуха, Максима Кривоноса (це швидше карикатура), Михайла Кричевського (посмертний портрет роботи голландського художника Абрагама Вестерфелда), Тимоша Хмельницького, Григорія Гуляницького... І все). Правда, є малюнок Вестерфелда, на якому

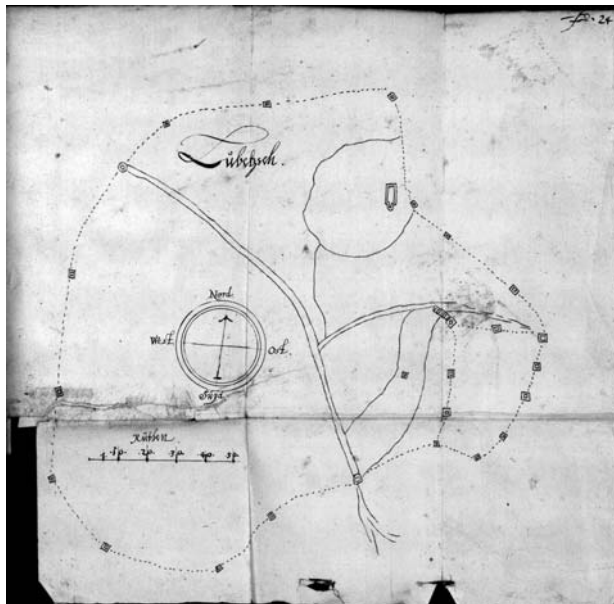

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ).

© Березенко Богдан Олексійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

зображені три козацьких послі до литовського польного гетьмана Януша Радзивілла, але не уточнюється, хто конкретно там зображений. До того ж малюнок дуже маленький, і риси обличчя послів важко розрізнити. Тому інакше як сенсаційною не можна назвати знахідку чеських архівістів, які відцифрували матеріали королівського архіву (Kralovska kanonie premonstratu na Strachove). Під номером DB V 68 цього архіву зберігається розгорнута реляція про похід Радзивілла з Бобруйська на Київ і Білу Церкву 1651 р. («Relation vom litauischen Feldzug im Jahre 1651»). Уже на початку реляції говориться, що Радзивілла протидіяли полковники Небаба, Гаркуша, Подобайло або ж Пободайло (Bobodajlo), Литвиненко (Litwenenko). Текст написано німецькою мовою готичним шрифтом досить нерозбірливим почерком, і його розшифровка та переклад українською ще попереду. Але у цій реляції є близько десятка малюнків і планів (деякі навіть у кольорі, в т. ч. портрет Небаби), які зображають Київ, Гомель, Речицю, Лоїв, схематичний малюнок литовського війська на марші і т. д. Головною ж сенсацією є реалістичне зображення чернігівського полковника Мартина Небаби. Підпис під малюнком ясно свідчить, хто на ньому зображений: «Козацький генерал-лейтенант Небаба, який поліг під Лоєвом».

Насправді ця битва, в якій українські повстанці зазнали поразки від карателів Радзивілла, відбулася 6 липня 1651 р. під Ріпками, поблизу Лоївської переправи, але сучасники нерідко називали її битвою під Лоєвом. Художником, який змалював Небабу і створив інші плани й малюнки, був, судячи з усього, згадуваний А. Вестерфельд (рік народження невідомий—1692), придворний художник князя Я. Радзивілла, який супроводжував князя у його поході в Україну 1651 р. Один із малюнків (вигляд Києва з лівого боку Дніпра) навіть підписаний А. Вестерфельдом. До того ж манера, в якій виконані малюнки, дуже подібна до тієї, яка притаманна цьому художнику. Але навряд чи Небаба спеціально позував Вестерфельду. Це, очевидно, малюнок, зроблений по смерті полковника. Вестерфельд, як і у випадку з М. Кричевським, зробив посмертне зображення, але «оживив» його. Джерельні дані посередньо свідчать саме про такі обставини створення малюнка. Адже із джерел відомо, як саме загинув Небаба і навіть як він був одягнений у момент загибелі, що підтверджує й нововиявлена в архівах анонімна реляція про загибель цього полковника (1). На портреті Небаба зображений людиною років 40 з борідкою та вусами, «оселедцем», з двома ранами від шаблі над лівим вухом, плямкою крові на грудях, у жупані (нагадаємо, що в момент загибелі на Небабі був атласний зелений жупан). Подальша робота над реляцією, можливо, прояснить ще деякі обставини створення портрета. Але ясно, що маємо справу зі справді унікальною знахідкою. Щоб збагатити іконографію Сіверщини XVII ст., наводимо цей портрет, а також план Любеча.

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т.IX. – Ч. 1. – С. 322; Національна бібліотека України ім. В. Стефаника у Львові. – Відділ рукописів. – № 22867. – Арк. 182.

ЦЕГЛЯНІ БУДІВЛІ ЧЕРНІГОВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИСІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Описи кінця XVIII ст. дозволяють скласти уявлення про стан збереженості давньоруських мурованих споруд Чернігова та об'єктів цивільної та духовної архітектури XVII – XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, мурована архітектура, виробництво цегли.

У 1991 р. археолог В. Коваленко, визначаючи напрямки подальших краєзнавчих досліджень, зазначив, що численні топографічні плани та досить гарні описи міста так і не стали предметом детального аналізу [1, с. 208]. Останнім часом справа вивчення топографічних планів зрушила з місця. Пропонуємо невеликий огляд розвитку мурованої архітектури Чернігова кінця XVIII ст.

Опис Чернігова, зроблений О. Шафонським, досить повно характеризує його забудову і тому привертає до себе увагу як науковців, так і мешканців міста, що цікавляться його історією. У XIX – XX ст. побачили світ декілька публікацій, що задовольнили цікавість городян: у 1899 р. у журналі «Київська старовина» вийшла друком публікація В. Хижнякова «Черниговская старина», в якій на основі праці О. Шафонського та залучення документів з архіву міської думи зроблено екскурс до Чернігова кінця XVIII – XIX ст. [2, с. 367–407].

Книга О. Шафонського [3, с. 237–304] та опис Чернігівського намісництва 1781 р. [4, с. 1–7] дозволяють скласти уявлення про цегляні об'єкти, що існували на території Чернігова у другій половині XVIII ст. Описи окремих складових частин Чернігова можна доповнити картографічними матеріалами. В архівах зберігаються понад 10 датованих планів Чернігова XVIII ст., які можуть показати зміни в забудові міста. Описи споруд, зроблені у працях О. Шафонського та опису Чернігівського намісництва 1781 р., дозволяють визначити їх приналежність до тих чи інших установ та організацій. Складемо перелік об'єктів на основі свідчень О. Шафонського, доповнених окремими вказівками опису 1781 р.

На території Фортеці (сучасна територія Валу, чи Перший замок черкаський найдавнішого плану Чернігова [5, с. 242]) існували «кам'яні»:

1. Церква соборна Преображення Господня.
2. Архієрейський будинок з колишнім Борисоглібським монастирем, у якому всі будівлі цегляні. А саме:

- а) церква Бориса і Гліба;
- б) дзвіниця 1701 р.;
- в) палати, де розміщується духовна дикастерія;
- г) церква Всіх Святих;
- д) двоповерховий архієрейський будинок (30 покоїв);
- е) келії від дзвіниці до воріт двоповерхові;
- ж) келії від воріт на південь (разом з дикастерією всіх келій 23);
- з) між келіями 6 амбарів та ще льохи;
- і) кам'яна огорожа.

3. Городовий магістрат. Будинок належав полковнику Полуботку, який після пожежі 1750 р. продав його під магістрат. Опис 1781 р. доповнює – «о двух этажах» [6, с. 2].

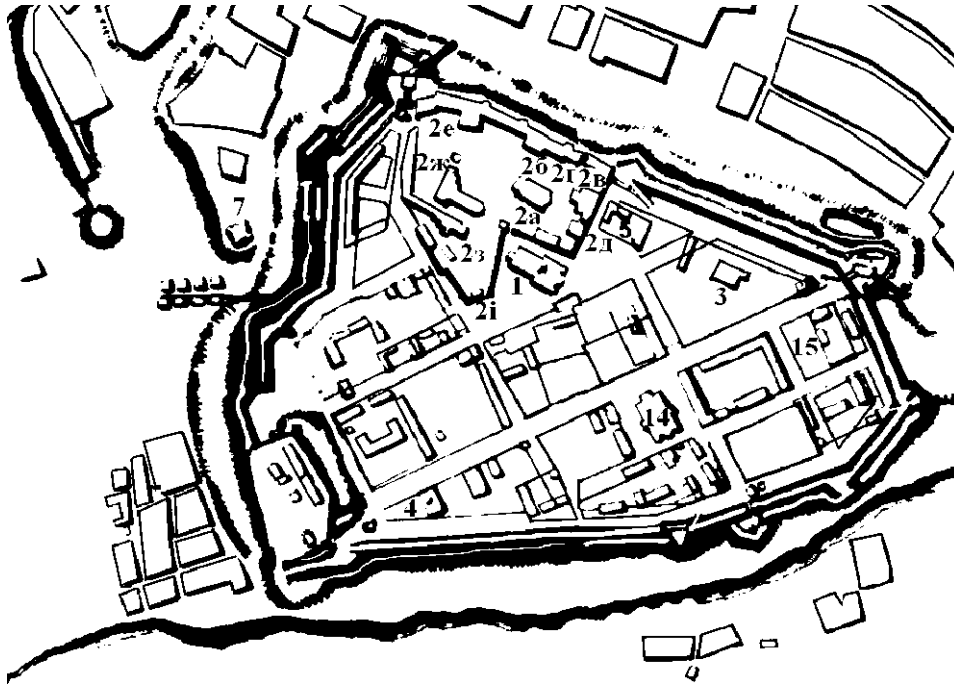

Рис. 1. План чернігівської фортеці з позначенням цегляних споруд (нумерація згідно зі затками у тексті).

4. Будинок колишньої Полкової канцелярії, в якій містилися губернський магістрат та суд. В опису 1781 р. – «об одном этаже».

5. Будинок для перебування генерал-губернатора – будинок дерев'яний на кам'яному фундаменті. Розташований проти архієрейського будинку. Збудований у 1781 р. (в іншому місці зазначений будинок дерев'яний для губернської караульної роти з кам'яною кладовою для зберігання грошей).

6. Будинок обивательський кам'яний. В опису 1781 р. – «монастиря Єлецького». Частина міста, названа на абрисі Чернігова як Другий замок черкаський, містила:

7. Церкву святої великомучениці Катерини, освячену 1715 р.

8. Церкву Воздвиження Чесного та Животворящого Христа (до половини кам'яна, однопрестольна, біля самого валу, в 1759 р. закладена на кошти К. Лизогуба, а в 1778 р. завершена).

Територія на схід від р. Стрижень:

9. Семінарія латинська у приході церкви Вознесіння. В перебудованому кам'яному будинку П. Полуботка.

Територія на міському цвинтарі на північний захід від укріплень:

10. Церква Воскресіння Христова на кошти М. Єньки та Є. Дуніної-Борковської після 1772 р. збудована; ще одна під кам'яною дзвіницею священномученика Григорія Великого Арменія на кошти У. Єньки, її синів та І. Коробанки у 1779 р. збудована.

Територія на захід від Третього замку черкаського (Третьяка):

11. Монастир Успенський Єлецький чоловічий. А саме:

а) церква Успіня Пресвятої Богородиці;

б) трапезна церква апостолів Петра і Павла 1776 р.

в) дзвіниця на два поверхи;

г) будинок настоятельський наполовину цегляний, наполовину дерев'яний (10 покоїв);

д) келій цегляних – 14;

е) трапезна, кухня, кухарні, амбари, кузня – кам'яні;

ж) огорожа кам'яна.

12. Троїцько-Іллінський чоловічий монастир:

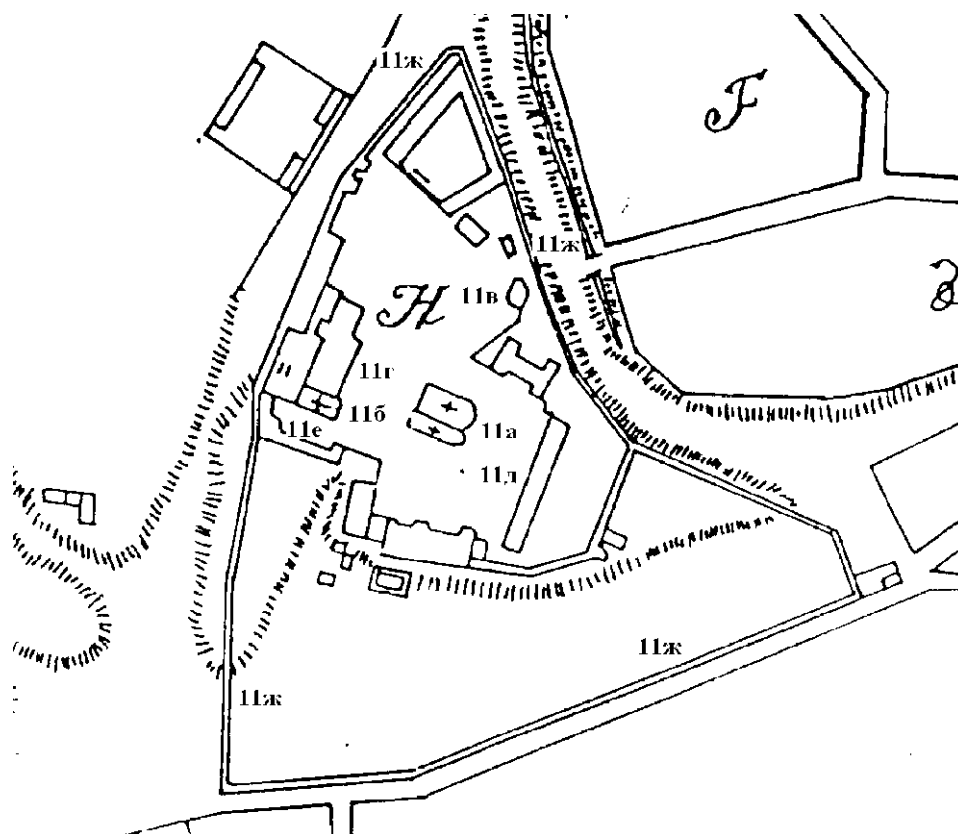

Рис. 2. План Єлєцького монастиря з позначенням цегляних споруд (нумерація згідно зі згадками у тексті).

- а) церква маленька Іллі Пророка;
- б) церква св. Трійці, 1679 р. закладена;
- в) трапезна Введення Пресвятої Богородиці;
- г) дзвіниця в 1785 р. оштукатурена;
- д) двоповерховий будинок настоятеля (18 кімнат);
- е) келій – 13;
- ж) амбарів із льохами – 5;
- з) кухня, пекарня – кам'яні;
- і) огорожа з чотирма вежами.

На північ від міста:

13. Церква великомучениці Параскеви в П'ятницькому жіночому монастирі.

У Першому замку черкаському (на Валу) існувала:

14. Воскресіння Христова велика трипрестольна церква, що стояла між Михайлівською церквою і казенною палатою біля самого двору Єньків. Згідно з О. Шафонським, збудована у 1682 р. коштами Дуніна-Борковського. З 1754 р. починає руйнуватися і розібрана до фундаменту в 1772 р. (перенесена на кладовище за місто).

15. Кам'яна велика трипрестольна церква на садибі (біля будинку) підполковника Троїцького. Назва невідома. Це не Благовіщенська дерев'яна церква, розташована в саду підполковника Троїцького. Отже, у XVIII ст. храм-усипальниця кінця XI ст., що досліджувався у 1985–1986 рр. В. П. Коваленком [7, с. 5–23], був ще досить гарно помітний на поверхні, але вже давно не використовувався, і ніхто не міг пригадати його назву.

Таким чином, в описах згадується 15 об'єктів мурованої архітектури, що датуються від XI до останньої чверті XVIII ст.

Якщо поділити їх на групи за часом зведення, то можна скласти списки 4 груп пам'яток.

Рис. 3. План Чернігова кінця XVIII ст. з позначенням цегляних споруд (нумерація згідно зі згадками у тексті).

I. Давньоруські пам'ятки представлені: Спаським собором (№ 1), Борисоглібською церквою (№ 2), Успенською церквою (№ 11), Іллінською церквою (№ 12), П'ятницькою церквою (№ 13), храмом-усипальницею кінця XI ст. (№ 15).

II. Будівлі, зведені, згідно з О. Шафонським, за часів польського панування (перша половина XVII ст.): келії біля воріт Борисоглібського монастиря (№ 2 е). В. Хижняков вважав, що всі 22 келії були збудовані домініканцями. А. Карнабед [8, с. 88–96] саме до польського часу відносив перебудову «теремця XI ст.» та апсидної частини Борисоглібського собору.

III. Будівлі, збудовані й відремонтовані у другій половині XVII – початку XVIII ст.: дзвіниця 1701 р. Борисоглібського монастиря, частина келій та інших будівель

(№ 2) (В. Хижняков зазначає, що до побудови окремого будинку архієрейські покої розміщались у келіях, де у II половині XVIII ст. була розташована дикастерія (№ 2 в), будинок Полуботка на Фортеці (№ 3), будинок Полкової канцелярії (Лизогубів) (№ 4), Катерининська церква (№ 7), будинок Павла Полуботка в Застриженні (№ 9), трапезна Єлецького монастиря, дзвіниця та окремі будівлі (№ 11), розширення церкви Іллі Пророка (№ 12), Троїцький собор, трапезна та окремі споруди (№ 12), ремонтні роботи в П'ятницькій церкві (№ 13), Воскресенська церква на Фортеці (1682 р.) (№ 14), прибудова восьмигранної дзвіниці-ротонди із західного боку до Борисоглібського собору (1672 р.) [9, с. 101].

IV. Будівлі XVIII ст. та ремонти цього часу: надбудова дзвіниці над вежею Спаського собору (№ 1), архієрейський будинок на території Борисоглібського монастиря (№ 2) (В. Хижняков подає 1780 р. як час його побудови, а 1790 р. – як час зносу стіни огорожі та багатьох келій колишнього монастиря), ремонт будинку Полкової канцелярії після пожежі 1750 р. (№ 4), ремонт П'ятницької церкви (в 1750–1756 рр.) (№ 13), добудова фундаментів будинку 1781 р. (№ 5), будинок Єлецького монастиря на території Фортеці (№ 6), нижня частина церкви Воздвиження Чесного та Животворящого Христа (№ 8), прилаштування будинку під семінарію (№ 9), церква Воскресіння Христового з дзвіницею на кладовищі (№ 10), окремі будинки Єлецького монастиря (№ 11), дзвіниця, корпус настоятеля, огорожа Троїцького монастиря (№ 12).

Найактивніше будівництво припадає на давньоруський час та другу половину XVII – початок XVIII ст., що вказує на економічний розквіт Чернігова в цілому і його окремих складових частин – монастирів та церков.

У польський час започатковується цегляне виробництво – П. Кулаковський вказує на існування в Чернігові 10 цегельень [10, с. 434], продукція яких і сприяла розбудові споруд Борисоглібського монастиря. Досить низька будівельна діяльність, що простежується у польський час, спричинена військовими діями, слабкою залюдненістю міста, поступовим становленням цегляного виробництва і, напевно, небажанням православних підтримувати розбудову католицьких монастирів.

Розбудова монастирів та ремонти православних споруд у середині XVII – на початку XVIII ст. у певному сенсі є процесом розбудови та відродження державницьких традицій. Відродження церкви не відокремлювалося від загальних процесів, що відбувалися в Україні, і сприймалося верхівкою тогочасного суспільства як процес зміцнення власної держави і досягнутого в процесі боротьби власного становища. Ще під час подій середини XVII ст. Стефан Подобайло, спочатку сотник, а згодом полковник Чернігівський, дає кошти на ремонт і добудову Іллінської церкви [11, с. 269]. Лазар Баранович у 1654 р. побудував трапезну церкву на території Борисоглібського монастиря. Певний період підтримка церковних установ виражалася в наданні сіл, млинів, перевозів тощо. Згодом з припиненням військових дій з'явилися пожертви і у грошовому вимірі. При цьому не слід забувати і сприяння, яке допомагало монастирям та церквам започаткувати і здійснити певні заходи. Василь Андрійович Дунін-Борковський своїм коштом ремонтував Спаський собор, П'ятницьку церкву, Успенський собор та келії північного корпусу Єлецького монастиря, будував цегляні Воскресенську церкву на території Фортеці, трапезну Петропавлівську церкву, келії та огорожу Єлецького монастиря.

Іван Самойлович започаткував розбудову Іллінського монастиря, який при підтримці наступного гетьмана І. Мазепи перетворився в Троїцько-Іллінський монастир. З мурованих пам'яток коштом І. Мазепи зводиться дзвіниця Борисоглібського монастиря. Невідомо, на чий кошти, але наприкінці XVII ст. будується дзвіниця Єлецького монастиря.

Лизогуби звели Полкову канцелярію на території Фортеці [12, с. 348–349], прибудували сімейну усипальницю з південного боку Успенського собору Єлецького монастиря, звели величну Катерининську церкву [13, с. 143].

Полуботки розпочали будівництво з власного будинку на території Фортеці і продовжили розбудовою двору у Застриженні.

Цей період розпочався на базі вже існуючих цегельних виробництв, але спричинений військовими діями економічний спад у розвитку міста позначився на масштабності будівельної діяльності.

На початку відбудови можна було використати цеглу-плінфу від напівзруйнованих об'єктів давньоруського часу. Саме в цей час розбираються стіни галерей Успенського собору Єлецького монастиря (не можна виключати, що для ремонту верхів цього собору), зникають стіни Благовіщенського собору 1186 р. (можливо, для ремонту Спаського собору та будівництва Воскресенської церкви), розбираються залишки церкви на вулиці Сіверянській і т. д. Але цегла, що простояла у кладці понад 400 років, не завжди відповідала потребам. Постає питання організації виробництва нової цегли для потреб розпочатої відбудови.

О. Шафонський згадує вісім цегляних заводів, що існували в Чернігові в останній чверті XVIII ст.: 5 з 8 – це заводи приватних осіб, засновані завдяки капіталам та можливостям приватних осіб, а 3 з 8 – це заводи, забрані у Борисоглібського, Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів після їх секуляризації.

Існування цих трьох заводів, котрі під час їх приналежності до монастирів використовували працю підлеглих селян, і пояснює масштаби будівництва споруд трьох найбільших монастирів Чернігова. На противагу їм П'ятницький монастир, у якого не було такого заводу, не мав жодної будівлі, зведеної у XVII – XVIII ст. із цегли.

Час появи трьох монастирських цегельних заводів можна пов'язати з активною розбудовою самих монастирів. Кошти надавали козацька старшина та гетьмани. Робочі руки забезпечувалися за рахунок селян з подарованих сіл. Виникла проблема в організації виробництва досвідченими в цій справі людьми.

Подібні проблеми виникали і під час грандіозного будівництва за часів І. Мазепи в Києві та його околицях. О. Бреяк, досліджуючи цегляне виробництво на Київщині [14, с. 134–141], наводить свідчення про прибуття до Києва О. Старцева, разом із яким прибуло 80 цеглярів та 100 робітників. А для робіт у Межигірському монастирі в 1688 р. з московського Покровського монастиря приїхав старець Феодосій, котрий повинен був наглядати за процесом виготовлення цегли. Таким чином, нестачу майстрів козацька старшина компенсувала за рахунок запрошення з центрів, де цегляне виробництво досягло вже певних успіхів. Така допомога старшини під час організації нового виробництва іноді була краща за грошові пожертвування.

Дослідники чернігівської архітектури кінця XVII – початку XVIII ст. відзначали, що у формах споруд та їх характерних деталях простежується рука російських майстрів: «В Чернігові – трапезна Троїцького монастиря з Введенською церквою, надбудова великокнязівської Іллінської церкви ...; дзвіниця, вратерський корпус і лізогубівський приділ Єлецького монастиря; дзвіниця Борисоглібського собору й т. п.» [15, с. 364]. Поява ознак, характерних для російської архітектури, вказує на шлях, яким було започатковане виробництво цегли, – запрошення майстрів. Існує думка, що в Україну частково повернулися кам'яних справ майстри, які за відсутності роботи в часи Руїни перебралися до Москви. Але як би там не складалися справи, маємо появу стандарту у виробництві цегли (прийнятого в цей час у Москві) та привнесення традицій від східного сусіда. Подальший розвиток цегляного будівництва призупинили події Північної війни та указ Петра I про заборону мурованого будівництва без дозволу, в зв'язку з нестачею кваліфікованих кадрів на розбудові Санкт-Петербурга 1703 р. Можливо, саме цей документ не дозволив Полуботкам розгорнути будівництво у більших масштабах.

Зрозумівши основу такої будівельної діяльності монастирів, спробуємо оцінити масштаби цивільного будівництва у XVII–XVIII ст. Виявляється, що існували лише будинки, зведені козацькими полковниками наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Цивільне будівництво у XVIII ст. пов'язане з останньою чвертю цього століття і спричинене потребами в адміністративних будинках новоутвореного намісництва. Знаємо лише про одну приватну кам'яницю, розташовану на вулиці Гончій, збудовану на кошти городничого Миколи Константиновича у другій половині XVIII ст. Але це тільки перші досить слабкі паростки, які розквітнуть на початку XIX ст., коли з'являться такі споруди, як будинок губернатора, і стануть відомими імена їхніх архітекторів.

З появою виробництва цегли в Чернігові відбувалися зміни в усьому цивільному будівництві. Новий будівельний матеріал дозволяв змінити конструкцію опалювального пристрою (груби чи печі) в дерев'яних будинках міщан. Більша тепловіддача нових опалювальних пристроїв дозволяла збільшити розміри житла і відповідно покращити умови проживання. Зміни в конструкціях печей супроводжувалися появою нових декоративних матеріалів – кахлів, що використовувалися для оздоблення грубок, зроблених з цегли, та для декору мурованих будинків. Датування кахлів, основане на змінах технологічних прийомів їх виготовлення, збігається з появою на території міста цегли. За дослідженнями Л. Виногородської, найдревніші чернігівські кахлі датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [16, с. 80]. Якщо поява

цегли датується першою половиною XVII ст., то і датування перших чернігівських кахлів слід скорегувати на цей час. Масове виробництво цегли наприкінці XVII – початку XVIII ст. призводить до її здешевлення і широкого застосування в дерев'яних будинках. Саме на цей час припадає розквіт кахлярського мистецтва Чернігова, який відображається в появі значної кількості різноманітних типів кахлів у будинках міщан, козацької старшини та в монастирях. Відкриті залишки випалювальних печей, де поряд з горщиками випалювалися й кахлі. Розташування печей на території, наближеній до Єлецького монастиря, дозволяє висловити думку про гончарів, що були залежними від нього. Як бачимо з описів О. Шафонського, чернігівські монастирі мали цегельні виробництва. Для київських монастирів, за документами та археологічними розкопками, відомі факти приналежності гончарів до монастирів [17, с. 291]. Подібні процеси були характерні і для Чернігова. Скоріш за все монастирі, започаткувавши виробництво цегли, започаткували і виробництво кахлів, на які виник попит у зв'язку з облаштуванням печей (грубок чи камінів) за новою модою.

Простежується подібність кахлів Троїцько-Іллінського монастиря до кахлів гетьманського Батурина. На нашу думку, гетьман І. Мазепа для облаштування монастиря відправив до Чернігова кахляра, який продовжив тут традиції розвитку батуринського кахлярства. Судячи із серії виробів (продовжують лінію розвитку кахлярського мистецтва, започатковану наприкінці XVII ст. у Батурині), що знайшла продовження у виробках середини XVIII ст., кахляр (можливо, з учнями) залишився у Чернігові. Не можна виключати можливість існування цих кахлярів під опікою Троїцько-Іллінського монастиря. Таким чином, чернігівські монастирі задовольняючи власні потреби в цеглі та керамічних виробках, частину продукції могли поставляти на ринок. Цегляне будівництво на території трьох монастирів указує на ефективність їхнього економічного життя.

Таким чином, описи останньої чверті XVIII ст. вказують не тільки на існування мурованих споруд, а є показником розвитку як будівельної справи Чернігова, так і всього його економічного життя за понад вісім століть історії міста, що втілилася у камені.

1. Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К., 1991. – С. 201–208.
2. Хижняков В. Черниговская старина (1765 – 1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – Т. LXV. – 1899. – Апрель. – С. 367 – 407.
3. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 237 – 304.
4. Пашенко Д. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 7.
5. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова // Наука і культура. Україна: Щорічник. – Вип. 23. – К., 1989. – С. 241 – 244.
6. Пашенко Д. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 7.
7. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа». – К., 1990. – С. 15 – 23.
8. Карнабід А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дитинця // УІЖ. – 1972. – № 3. – С. 88– 96.
9. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2008. – 224 с.
10. Кулаковський П. Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 427–438.

11. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 237 – 304.
12. Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 347 – 367.
13. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1898. – С. 142 – 144.
14. Бряк О. Цегляне виробництво на Київщині в XVII – XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – К., 2007. Вип. 16. – С. 134 – 141.
15. Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали – К., 1928. – С. 347 – 367.
16. Виноградська Л.І. Чернігівські кахлі XVII – XVIII ст. // Чернігівська старовина. Збірник наук. праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 75 – 83.
17. Чміль Л. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI – XVIII ст. // Болховитинівський щорічник. – К., 2010. – С. 287 – 301.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Ігор Ситий

ДО 390-РІЧЧЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПЕРША ПЕЧАТКА ЧЕРНІГОВА

27 березня 1623 р. Чернігів отримав статус магдебурзького міста¹, зовнішніми атрибутами якого були печатка, герб та прапор: «A do pieczętowania spraw mieiskich czernihowskich urzędu burmistrzowskiego y ławniczego za herb mieisky naznachamy świętego Władysława we zbroi, z chorągwią czerwona»². Як бачимо, на міській печатці з'явився св. Владислав. Але наскільки це зображення історичне?

В історичній науці не склалось єдиної думки щодо символіки Чернігова та Чернігово-Сіверської землі. В. Рум'янцева припускає, що емблемою Чернігівського князівства здавна був двоголовий орел³. Натомість Б. Рibaков, дослідивши билини чернігівського циклу, доводив, що початково це був віщий ворон або, як варіант, – фантастична істота Семаргл. На користь цих гіпотез, як і інших схожих, можна знайти досить аргументів, тим більше, що емблематика змінювалася протягом століть. Можливо, ворон більш рання емблема, яка трансформувалася в орла під впливом тісних зв'язків Чернігівського князівства з Візантією через Тмутаракань у XI ст.⁴ Доречно відмітити, що великий князь чернігівський Мстислав Володимирович користувався родовим знаком, який мав вигляд тризуба.

Ще одне зауваження відносно герба Чернігівської землі – чорного орла, а саме його кольору. Можна припустити, що він не випадковий. О. Толочко пише: «Різні боки кордону маркуються різними барвами. Свій бік – світлою, чужий – темною. Протистояння «світлої», «красної» Русі темному, незнайомому полю – одна з головних колористичних домінант давньоруської літератури. Кольоровий код, утім, не єдиний. Він має своє, безпосереднє продовження у знаках сторін світу, де своєму відповідає південь (світло), чужому – північ (темрява). На світанку давньоруської державності саме таким чином поляни усвідомлювали своїх північних сусідів-сіверян, пов'язуючи із ними чорну фарбу, а разом з цим і поняття географічної півночі, холоду. Можна твердити, що уявлення про максимальну етнічну відчуженість обов'язково асоціюється із чорною північчю»⁵.

У такому разі стає зрозумілою позиція фахівців Речі Посполитої, які у XVII ст. стверджували, що двоголовий чорний орел – давня емблема Чернігівської землі, на підставі чого польський сейм у 1633 р. затвердив герб Чернігівського воєводства. Ним став чорний двоголовий орел з розпущеними крильми під королівською короною та вензелем королевича Владислава на грудях (цікаво, що у 30-і XVII ст. був ще один герб, пов'язаний з Чернігівщиною. Це *Погоня* або вершник в обладунках, герб Великого князівства Литовського. Він був розміщений на печатці земського суду Чернігівського повіту)⁶.

На жаль, нам не відома аргументація польської сторони щодо давності орла як емблеми Чернігівщини. Та й взагалі, чи була вона? Не треба забувати, що чернігівські

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім. В. Тарновського.

землі були спірною територією між Річчю Посполитою та Московською державою, а звідси – всілякі намагання обох держав тим чи іншим способом прив'язати їх до себе. Можливо, чорний двоголовий орел планувався як протипоставлення московському.

По-іншому до цього питання підходила протилежна сторона. Відомо, що у XVII ст. герба у загальноприйнятому розумінні в Московській державі не існувало, а ті зображення, що ми бачимо на царській печатці, можна розглядати як емблеми (і не більше), котрі підкреслювали думку, що Москва – це збирач руських земель. Цікаво відзначити, що на печатці Івана IV емблема Чернігівської землі – меч східного типу чи шабля, на тарелі Олексія Михайловича – це білий олень на зеленому тлі⁷, у царському «Титулярнику» 1672 р. та на малюнку австрійського дипломата Й. Корба – кінь у супроводі зірок⁸. Як бачимо, у російській традиції емблема чернігівських земель була нестійкою, що пояснюється слабкістю російської геральдики, що як наука почала розвиватися лише у XVIII столітті, а в XVII ст. московським чиновникам доводилося або створювати штучні емблеми, або користуватися розробками досвідченіших західних геральдистів, вносячи свої модифікації. Тому чернігівський орел у 1672 р. стає одноголовим⁹. І у лапах у нього з'являється хрест, який нагадує, що чернігівські землі поряд з Києвом були колискою християнства на Русі. Голову ж орел «втратив», тому що загальнодержавною емблемою Московської держави був двоголовий візантійський орел, і неприпустимо, з точки зору московських чиновників, щоб подібна емблема була у Чернігова, міста хоч і стародавнього, але ж провінційного, яке перебувало певний час у складі Речі Посполитої. Таким чином, чорний орел утвердився як герб Чернігово-Сіверської землі.

У той же час як міський герб Чернігова ми можемо розглядати тільки зображення св. Владислава¹⁰. Чому саме цей святий потрапив на герб? Адміністратором Чернігово-Сіверської землі у той час був королевич Владислав, у майбутньому король Владислав IV, а святий Владислав був його покровителем. Тут треба згадати традиції Київської Русі, її князів, котрі, вміщували на печатках зображення своїх святих покровителів. Чому святий був у військовому спорядженні? Чернігів – це прикордонне місто, до речі, як і зараз. Знову ж аналогія: зображення озброєного воїна бачимо на князівських печатках Київської Русі. Зображення св. Владислава існувало на міській печатці Чернігова з 1623 по 1782 р., тобто 159 років (у XVII–XVIII ст. поняття «міський герб» і «міська печатка» були тотожними).

В указі Сенату 1730 р., на який посилаються окремі дослідники, йдеться про затвердження військової емблеми та підтвердження старого земельного герба Чернігівщини, а не міста Чернігова¹¹. Про це переконливо свідчать дані сфрагістики. На печатці Чернігівського полку зображений чорний одноголовий орел з хрестом, а на міській – св. Владислав (не слід забувати про складні відносини між козацьким та міським самоврядуванням на Гетьманщині)¹².

Сьогодні відомі описи 6-и, за іншими джерелами 8-и типів (61 відбиток), печаток м. Чернігова з хронологічними рамками 1651–1782 рр.¹³ На всіх – зображення св. Владислава. 52 відбитки (1769–1781 рр.) описала Н. Грабова. Вона трактує св. Владислава як озброєного *козака*¹⁴. Подібне трактування маємо і в опису печатки 1692 р.¹⁵

Напис на печатках змінювався залежно від підпорядкування міста – чи то польському королю, чи то російському царю. На першому типі чернігівської печатки, який вживався у 1651–1659 рр., а можливо, ще з 1623 р., у написі латиною зазначена підпорядкованість польському королю: «* PŁECZAT*MIESTA*EGO K*М*СІЕРНГОВ» (1623–1667 рр.)¹⁶. На всіх інших типах напис поданий кирилицею, і різняться вони, головним чином, царським титулом¹⁷. Наприклад: «ПЕЧАТЬ • М•СТА • ЕГО ЦРСКОГО ВЕЛИЧ•СТВА РАТЪШИ • ЧЕРНИГОВСКОГО» (1667–1675 рр.). Потім з'являється печатка зразка 1698 р. Ними виявлені однотипні з нею за зображенням печатки 1704 р. та 1710 р. Їх діаметр – 48 мм. Коловий напис у два рядки починається з поділового хрестика: «ПЕЧАТЬ ИХ ЦРСК[О]ГО ПРЕСВЕТЛ[О]ГО ВЕЛИЧЕСТВА МЕСКАЯ РАТУША ЧЕРНИГОВ...»¹⁸.

Далі магістрат користується печатками з легендою «ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАГИСТРАТА ЧЕРНИГОВСКОГО ПЕЧАТЬ» (1769–1781 рр., три

Печатка Чернігова, 1659 р.

міський герб – чорний орел під короною з хрестом у лапі²². Чому 159 років св. Владислав усіх задовольняв, а в 1782-ому вже ні? Ймовірно, російська імператриця, один з ініціаторів поділів Речі Посполитої, використовувала всі можливості, щоб знищити будь-яку пам'ять про те, що руські землі входили до складу цієї держави. Крім того, не треба забувати, що цей герб нагадував про особливий статус міста, його магдебурзькі права, що у самодержавній кріпосницькій Росії викликало несприйняття. Уявлення про нову печатку Чернігівського магістрату дає відбиток на червоному сургучу, виявлений нами на рапорті від 2.01.1783 р. 1 департаменту Чернігівського губернського магістрату. Він овальної форми, 40х38 мм. По центру зображений одноголовий орел під короною з хрестом у правій лапі, голова повернута вправо; по колу напис: «: ПЕЧАТЬ: ЧЕ... МАГИСТРАТА»²³.

Зазначимо, що чернігівський орел використовувався як на печатці Чернігівського дворянського зібрання, так і Чернігівського губернського правління²⁴ і залишався гербом міста до жовтневої революції. Після неї Чернігів не мав не те що герба, а й взагалі якоїсь емблеми.

15 березня 1969 р. перша сесія 12 скликання Чернігівської міськради затвердила новий «герб»: «основу герба становить срібний щит слов'янської форми, що символізує давність міста і його важливе оборонне значення в минулому, угорі щита – давньослов'янським шрифтом напис – «Чернігів», внизу – серп і молот, що символізують мирну працю і непорушність союзу робітничого класу й селянства. Центральна червоно-лазурова площина щита, що відтворює кольори прапора УРСР, розподілена золотим колосом пшениці, який підкреслює, що Чернігів – центр області з розвинутим сільським господарством. На лазуровому тлі зображений силует давньої гармати, він нагадує, що Чернігів у минулому був фортецею на південно-західних рубежах Росії; на червоному – срібне зображення реторти і шпудлі, яке символізує промисловий розвиток сучасного міста. Пересікаючи лазуровий і червоний фон площини, в'ються хвилі Десни, на березі якої розкинулося місто»²⁵.

Як бачимо, у цій емблемі безліч порушень геральдичних принципів, тому, ясна річ, зі створенням суверенної України серед іншого постало і питання про відновлення історичного герба Чернігова. На розгляд сесії міськради виносився герб з орлом. Повністю було проігноровано перший історичний герб Чернігова – св. Владислава. Депутатам не вистачило знання історії рідного міста. На заваді стала її ідеологічна зашореність. Нарешті, вони прийняли рішення віддати це питання на розгляд ви-

типи). У каталозі 1900 р. музею ім. В. В. Тарновського маємо опис та фотографію подібної печатки (оригінал не зберігся)¹⁹. Якщо її легенда збігається, крім деяких деталей, з печатками, описаними Н. Грабовою, то зображення майже цілком повторює печатку 1698 р.²⁰ Зображення ж св. Владислава за своєю іконографією наближається до відбитка 1667 р. з деякими деталями зображення 1698 р. – пір'я на шоломі, шабля на боці, тобто воно має синтетичний характер. Діаметри вищезгаданих печаток від 17 мм до 40 мм більше наближаються до печатки зразка 1667 р. (28 мм). У 1770 р. побутувала печатка взагалі без напису²¹.

1782 р. указом Катерини II був затверджений інший

конкому, і той своїм рішенням № 332 від 1 грудня 1992 р. ухвалив: «Затвердити герб міста по опису та малюнку, які додаються», тобто орла з хрестом. Автор модифікації та опису цього герба токар Чернігівського радіоприладного заводу В. Сергєєв.

Не менш цікава для нас історія міського прапора Чернігова, бо його символіка тісно пов'язана з міською печаткою і свідчить про вплив сфрагістики на формування зображень міських прапорів Гетьманщини. Опис чернігівського прапора був зроблений 1786 р. Опанасом Шафонським: «Магистрат Черниговский имеет, по старому обікновенію, особое магистратовое знамя, которое в торжественных выходах обще с цеховыми употребляется, треугольное, и состоит из голубого штофу. На одной стороне написан образ Преображения Господня; по сторонам сего образа на правой – пророк Мойсей, а на левой пророк Илия, в подножии оного Святыи апостол Иоанн, апостол Петр и апостол Ияков; на другой стороне прежний магистратский герб. Кайма оного знамя желтого штофу, по краям которой, воместо позументу, золотыя и сребная сусальныя полосы и шелковым шнурком обшиты. На верху древка деревянная позолоченная булава и над оною такой же крест»²⁶.

Слід зазначити, що зображення озброєного воїна треба, на нашу думку, трактувати ширше, аніж як тільки св. Владислава. Схиляємося до того, що так було і за Гетьманщини. Перед нами узагальнений образ захисника рідної землі. Витоки цього зображення сягають часів Київської Русі. Щось подібне ми бачимо на князівських печатках. Також можна розглядати цей малюнок як уособлення легендарного засновника Чернігова князя Чорного. Окрім цього, 1625 р. був створений козацький загін для охорони Чернігова (до речі, це перша документальна згадка про чернігівських козаків, окрім звісток про легендарну Сновську Січ)²⁷. Отже, трактування св. Владислава як козака теж має історичне підґрунтя.

Треба зауважити, що коли міщани бачили для себе користь від заміни старого герба на новий, вони не вагалися. Відома колізія чернігівського полковника Григорія Самойловича з магістратом за символіку Чернігова. Про це у Коломацьких статтях 1687 р. написано так: «А сын его, Григорий, в Чернигове бранил войта и мещан, и лаючи казнью грозил, что войт и мещане хотели поставить на ратуше орла платанного, в то знамение, что город Чернигов есть власное Их Царского Пресветлого Величества отчина, и говорил Григорий войту и мещанам так: «Не будете, мужики, жить на свете, что хотите выломаться из подданства господина отца моего и поддаться Москве». И заказал, дабы орла не ставили и ставить не дерзали»²⁸.

Щодо сюжету «Преображення Господнє», то воно на міському прапорі теж було не випадкове. Адже в Чернігові стоїть один з найстаріших мурованих храмів східного слов'янства – Спасо-Преображенський собор XI ст. і для чернігівців він завжди був головним осередком віри і духовності.

До останнього часу були відсутні відомості щодо першої печатки міста. Ретельний аналіз публікації А. Гречила та порівняння наведеного ним малюнка з фото печатки та документа, на якому вона міститься, дозволяють нам припустити, що маємо справу з першою модифікацією чернігівської печатки. З'ясувалося, що, на відміну від малюнка, верх держака прапора, що тримає св. Владислав, має вигляд алебарди, голова святого повернута вправо від глядача, на його голові яйцеподібний шолом з широкими крисами, опущеними донизу. Звертає на себе увагу архаїчність обладунків та озброєння. Аргументом на користь нашого припущення є і латиномовний напис з королівським титулом: «*PIECZAT*MIESTA*EGO K*M*CIERNGOW»²⁹. Ймовірно, вона була в обігу з 1623 р. по 1667 р. Нижче подаємо публікацію документа³⁰, який сам по собі цікавий, бо проливає світло на деякі деталі чернігівського життя середини XVII ст. – склад міського уряду, імена урядовців, практику судочинства, міські топографію та фортифікаційні укріплення, диплом купчої, функціональне призначення ратушної печатки.

**Выпис с книг мѣских права майдеборского ратуша Черниговьского
Року божого тысяча шест соть пятдесят девятого мца августа
тридцать первого дня**

На уряде мѣским Черниговьским перед нами Григорем Ивановичом Яхимовичом войтом а Григорием Олешковичом бурмистром и судом зуполне засельымъ в ратушу черниговьскомъ ставъши очевисто панъ Веремѣй Корнеевичъ и Григорий Анѣдреевич Москаленько месчане черниговьские явъне ясне и доброволне до книгъ мѣских черниговьских признали ижъ оны маючи пляцъ цалый тутъ в самом мѣсте Чернигове объмежу пляцовъ Мишка райцы з другое стороны през улицу обокъ до кляшъгору с третее стороны тылом през улицу до паркану¹⁹ с четвертое стороны такъже през улицу напротивко Тимоха Гуса в оный свой власный никому нивъчом непеньный и незаведенный правом вечыстым и назад неворочающимса на вѣчностъ всесечному господину отцу Петру Кричевьскому спаскому черниговьскому ему самому пане малжонце и потомком его за осимнадцать копъ грошей личьбы литовьское продали и грошы одобравъшы квитчовали даючи моцъ и владзу на том пляцу господинове селитса будоватися и на оном спокойнее мешкати и од себе кому хотѣти дати продати даровати записати того сознаваючие они сами жоны и потомкове ихъ вѣчными часы боронити не мають и мочы не будутъ под закладом другое таковое сумъмы и на далшое утвержене тое продажи тые сознаваючие просили нас урядъ о придане пановъ радных на подане в поссесыю того пляцу што мы с повиньности своей урядовой придалисмо с посродне себе пановъ радных славетных пана Алексѣя Матвѣевича и пана Ивана Елисѣевича Гумничу райцовъ и месчанъ черниговьских и при иних опатрного Марка Подгорского слугу урядового мѣского которые там бывшые за добровольным поданем вышъгреченых сознаваючыж моцью уряду своего подали завели и вѣчными посессорами всесечного господина отца Петра Кричевского свесченъника спаского черниговьского его самого панию малжонку и потомки его zostавили которого поданя // в поссесию пляцу вышъменованого ниhto не боронил зъ жадным правом и належным за три кротъным воланем слуги урядового мѣского ниhto не одзывался и того пляцу не боронил (...) и на том тую свою реляцыю до книгъ мѣских (...)ли што все для памяти до книгъ мѣских есть записано с которых и тот выпис под печатю мѣскою ратушною черниговьскою есть выданъ. Писанъ в ратушу черниговьском.

Емельянъ Ивановичъ Яхимовичъ
мѣский черниговьский писар М.П.

Кориговал с книгами

1. Ситий І. Історичний герб і прапор Чернігова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: збірка матеріалів. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. – С. 45–52; Ситий І. Міські печатки Гетьманщини: Доба козацька // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 50–57; Ситий І. Історичні клейноди Чернігова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 30–38.

2. Ситий І.М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – віт чернігівський // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ. 2011. – С. 119.

3. Румянцева В. Емблеми земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 51, 81.

4. Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7). У 2 част. – Част. 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С. 136–152.

5. Ситий І. Історичні клейноди Чернігова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 30.

6. Ситий І. Герб Чернігова // Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 1. У польських геральдичних джерелах описаний фіктивний герб Чернігова та Сіверщини: у червоному щиті білий орел та білий кін у супроводі зірок (Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів: УГТ, 2010. – С. 50–51).

7. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.

8. Гречило А. Українська територіальна геральдика. – С. 51.
9. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.
10. Ситий І. Герб Чернігова //Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 2.
11. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 80–81.
12. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 23в.; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. //Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – С. 289.
13. Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. //Знак – Львів: УГТ, 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 4; Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків: Просвіта, 2003. – С. 150–152.
14. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. – С. 289.
15. Матеріали. Выпис с книг мѣских права майдеборского ратуша черниговского. 24.05.1692 //Черниговские губернские веомости. – 1857. – 6 мая (№ 18). – Часть неофициальная. – С. 149–150.
16. Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. //Знак – Львів, 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 4
17. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – С. 151–152.
18. Відомі відбитки цієї печатки на документах 1700 р. та 1706 р. (Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст.).
19. Ситий І. Герб Чернігова //Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 2.
20. Винклер фон П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год. – С. V.
21. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. – С. 289.
22. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.
23. ДАЧО. – Ф. 242. – Оп.1. – Спр. 12. – Арк. 23в.
24. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Инв. № Ал 502/37/1. – Арк. 1.
25. Ситий І. Герб Чернігова. – С. 2.
26. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С. 245–247. Реконструкція прапора здійснена у 2003 р. І. Ситим, Л. Посьмашною, С. Леп'явкою.
27. Ситий І. Історичні клейноди Чернігова //Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 34.
28. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. //Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 34.
29. В останньому слові можливо лігатура NI.
30. Вдячні В. Дудці за поміч в отриманні копії.
31. Паркан – накрита дахом дерев'яна стіна стовпово-пазової конструкції, в якій влаштовували стрільниці (Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 343)

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477.51) «17»: 271

Олександр Тригуб

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕКУЛЯРИЗАЦІЮ ЗЕМЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТИРЯ У КІНЦІ XVIII ст.

У статті висвітлюється процес секуляризації земельних володінь Чернігівського Борисоглібського монастиря наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, Борисоглібський монастир, земельні володіння, секуляризація.

Питання про земельні володіння монастирів в Україні у XVII–XVIII ст. містить чимало білих плям. До їх числа належить процес секуляризації маєтностей чернігівських обителів наприкінці XVIII ст. й, зокрема, одного з найбільших землевласників регіону — кафедрального Борисоглібського монастиря. Як відомо, внаслідок перенесення в 1672 р. Лазарем Барановичем на територію Чернігівського дитинця архієпископської резиденції розпочався процес відбудови монастиря після майже трьохсотлітнього періоду занепаду. Далекоглядний ієрарх водночас почав скуповувати й обмінювати прилеглі до території обителі двори та землі. За його наступників цей процес набував обертів, і вже незабаром монастир перетворився в одного з найбільших земельних магнатів на Чернігівщині.

Цей аспект історії Борисоглібського монастиря і досі належним чином не з'ясований [1]. Тривалий час інтерес науковців переважно зосереджувався на дослідженні найцікавіших і водночас доступних архітектурних об'єктів монастирського ансамблю: Борисоглібського собору, навчального корпусу з дзвіницею та церквою Іоанна Предтечі [2; с. 113].

У другій половині XVII–XVIII ст. на українських землях тривав процес зростання церковного та монастирського землеволодіння. Після визвольних змагань 1648–1654 рр. українські гетьмани та козацька старшина почали щедро обдаровувати духовенство. За матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр., тільки на території Чернігівського полку Борисоглібському монастиреві належали: у Слабинській сотні — 3 маєтки (105 дворів), у Любецькій — 2 маєтності (99 дворів), у Менській — 2 маєтки (38 дворів) — загалом 7 маєтностей (242 двори залежних селян) [3; с. 532]. Значні володіння також були у Ніжинській, Мринській, Олишівській, Воронезькій, Крелевецькій та Глухівській сотнях Ніжинського [4; с. 34–49] та сотень Стародубського полків.

Одна з найдавніших кафедральних маєтностей розташовувалась у м. Мрині та на його околицях. Втім, що собою являли ці володіння, достеменно не відомо. У переліку монастирських земель, станом на 1785 р., зазначена тільки «Мринская волость в Нежинском уезде» [5; с. 107]. Процес набуття цих земель розпочався ще на

© Тригуб Олександр Олександрович — молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

початку XVII ст. — за часів польського володарювання. Капітан, а згодом перший чернігівський війт Ян Куновський 7 березня 1628 р. писав, що: «в ревизских книгах на церковь Черниговскую Глебоборисовскую назначена только слободка Мрин» [5; с. 97]. Це повідомлення становить значний інтерес, адже опосередковано свідчить про те, що Борисоглібський монастир володів певними статками ще до 1618 р. 1 грудня 1627 р. Сигізмунд III наказав Я. Куновському, «что бы отдал он во владение отцам проповеднического ордена св. Доминика для костела и церкви Глеба и Бориса имения назначенные в видах облегчения для них дела спасения душ» [5; с. 98]. А 20 червня 1628 р. Владислав Ваза видав відповідний мандат про передачу у посесію домініканцям маєтності, виділеної королівськими комісарами.

Більш ніж століття по тому — у 1765 р., кафедральний ієромонах Євсей у відповідній записці представив Чернігівському і Новгород-Сіверському архієпископу Кирилу Ляшевецькому відомості про монастирські володіння в Мринській сотні: «по резолюции Вашего преосвященства указом з канцелярии Вашего преосвященства о описании мне дворца Вашего преосвященства Мринского и надлежащих до него також и подданных грунтов прошедшего 1764 года состоявшимся между прочим велено спорные с казаками и разными владельцами грунта особливо описать; за силу которого указа я оные спорные грунта за по забратям в дворце Мринском какие могли сыскаться давним писменным и с подданными Вашего преосвященства исторбными [?] людьми (чрез аккуратные описи) справкам сколько было возможно описал, при которой описи усмотрено мною, что за силу имеющихся в катедре Вашего преосвященства крепостей, яко то привилегиям Полского короля Владислава о надачи доминиканам к церкви святых стратотерпец князей российских Бориса и Глеба Черниговской на владение Мрина и принадлежащих к нему грунтов з слободами, селищами и прочими угодиями и капитану и войту Черниговскому Ивану Куновскому состоявшемуся и подакту [?] от оного Куновского в наддачи доминиканам оного Мрина с принадлежностями обстоятельному окружности описание того оного короля Полского Владислава Жигмонта привелею данных 1628 года, по которой надачи исправленных антецессоров Вашего преосвященства архиепископов Черниговским Лазарем Барановичем на тоже владение катедральному Вашему преосвященства Борисоглебовскому Черниговскому монастырю гетманских универсалов и в подтверждение тех высокомонарших грамот разве тысячная доля тех добр ныне во владении Вашего преосвященства остается, а то все самовольно на оных грамоталных Вашего преосвященства добрах населившимися и ныне неправильно владеющими разными людьми расхищено, и та вся волость Мринская; в коей недолжно быть за силу полских крепостей, ни единому казаку завладена [?] казаками и разными самовольно населившимися на земле Вашего преосвященства катедральных над имеющиеся в катедре Вашего преосвященства сильные крепости неправильно и весьма напрасно. О яком неправильно грамоталных Вашего преосвященства добр самовольцами по верности и усиновлению моему катедры Вашего преосвященства ревностно сожалею ...» [6; арк. 1—2.]. Ієромонах також підготував детальну картосхему цих володінь.

23 листопада 1787 р. землемір Ніжинського повіту поручик Іван Левицький-Рогаль подав у Чернігівську казенну палату рапорт про проведені обміри колишніх монастирських земель, зокрема, зазначались і володіння Борисоглібського монастиря у Мринській сотні: «в местечке Мрин за Борисоглебовским катедральным Черниговским монастырем в чреполюсном владении разным пахотным землям и лесным угодиям с дворовою усадьбою, как экономическом так и посполитским, сколько в которой дачи порознь оказалось по измерении земли при сем прилагаю ведомости. Работа полевая за наступившею зимою кончилась, осталось же в местечке Мрин к измерению на будущий год лесов дровяных 27, сенокосов 2, один под Петровыми млинами, другой в Ястребином» [7; арк. 18]. Повністю текст цього документа наведено наприкінці статті. Він подається мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Незрозумілі місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], слова, у прочитанні яких бракує точності, — знаком питання у квадратних дужках [?]. Археографічне

опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI–XVIII ст. популярним методом [8].

Достатньо цікавою видається інформація і про власність обителі в самому Чернігові, датована 1786 р. Як уже зазначалось, ще Лазар Баранович почав активно скуповувати землі довкола собору. Як писав у своєму листі Антоній Стаховський, «коло дому архиерейского земля к западу и к полудню вся скуплена у розних жильцев черниговских, что купчие являют, а за преосвященного Лазара толко было земли по церковные Борисоглебские двори» [9; с. 112]. Поступово довкола Борисоглебського собору сформувався потужний земельний домен як в межах старого Дитинця, так і поза його мурами.

Втім, в «издаточной монастырской описи о дворах и пляцах бывших во владении катедры по городу Чернигову» 1786 р. згадувались лише незначні володіння: «двор неподалека церкви Покровской Богоматери на улице Гончаровки прозываемый Неседавшина в ширь от валу до помежья Козьма Холецкого треаршинных сажень и один аршин в длину, от плечика пустуского мещанки Настасии Ильинковой до валу сорок восем сажень и о один аршин межею от улицы повз Ильинковой плец до прописанного Халецкого избы 31 сажень с половиною; к сему же двору принадлежит плец, лежащий за плечом упоминаемой Ильинковой мерою в длину улицею до помиж нинею гончара Полевика 8 аршин повз плец Ильинковой десять треаршинных сажень; плец за бурсою старою внизу от горы повз огород мещанина Ивана Селюка до улицы треаршинных 33, улицею вдовж повз Ивана Молченковского до бывшего старого магазина пятьдесят, повз магазин же по городу до улицы сорок, а подгорною улицею 53 прописанных сажень; плец неподалек церкви Воздвиженской помеж ней и двору мещанина Ивана Гвардии двора [...], а от огорода воздвиженского священника Федора Ренчицкого до улицы в половинной треаршинных сажень; плец неподалече катедрального монастыря, где был прежде катедральный шинок и назывался Рожковым, положения имеющий напротив улицы в длину 10 а вширь 6 с половиною треаршинных сажень; плец, где прежде была баня монастырская положения имеющая близ Гноевой гребли и простирается в длину от валу до реки Стрижня, а вширь от дороги до кожевника [...] Сулия; сверх же вышеписанных имений еще часть плеча оставшегося от застроения артиллерийского дому, который отдан в откуп артиллерийскому капитану Толетехину по контракту» [10; арк. 2 і зв.].

Після звірки цієї інформації з «издаточною монастырскою описью» виявилось, що жоден з цих дворів, крім останнього, у ній не записаний. Для врегулювання цього питання Чернігівському магістрату 10 червня 1787 р. було наказано залучити одного з членів Духовної дикастерії та скласти детальний опис усіх колишніх монастирських володінь із зазначенням їхніх розмірів і представити його в Казенну палату. Прийом цих володінь було покладено на ратмана Чернігівського магістрату Івана Леонтієва [10; арк. 5].

Процес остаточної передачі монастирських земель у казенне відомство розтягнувся на більш ніж на десять років. Серед об'єктивних чинників, що зумовили таку затримку, можна назвати брак кваліфікованих кадрів, бо вони на той час «находятся в приобретенных от Польши к России губерниях», та недбале ставлення виконавців до своїх обов'язків [7 арк. 141 і зв.]. Це знайшло своє відображення у рапорті Чернігівського губерньського землеміра С. Копилова від 8 липня 1796 р. Окреслюючи загальний стан справ у губернії, він зазначив, що «уездных землемеров на лицо находилось только четыре, из них корнет Петр Степановский поданным рапортом дал знать, что им в Черниговском уезде измерено семнадцать селений из них на девять планы представлены, а на восемь селений планов не представлено, да в Борзенском уезде измерено и сочинено уездным землемером Астафьевым десять планов, кои за недостаточным в разных частях сочинением к представлению неверны; Глинский капитан Лукьянович, что в Глинском уезде измерено одно село Демидовка, но совсем неокончено, а что ко измерению осталось, о том сведения не дано, а уездные землемеры корнет Павел Степановский и Музыкантов, при отъезде в повеленные места сведения не подали» [7; арк. 141].

4 грудня 1796 р. Чернігівська казенна палата наказала економу архиерейського

дому ієромонаху Амвросію призначити відповідальну особу для передачі архієрейського дому в казенне відомство і «явиться в означенную палату для надлежащей упомянутой архієрейского дома по описи сдачи с отрапортованием в сию дикастерію» [11; арк. 3].

Таким чином, після закриття Борисоглібського монастиря на його території спочатку розмістився архієрейський дім, який існував до 1790 р. А після переведення резиденції архієпископа до Троїцького монастиря та подальшої ліквідації Чернігівської фортеці у 1799 р., одним з ключових елементів укріплень якої був монастир, необхідність у його архітектурному ансамблі зникла. Монастирські споруди було передано під «присутственные места». Відтоді будівлі обителі поступово занепадають, за винятком кількох головних, яким за нових обставин та вимог часу знайшли інше застосування; частину ж колишніх монастирських приміщень взагалі розібрали на цеглу. Територія монастиря, розташованого у самому центрі міста, потрапила під перепланування, внаслідок якого після знесення частини будівель перед Спасо-Преображенським та Борисоглібським соборами була облаштована Соборна площа.

¹ Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [В 7 кн.]. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. Борисоглебский, бывший кафедральный монастырь / [Филарет, архиепископ Черниг. и Нежин. и др.]. — Чернигов : Земская тип., 1873. — С. 93—113; Милорадович Г. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. — Чернигов, 1889. — 27 с.; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 1. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729—1730 гг. / под ред. Н. П. Василенко. — Чернигов : Ред. «Земского сб. Черниг. губернии», 1901. — С. 34—49; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729—1730 гг. / под ред. Н. П. Василенко. — Чернигов : Ред. «Земского сб. Черниг. губернии», 1908. — С. 190—191.

² Ігнатенко І. Пізньосередньовічний ансамбль Чернігівського Борисоглібського монастиря за даними архітектурно-археологічних досліджень / Ігор Ігнатенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. — Вип. 20, — К., 2011. — С. 113—117.

³ Волерт Я. Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729—1731 рр. / Ярослав Волерт // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : зб. наук. пр., присвяч. 1100-літтю першої літопис. згадки про Чернігів / [редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. — Чернігів, 2007. — С. 532.

⁴ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. 1. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729—1730 гг. / под ред. Н. П. Василенко. — Чернигов : Ред. «Земского сб. Черниг. губернии», 1901. — С. 34—49.

⁵ Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [В 7 кн.]. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. Борисоглебский, бывший кафедральный монастырь / [Филарет, архиепископ Черниг. и Нежин. и др.]. — Чернигов : Земская тип., 1873. — С. 93—113.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 133, оп. 1, спр. 763, арк. 1—2.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. 132, оп. 2, спр. 331, 152 арк.

⁸ Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. — К., 1992.

⁹ Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII—XVIII ст. / Юрій Мицик // Сіверян. літопис. — 1997. — № 1/2. — С. 112.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 205, оп. 1, спр. 5, 7 арк.

¹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 492, 5 арк.

**Відомість про володіння Борисоглібського монастиря у м. Мрині та його
околицях, складена ніжинським повітовим землеміром
Іваном Левицьким-Рогалем**

23 листопада 1787 р.

Ведомость состоящим Нежинского уезда в местечке Мрин экономическим дачам, бывшим за Борисоглебовским Черниговским кафедральным монастырем в чрезполосном владении с разными помещены, как в оном местечке дворам, огородам и пустым плецам, в полях ланам, нивам, сенокосам и дровяным лесам; в коих по измерении и исчислении сколько в каждой порознь оказалось земли мерою значить под сим учинена уездным Нежинским землемером поручиком Иваном Иустиновым сыном Левицким-Рогалею

Число дачи	В самом местечке Мрин	В оных мерою земли	
		десятин	Кв. сажень
1	Дворец Мринский с двумя огородами на берегу реки Остра по течению на правой стороне	1	1310 ½
2	Пустой плец Мотоколовицина за церквою святого Николая		1045 ² / ₃
3	Шинковый двор в коем живет посполитый Мойсей Тетенья с огородом и другим при нем пустым плецом		1231
4	Пустой плец прозываемой Чухарковский		500
5	Двор и два огорода посполитого Андрея Тетени	4	565
6	Казенный огород на Замринке перешед гребельку на левой стороне улицы с садовым деревом		1193 ¹ / ₃
7	Казенный же экономический огород там же на Замринке Нелиновской на правой стороне улицы смежной с двором отставного премьер майора Павла Руголева		1456 ½
8	Два двора вместе посполитых Максима Джоги и Шевчика Трофима с двумя огородами, при них третий огород Дешковской за Замринкою на Горбановке [?] по улице на правой стороне	1	507 ½
9	Двор и огород посполитого Афанасия Нелина на Горбановке [?] по той же улице на самом конце на правой же стороне к болоту		1400
10	Экономический огород на Замкринце, прозываемый Пинчуковский по улице на лево за двором майора Руголева		535 ½
11	Огород посполитого Якова Прядки на Замринке между раздвоившимися улицами		1320
12	Два двора и огород посполитых Якова и Федора Прядок по улице Замринской на правой стороне	1	2137
13	Пустой плец Ковалевской на той же улице на левой стороне против вышписанного двора Прядкина		2131 ½
14	Огород посполитого Есипа Малинки по Замринской улице между огородами Тарасевичевыми		617
15	Огород того ж посполитого Малинки на Замринке подле казака Голодного по улице от церкви на правой стороне		2062
16	Пустой плец посполитого Корнея Тищенко подле казака Якова Рудька на Замринке к полю		1776
17	Огород с ольховым лесом того ж посполитого Корнея Тищенко с дворовым пустырем		1846
18	Пустой плец за церквою святого Николая на Мануйловце по улице из Мрина в Селище на левой стороне прозываемый Костюковский		463 ½
19	Огород посполитого Андрея Тетени там же на Мануйловце за церквою святого Николая		490 ½

20	Огород того ж посполитого Тетени на Мануйловце от поля в Селище	3	787 ½
21	Огород посполитого Савки Николенка там же на Мануйловце		1687 ½
22	Двор и огород посполитого Федора Николенка		490
23	Двор и огород посполитого Андрея Мирочныка с приезде от Носовки подле мельницы		574
24	Огород посполитого Федора Николенка		574 ⅓
25	Двор и огород посполитых Романа и Андрея Тетень		635
26	Огород посполитого Андрея Тетени за двором войскового товарища Ивана Палехи		229 ⅓
27	Двор и огород посполитого Павла Боярчука		1872
28	Пустой двор и огород Вариводинской Ковалевский на улице против двора войскового товарища Ивана Каталки сзади		551
29	Гумно и огород посполитого Есипа Малинки по улице в Нежин на правой стороне		504
30	Двор посполитого Есипа Малинки по улице от церкви Успения на левой стороне		138
31	Двор и огород Игната Малинки на той же улице на правой стороне против вышеписанного двора		472 ½
ИТОГО в самом местечке Мрин под усадьбою, то есть дворами, огородами и пустыми плечами		22	2279 ⅔
В полях Мринских			
В 1 смене сельской			
1	Экономический лан за церковью святого Николая подле кладбища. В том числе под дорогою 729 саж.	24	970
2	Экономический же близ огородов у дубков от дороги		1733
3	Экономическая нива у млинов по дороге Семской [?] на левой стороне, на сей ниве под песками 1360 кв. саженой к посеву неудобных, а всего мерою	1	320
4	Экономическая же нива у дубине, на оной под двумя дубовыми паросльми 2 десятины 12 саженой, а всего меры	6	36
5	Экономическая же у креста Семиденная в урочище именуемом Терещики	3	2040
6	Там же у креста экономическая другая в лево		2066
7	Нива вместная посполитых Андрея Тетени и Федора Николенка	3	765
8	Нива посполитого Афанасия Нелинова	2	28
9	Экономический же ланок под штучного [?] гаем	4	1287
10	Нива посполитого Есипа Малинки	5	1855
11	Нива посполитого Афанасия Нелинова	2	1025 ½
12	Нива вместная посполитых Максима Джоги и Трофима Шевчика и Есипа Малинки по дороге Олишевской на правой стороне	4	407 ½
13	Экономическая нива по дороге Олишевской на правой стороне	2	733
14	Нива посполитого Малинки в урочище Лидеди по дороге Олишевской на левой стороне от дороги чрез ниву казачью	3	320 ½
15	Экономическая нива у Косинского дубков, идучи из Мрина по дороге влево чрез казачью		1957 ½
16	Нива посполитого Малинки на Коноваловской дорожке глядя в Мрин на левой стороне	1	2202
17	Нива посполитого Андрея Тетени в Коноваловщине	2	46 1/3

18	Помежье нива вместная посполитых Трофима Шевчика и Максима Джоги	1	1713
19	Нива посполитого Тетени под Лихачовом	1	1167
20	Нива посполитого Корнея Тищенко		1183 ½
21	Нива посполитого Прядки	1	1849 2/3
22	Нива посполитого Павла Боярчука	2	457
23	Нива посполитого Малинки	1	55 ½
24	Нива Корнея Тищенко	1	256
25	Нива посполитого Трофима Шевчика	1	141
26	Нива посполитого Максима Джоги	1	687 ½
ИТОГО в 1 Мринской смене		81	1342 ½
	В том числе экономической	38	2069 ½
	посполитской	39	1972
	под парослью лесною на казенной ниве	2	12
	под дорогою		729
	под леском		1360
Во 2 Мринской смене называемой средней			
1	Нива посполитого Андрея Тетени против гумна Руголева		1467 ½
2	Лан экономический соединившийся с другим ланом в третьей смене чрез дорогу Нежинскую, в оных обеих в том числе под дорогою Нежинского 1 десятина 455 сажень	89	16 ½
3	Нива посполитого Якова Прядки	1	1718 ½
4	Того ж Прядки другая	1	2308 ¾
5	Нива посполитого Игната Малинки по дороге Курганской налево	2	1074
6	Нива посполитого Есипа Малинки за курганом в том числе под дорогою 576 сажень	4	1885 ½
7	Нива посполитого Павла Боярчука у кургана же сошлась с ланом, которой под № 2	1	1621 ¾
8	Нива посполитого Есипа Малинки в урочище Шкарубин, Клинь именуемая		1693
9	Нива посполитого Афанасия Нелинова	2	1396
10	Три нивы вместе посполитых Шевчикова, Джоги и Нелинова, идущи к урочищу Черниговскому Гостинцу	4	2316
11	Нива Андрея Тетени в том же урочище Гостинце		2330 ½
12	Нива посполитого Афанасия Нелинова	1	1898 ½
13	Две нивы вместе посполитых Джоги и Шевчикова в урочище Черниговском Гостинце	1	536
14	Экономический лан за Холмицкого бывшим гаем по дороге в Лихачев	6	243 2/3
15	Нива посполитого Есипа Малинки в урочище Пагорбном	2	1127 2/3
16	Экономическая нива под дубком, подле дубины Погребного	2	1872 ½
17	Экономическая нива там же в Погребовщине	2	244
18	Три нивы посполитых Андрея Тетени из селищ, Ермолы Куйдена и Есипа Малинки под Холицкого гаем	4	407 2/3
19	Две нивы вместе, посполитых Малинки и из селищ Куйдена		1495

20	Нива экономическая Вариводина	1	1505 1/3
21	Две нивы посполитых Миколаенка и Тетени	4	2261
ИТОГО в средней Мринской смене:		138	889 1/3
	В том числе пашенной земли экономической посполитской под дорогами	100 37 1	1027 1231 1/3 1031
В 3 Мринской смене под плоскую			
1	Нива посполитого Есипа	2	1715 ½
2	Нива посполитого Игната Малинки	2	283
3	Нива посполитого Афанасия Нелинова под лесами		1776 ½
4	Нива посполитого Прядки под лесами	1	162 ½
5	Три нивы совокупно посполитых Джожина, Шевчикова и Нелинова за волковнею по дороге на Плоскую, обаполь дороги	3	1748 ½
6	Нива посполитого Корнея Тищенко под Обидовского млинком на ставку	1	869
7	Сенокос экономический Горбашевщина у Рыжова острова	1	2353
8	Экономическая нива Вариводина	1	2254
9	Три нивы вместе посполитых Есипа Малинки, Федора Прядки и из селищ Куйденова, в том числе под дорогою 234 кв. саж.	1	2210 ½
10	Нива посполитого Федора Миколаенко, в том числе под дорогою 351 кв. саж., а всего мерою	4	578 2/3
11	Сенокос экономический в Сухом Гае	2	552
12	Нива посполитого Тетени по дороге в Борки	1	741
13	Экономическая нива на Стодольской дороге направо		1775 ½
14	Экономическая нива под Погорелковою Дубиною	2	569
15	Две нивы вместе посполитых Джожина и Шевчикова на Борковой дороге	1	330
16	Нива посполитого Есипа Малинки	2	1964 ½
17	Нива посполитого Корнея Тищенко в долине Булановой между лесом	1	715 ½
18	Три нивы вместе посполитого Малинки, Нелинова и Прядки по дороге на Поганое Поле в Пекличовщине за лесом	3	1288 ½
19	Две нивы вместе Малинки и Прядки посполитых там же в Пекличовщине	4	1448
20	Две нивы вместе Джожина и Шевчикова в Дегтярне с дровяным на середине небольшим леском, под оным 810 кв. саж., а всего	1	2238
21	Нива посполитого Игната Малинки возле Чекановой Долины	1	543
22	Экономический лан дровяной по дороге на Поганое Поле на левой стороне, смежен с нивами посполитых под числом 18 написанными	3	1672
23	Экономический лан в Поганом Поле с озером под коим 2 дес. и 738 кв. саж., а всего	13	101
24	Лес дровяной посполитого Якова Прядки в урочище Черниговском Гостинце, смежен с нивою его ж под № 19 написанного в Пекличовщине		1471
25	Лес дровяной дубовый посполитого Малинки, в том же урочище, соединился с нивою его ж в Пекличовщине под тем 19 числом	1	1329
26	Лес дровяной дубовый посполитого Корнея Тищенко, и между лесом сенокос в Поганом Поле, между казачьими ланами	1	1801

27	Лес дровяной посполитого Тетени в Борках, по дороге на Поганое Поле на левой стороне, недоходя экономического лана в версту, которой лан под 22 числом 3	3	2039
28	Лес дровяной березовый, посполитого Есипа Малинки в урочище ставцах	6	
29	Экономический дровяной лес за мельницею Обидовского, подле болота за плотиною, на правой стороне		1992
30	Лес дровяной, посполитого Корнея Тищенко за Обидовского мельницею в 2 верстах в урочище Спулин	4	645
31	Два леса дровяные вместе — посполитых Корнея Тищенко и Якова Прядки в урочище Дубровке, подле болота	4	479
ИТОГО в 3 смене Мринской под плоскую:		84	1645
В том числе пахотной земли			
экономической		15	1561
посполитской		35	418
под сенокосами		4	505
Под лесами:			
экономическими двумя		4	1264
посполитскими осмью		22	1374
под дорогами			585
под озером		2	738
ВСЕГО во всех Мринских дачах, состоящих как в самом том местечке, так и в полях по мере явилось земли		328	1356 ½
В том числе удобной пахотной земли:			
экономической		154	2229 ½
посполитской		112	1149 1/3
Под дровяными лесами:			
экономическими тремя		6	1276
посполитскими (в)осмью		22	1374
под двумя сенокосами экономическими		4	505
под усадьбою, дворами, огородами и пустырями		22	2279 2/3
Неудобной земли:			
под дорогами		1	2345
под болотными местами и озером		2	738
под лесками			1360

Осталось в местечке Мрин необмеренных дач за наступившею зимою до будущей весны: лесов дровяных — 26, сенокосов — 2, один под Петровыми млынами, другой в Ястребином.

Уездный Нежинский землемер поручик Иван Левицкий-Рогаль. Подпись

Державний архів Чернігівської області, ф. 132, оп. 2, спр. 331, арк. 18—21. Оригінал.

В статье освещается процесс секуляризации земельных владений Черниговского Борисоглебского монастыря в конце XVIII ст.

Ключевые слова: Чернигов, Борисоглебский монастырь, земельные владения, секуляризация.

This article describes procedure of secularization of the SS Boris and Gleb Monastery's landholdings in the late eighteenth century.

Keywords: Chernigov, SS Boris and Gleb Monastery, landholdings, secularization.

Дмитро Гапоненко

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ ПІСЛЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ 1786 р.

У статті аналізуються зміни у господарській діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря, які відбулися внаслідок секуляризаційної реформи 1786 р.

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, секуляризація, господарство.

Реформи державного апарату в Росії упродовж XVIII ст. торкнулися і релігійних установ, остаточно ліквідувавши залишки їхньої колишньої самостійності. Заборона обирати патріарха, створення Монастирського приказу і Синоду були лише фундаментом для здійснення радикальніших заходів. Перша спроба фактичної секуляризації церковних володінь у Росії відбулася 21 березня 1762 р. за часів Петра III, який видав указ про видалення з церков усіх ікон, окрім Христа і Богородиці, а також наказав священикам поголити бороди і носити цивільний одяг. У майнових питаннях він діяв не менш рішуче. Посилаючись на постійні селянські виступи у церковних володіннях, цар заснував у Москві нову Колегію економії для управління землями церков. Замість духовних осіб у вотчини направили офіцерів, а усі судові справи про селянські виступи припинили.

Однак цей досвід виявився недовготривалим. Користуючись слабкістю влади Петра III, духовенство активно протестувало, і Катерина II, прийшовши до влади внаслідок дворцового перевороту, побоюючись залишитися без підтримки ієрархів, указом від 12 серпня 1762 р. повернула церковні володіння до їхніх попередніх власників. Проте вже через півроку вона заснувала особливу комісію з церковних володінь, у інструкції котрої був намічений план секуляризації. Перетворення земель церкви «на истинную пользу душеспасительную» не змусило довго чекати. 12 травня 1763 р. була створена Колегія економії, яка прийняла в управління всі вотчини і складала їхній баланс, а 26 лютого 1764 р. Катерина II видала маніфест, яким остаточно позбавила церкву всіх її володінь¹.

Дія указу стосувалася лише Великої Росії і Сибіру, проте разом з тими подіями розпочався і наступ на самостійність Української православної церкви, логічним завершенням якого стала секуляризація її маєтностей і встановлення духовних штатів 10 квітня 1786 р. Унаслідок проведеної реформи майже всі маєтки і селяни, які належали монастирям, були вилучені до державної казни. Однак їм дозволили до 1 липня отримувати попередні прибутки і зібрати посіяний хліб, а остаточне впровадження всіх рішень запланували завершити до жовтня того ж року².

Замість нерухомого майна обителям призначили грошові оклади у відповідності до класу. Загалом чоловічі монастирі поділили на 3 класи: в обителях I класу встановлювався штат з 33 ченців, і монастир одержував на утримання до 2 500 крб. на рік; у монастирях II класу штат становив 17 ченців, а річне фінансування не перевищувало 1 500 крб.; обителі III класу мали у штаті 12 ченців і відповідно 950 крб. на рік³.

© Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Утім, церква не залишилася без землі, хоча вже ніколи не володіла нею в попередніх розмірах. Закон про секуляризацію передбачав наділи для архієрейських будинків у розмірі 30 дес., а для монастирів – від 6 до 9 дес. Відносно непоганими виявилися наслідки реформи для Ніжинського Благовіщенського монастиря. Згідно зі встановленим розподілом, його віднесли до другого класу⁴ і залишили у підпорядкуванні обитель Різдва Пресвятої Богородиці з усіма угіддями, які зафіксували у спеціальному геометричному плані, надісланому з Чернігівського намісництва 2 серпня 1786 р. Відповідно до складеного документа, в розпорядженні обitelji залишилося 18 дес. 1 725 кв. сажнів землі під Ветхоріздвяним монастирем та конюшнею; 9 дес. 2 140 кв. сажнів – під городництвом, так звана «Репкаловщина»; 4 дес. 1 806 кв. сажнів – під садівництвом – «Вазмуловщина»; на вигін худоби між чагарниками у трьох місцях, що позначені на плані під літерами D, E, і F; 3 дес. 200 кв. сажнів сінокосів; 10 дес. 1 000 кв. сажнів піщаних земель; 44 дес. 1 850 кв. сажнів чагарнику; 248 дес. 2 329 кв. сажнів біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями. Отже, загальна площа монастирських володінь значно перевищувала задекларовані у законі

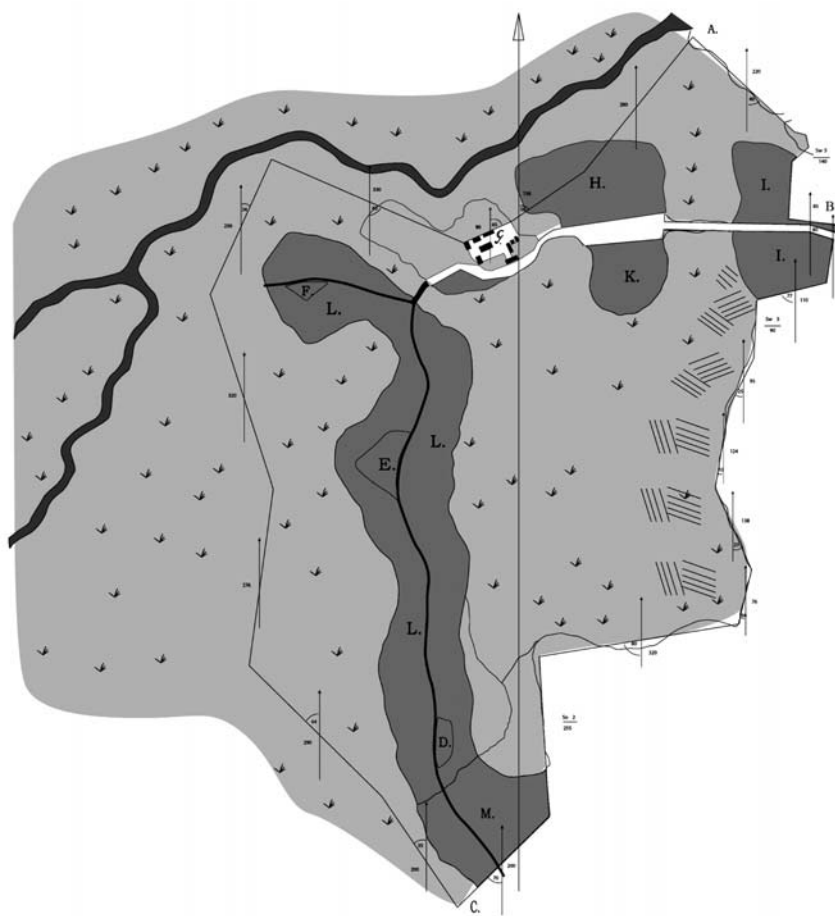

Рис. 1. Геометричний план володінь Ніжинського Благовіщенського монастиря (1786 р.)

ξ – Ветхий монастир
H – конюшний двір
I – городи «Репкаловщина»
K – сад «Вазмуловщина»
L – чагарник
M – пісок
D, E, F – пасовища

Опис прилеглих територій

Від А до В – м. Ніжин
Від В до С – приватні володіння ніжинських жителів
Від С до А – болота, руди, р. Остер і землі різних власників

розміри і становила 340 дес. 1 450 кв. сажнів. Хоча з перелічених земель придатних для господарювання залишилося лише 17 дес. 1 746 кв. сажнів. А тому, виходячи із розрахунку, що ця територія відводилася для двох монастирів, вона не перевищувала норм, встановлених урядом⁵.

Щодо матеріального забезпечення монастиря, то в 1786 р. на його утримання було призначено 1 511 крб. 90 коп. Однак невдовзі уряд покращив становище вищого духовенства, коли указом від 1797 р. штатні асигнування на архієрейські будинки і монастирі у порівнянні з 1764 р. було подвоєно⁶. Розпорядження стосувалося і релігійних установ Лівобережжя. Відповідно до указу Синоду від 27 травня 1798 р., Благовіщенській обителі призначили додатково 1 030 крб. Таким чином, на кінець XVIII ст. штатна окладна сума становила 2 541 крб. 90 коп.⁷

Підтвердженням тому слугували і пізніші документи, за якими вказані кошти, хоча і стовідсотково не збігалися, проте суттєво не відрізнялися. Так, у відомості про надходження та витрати монастиря від 10 липня 1805 р. міститься інформація, що з Ніжинського повітового казначейства на другу половину 1805 р. прийнято 828 крб. 41 коп., причому сума призначалася тільки на жалування настоятелю, братії, штатним службовцям і на придбання різних харчових продуктів⁸. Однак точну інформацію про надходження і видатки з усіх наявних на той час джерел Благовіщенського монастиря знаходимо у витязі до рапорта архімандрита В. Черняєва від 22 січня 1812 р. Згідно з документом, річне фінансування обителі становило 2 610 крб. 32 коп. Загалом сума поділялася на такі статті:

- на жалування настоятелю архімандриту – 370 крб.;
- на жалування скарбнику і ченцям – 375 крб.;
- на жалування листоноші і піддячому – 32 крб. 22 ½ коп.;
- на жалування 16 штатним працівникам – 339 крб. 60 коп.;
- на забезпечення трапези (риба, вино, пиво і дрова) – 540 крб.;
- на ремонт монастиря, церков і утримання ризниці – 600 крб.;
- на проскури, вино і ладан – 53 крб. 50 коп.;
- на догляд за конюшнею – 300 крб.

Надалі у витязі по кожному місяцю вказувалося, на які потреби витрачалися отримані кошти, причому окремо виділялися такі статті: будівельна, церковна і з догляду за конюшнею. Якщо звернутися до глибшого аналізу, то, окрім жалування, монастирська адміністрація використовувала гроші для придбання риби (свіжої і в'яленої), вина, пива, вершкового масла, сиру, солі, борошна, а також дров для опалення приміщень і кухні. За будівельною статтею купувалися такі матеріали, як цегла, дошки, цвяхи і штукатурка, а також оплачувалася праця найманих робітників. Церковна стаття містила витрати на послуги Ніжинського Введенського монастиря з проведення служб. Щодо утримання конюшні, то тут кошти йшли на купівлю вівса, жалування конюху, підковування коней та дьоготь і сало для хомутів.

Окрім того, у документі зафіксовані і позаштатні надходження обителі, які, до речі, перевищували державне фінансування і в основному складалися з різних зборів:

- економічний збір – 1 918 крб. 98 коп.;
- свічковий збір – 314 крб. 30 коп.;
- гаманцевий збір – 58 крб.;
- прийнятих у позику від настоятеля В. Черняєва – 903 крб. 50 коп.

Отже, загальна сума, яку монастир витратив на власне утримання у 1811 р., становила 5 805 крб. 10 ½ коп.⁹

У подібному документі від 4 січня 1826 р. містилися такі ж дані, що й у попередньому. Єдиною відмінністю було те, що кожна з вищезазначених статей штатної суми підлягала детальнішому опису витрат. Що стосувалося неокладних коштів, то вони так само перевищували державні видатки, але в даному випадку скарбник узагалі не вказав, з яких джерел вони формувалися, а просто зазначив, що на кінець 1824 р. їх залишок становив 1 423 крб. 47 коп., надходження за 1825 р. дорівнювали 5 426 крб. 11 ¼ коп., з яких у тому ж році витратили 4 930 крб. 1 ¼ коп.¹⁰

Невідомо, яким залишалося фінансування Благовіщенського монастиря впродовж

другої половини XIX – початку XX ст., проте можна припустити, що його зменшили. Підтвердженням цьому слугували незадовільний стан будівель обителі, на ремонт яких не вистачало грошей, а також дані, наведені А. Хойнацьким про те, що штатна сума становила 1 249 крб. 35 коп. на рік, хоча автор не вказав, коли саме монастир її отримував¹¹.

Одночасно в уже зазначеному указі від 1797 р. йшлося і про збільшення земельних наділів, відповідно до 60 десятин – для архієрейських будинків і до 30 десятин – для монастирів, а також передбачалося окремо надати лісові угіддя, млини і рибні ловлі. Внаслідок такого рішення 18 грудня того ж року обитель отримала указ Синоду, за яким до означених у геометричному плані володінь додали ще 12 дес. 654 кв. сажнів орної землі у Мигалівці¹².

З часом православні монастирі набували все нові й нові земельні володіння. Так, Олександр І двічі, у 1805 і 1810 рр., давав дозвіл обителям купувати нерухомі володіння, а за правилами 1838 р., кожний церковний осередок отримував у власність лісові ділянки площею від 50 до 150 дес.¹³ Однак, як свідчать документи, впродовж першої половини XIX ст. Благовіщенський монастир навпаки тільки втрачав уже існуючі землі. В результаті такого процесу в 1818 р. архимандрит В. Черняєв розпочав судову справу з жителями навколишніх сіл за монастирське майно, а у зверненні до Чернігівської консисторії посилався на події, що сталися у вотчинах після реформи:

1. «...при отборе от монастырей в 1786 году в казенное ведомство монастырских имуществ пять семейств крестьян при Ветхорождественском монастыре положено было перевести в село Волосиновку, а землю оставить в выгодность монастырю, но крестьяне не переведены и владеют тою землею».

2. У 1799 р. для потреб селян від монастирських земель забрали 15 городів, у 1807 р. за неправдивим представленням до Сенату цю територію визнали поселенням, а у 1812 р. на їхню користь відібрали ще 4 городи від монастирського сінокоосу.

3. У 1804 р. за присутності землеміра і земської поліції до державної казни відібрали усю територію біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями.

4. У 1807 р. землемір А. Брулеїв відібрав у монастиря ліс, який називався Білою Шапкою, пасіку і три фруктові сади з цілим скитом.

5. Козак Синяк спустошив монастирський ліс.

6. Монастир позбавлений можливості ловити рибу через відсутність озер, які мали надати згідно зі штатом¹⁴.

Однак ця справа так і не була розглянута єпархіальною владою. Взагалі з приводу земельної власності монастиря після секуляризації відомо чимало суперечливих фактів. Так, Л. Белоусович указував, що у справі Чернігівської консисторії за 1820 р. про територію, зафіксовані у геометричному плані, зазначалося: «...всего того ныне и третьей части за монастырем не осталось». Однак там само автор продовжував, що за документами обитель мала 317 дес. 1 809 кв. сажнів орної і сінокісної землі, що практично дорівнювало загальній площі, зафіксованій у геометричному плані¹⁵.

Окрім орної і присадибної землі, штатної окладної суми і різних церковних зборів, у монастирі залишився млин на один постав (коло) у м. Мрин з дерев'яним будинком для мірошника і сторожа, а також до вересня 1797 р. прибутки приносив гостинний будинок, розташований у центрі м. Ніжина. Однак під час пожежі він згорів і згодом був розібраний. У 1806 р. затвердили план розвитку міста, за яким на цій території мали збудувати кам'яні лавки, через що Чернігівський генерал-губернатор О. Куракін звернувся до В. Черняєва з проханням дозволити на землі монастиря державним коштом збудувати ряд торговельних лавок і чотири з них передати у власність обителі¹⁶. Проте окреслені заходи не були реалізовані, оскільки у 1818 р. план змінили не на користь обителі, і з того часу на місці гостинного будинку була міська площа.

Натомість у той же час на монастирській території у м. Ніжині збудували торговельний ряд, що складався з 21 лавки, які здавали в оренду ніжинським купцям. На сьогодні збереглася значна кількість документів, що підтверджували цей факт. Так, у грудні 1837 р. ніжинські купці П. Олексіїв і Я. Абрамов зверталися до Ніжинської

* Мигалівка – історичний район м. Ніжина, заселений у XVII-XVIII ст.

міської думи з проханням подовжити термін оренди ренських погребів під дзвіницею і лавками обителі¹⁷. Також відоме подібне звернення від названих осіб, датоване груднем 1840 р., що вказувало на зацікавленість купців у співпраці з монастирем¹⁸. Наразі не виявлено документів, які б містили інформацію про те, скільки саме коштувало право використання одного погребу, проте А. Хойнацький вказував, що щорічний прибуток обителі від оренди лавок становив приблизно 1 000 крб¹⁹.

Надалі впродовж другої половини XIX ст. у джерелах не було жодних згадок про стан, розміри або якісь зміни нерухомого майна Благовіщенського монастиря. Останні відомості з цього приводу відносяться вже до радянських часів. Повне уявлення про їхній стан наведено у акті від 28 лютого 1925 р., у якому зазначено, що голова ніжинського окрземлеуправління С. Рослик, голова ради комуни «Червоний партизан» М. Єсипенко разом із завгоспом тієї ж комуни Пархоменком провели огляд господарства Ветхоріздвяної обителі, яка на той час перебувала у користуванні колективу «Кім». Загальна площа господарства становила 31 дес. 2 289 кв. сажнів, з яких:

- під монастирем, садом і городом – 5 дес. 2 318 кв. сажнів;
- орної землі – 13 дес. 209 кв. сажнів;
- під лугом – 8 дес. 900 кв. сажнів;
- під чагарниками і заростями – 2 дес. 634 кв. сажнів;
- землі біля р. Остер із заростями очерету – 1 дес. 1 028 кв. сажнів.

Якщо порівняти наведені дані з площами, зафіксованими у геометричному плані, то можна зробити висновок, що менше ніж за півтора століття монастир з різних причин утратив 9 дес. 44 кв. сажні сільськогосподарської землі і практично всю – непридатну для обробітку (300 дес. 1 283 кв. сажні).

Окрім того, у складеному акті перераховано поголів'я домашньої худоби, сільськогосподарську продукцію і реманент, однак, зважаючи на те, що ченці вже тривалий час не проживали у монастирі, то відносити такі дані до господарства обителі було б недоцільним²⁰.

Таким чином, тривалий розвиток господарств обителів Лівобережної України був перерваний секуляризаційною реформою 1786 р., підготовка якої розпочалася ще на початку XVIII ст. Унаслідок такої політики влади частину монастирів закрили, а в інших на користь державної казни забрали майже всі володіння, обмежили чисельний склад братії, а натомість призначили на утримання щорічну окладну суму. Проте навіть за таких обставин адміністрація Ніжинської Благовіщенської обителі намагалася проводити усі можливі заходи для того, щоб забезпечити належне існування і духовний рівень братії. Саме через це на його території виникає торговельний ряд, що здавався в оренду ніжинським купцям. Позитивним був і той факт, що секуляризація не торкнулася багатьох джерел церковного накопичення, не пов'язаних з нерухомою власністю. До того ж монастирі продовжували збагачуватися за рахунок грошових і земельних вкладів, на які не скупилася дворянська знать і купецька верхівка.

1. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – С. 189 – 203.

2. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 22. – 1830. – С. 574 – 575.

3. Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Віроцький, А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – С. 173.

4. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 22. – 1830. – С. 574 – 575.

5. ЦДІАК України. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 136. – Арк. 1. Геометрический план земельных владений Благовещенского монастыря (в т. ч. Ветхого [Рождественского]).

6. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М.: Издательство «Наука». – 1967. – С. 188 – 189.

7. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь на-

зываемый «Назарет» Пресвятой Богородицы / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 21. – С. 692.

8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Од. збер. 697. – Арк. 1 – 3. Ведомости о приходе и расходе Нежинского мужского Благовещенского монастыря.

9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 1719. – Арк. 1 – 5. Сведения о приходе и расходе неокладной суммы по Нежинскому благовещенскому монастырю за 1813 г.

10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 3951. – Арк. 3 – 8. Ведомость о приходе и расходе окладной и неокладной суммы Нежинского Благовещенского монастыря за 1825 г.

11. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – С. 96.

12. ІР НБУВ. – Ф. XXIII. – Од. збер. 321. – Арк. 2. Прибавление к описанию Нежинского монастыря. [Копия тетради настоятеля монастыря, архимандрита Григория, сделанная [А. Добислив]. 14 июня 1901 г.

13. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М.: Издательство «Наука». – 1967. – С. 210.

14. Хойнацкий А. Ф. Вказана праця / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – С. 43 – 44.

15. Белоусович Л. Вказана праця / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 21. – С. 692.

16. Белоусович Л. Вказана праця / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 20. – С. 659.

17. НФ ДАЧО. – Ф. 341. – Оп. 1. – Од. збер. 313. – Арк. 15, 19. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.

18. НФ ДАЧО. – Ф. 341. – Оп. 1. – Од. збер. 370. – Арк. 14, 17. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.

19. Хойнацкий А. Ф. Вказана праця / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – С. 96.

20. НФ ДАЧО. – Ф. Р-508. – Оп. 1. – Од. збер. 813. – Арк. 88 – 89. Журнал протоколів землеустрійної наради та окреманої комісії про відвод земель, акти обслідування земель нетрудових господарств та передачі земельних ділянок школам.

В статье анализируются изменения в хозяйственной деятельности Нежинского Благовещенского монастыря, которые произошли в результате секуляризационной реформы 1786 г.

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, секуляризация, хозяйство.

Changes in the economic activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery which happened as a result of secularization reform in 1786 are analyzed in the article.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, secularization, economy.

Олександр Тарасенко

СВЯТКУВАННЯ ЮВІЛЕЇВ І ВИЗНАЧНИХ ПОДІЙ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті аналізується організація та проведення в Чернігівській єпархії урочистостей з відзначення ювілеїв і важливих історичних подій, їхній вплив на свідомість місцевої людності.

Ключові слова: церква, Чернігівська єпархія, духовенство, ювілей, урочистості.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Російську імперію накрила хвиля ювілеєманії. Зрештою сформувався імперський культ урочистостей, присвячених визначним світським і церковним подіям російської історії. На думку дослідників, послідовне зростання кількості інсценізацій було пов'язане з поступовим падінням у суспільній думці легітимності влади. Мета ювілейних кампаній полягала в тому, щоби переконати народ – шлях у краще майбутнє проходить крізь віру в Бога, царя та Вітчизну¹. Іншими словами, реалізовувався один із способів запровадження в життя відомої Уваровської монархічної доктрини, що складалася з тріади – «Православие, Самодержавие, Народность». Як годиться, до проведення урочистих заходів неодмінно залучалася церква як на загальноімперському рівні, так і в регіонах.

У ХІХ ст. Чернігівська єпархія не вирізнялася ані багатством, ані престижем, хоча, за штатним розписом архієрейським будинкам, затвердженим у 1799 р., вона належала до другокласних єпархій. Першокласними вважалися лише Київська, Московська, Петербурзька, Нижньогородська єпархії, одинадцять єпархій отримали штат 2 класу, решта належала до 3 класу. У другій половині ХІХ ст. класи єпархій офіційно було скасовано, однак негласний «рейтинг» архієрейських кафедр у середовищі вищого духовенства продовжував існувати. Очевидно, визначальними для формування цього «рейтингу» (крім чотирьох столичних кафедр) були: фінансовий потенціал єпархії, віддаленість від політичного центру імперії та ментальна характеристика людності регіону (національний склад, питома вага неправославного населення тощо). У кадрових призначеннях Св. Синод, обер-прокурори Св. Синоду та імператори враховували неофіційний «рейтинг» архієрейських кафедр. Поза тим, достоїнством Чернігівської єпархії, вочевидь, була її багатовікова історія, що розуміла й тогочасна чернігівська духовна еліта.

Визначним церковним святом загальноімперського масштабу був 900-літній ювілей Хрещення Русі. Основні урочистості відбувалися в Києві з 10 по 17 липня 1888 р. Урядова увага приділялася також святкуванню ювілею в Херсоні та обох столицях імперії. В єпархіях з цього приводу місцеві церковні та світські власті мали організувати урочистості в скромніший, але належний спосіб. Щодо Чернігова, то програма святкування ювілею була заздалегідь оприлюднена в єпархіальному часопису. Урочистості в Чернігівській єпархії мали тривати три дні – з 14 по 16 липня 1888 р. Спочатку всеношна на честь св. Рівноапостольного кн. Володимира, 15 липня – святкова літургія і хресний хід на річки (де річок немає – до колодязів) для

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант КНУ ім. Тараса Шевченка.

освячення води за хрещенським каноном. Того ж таки дня в Чернігові у приміщенні Чернігівської духовної семінарії мав відбутися урочистий акт, а в залі Чернігівської міської думи – читання для народу. Подібні читання були заплановані й у всіх повітових містах. Нарешті, 16 липня урочисті акти мали відбутися в Чернігівському, Новгород-Сіверському, Стародубському духовних училищах та в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі². Протягом року на сторінках місцевої та світської преси друкувалися історичні, просвітницькі та проповідницькі публікації з приводу свята Хрещення Русі. Урочистості відбулися у визначений час за запланованою програмою. У Чернігові їх очолював правлячий єпископ Веніамін (Биковський), тоді як вікарний єпископ Афанасій (Пархомович) на чолі чернігівської депутації взяв участь у київських урочистостях і подарував ікону Богоматері Володимирському собору³.

Загальноімперські урочистості 1888 р. дали старт відзначенню подібних дат на єпархіальному рівні. Саме тоді чернігівське духовенство на чолі з Чернігівським єпископом Веніаміном (Биковським) порушило питання про відзначення 900-літнього ювілею Чернігівської єпархії. Підготовка до свята і його проведення у 1892 – 1893 рр. були щерть наповнені драматизмом і навіть трагізмом.

Упродовж кількох років у єпархії тривали різноманітні заходи, приурочені ювілею: по селах відкривали школи грамоти, у благочинних округах – бібліотеки. У Чернігові з ініціативи владики духовенство єпархії зібрало кошти на заснування «богодельни для призрения безприютних вдов духовного звання»⁴. Обновлялися іконостаси, ремонтувалися храми. Братство св. Михаїла, кн. Чернігівського, готувало брошури про чернігівські святині і святих, визначних діячів. Потім ці книжечки мали скласти ювілейний збірник. Кілька періодичних видань, у тому числі й «Киевская старина», помістили на своїх сторінках нариси про чернігівських архієреїв, князів і святині⁵. У Москві були видані окремою брошурою матеріали з історії Чернігівської єпархії з передмовою відомого ростовського археолога, етнолога, історика Андрія Олександровича Титова⁶. З ініціативи парафіяльного духовенства проводилися читання, присвячені історичному ювілею⁷.

У грудні 1891 р. Св. Синод задовольнив клопотання чернігівського єпископа Веніаміна (Биковського) і затвердив програму святкування 900-літнього ювілею єпархії на 30 серпня 1892 р.⁸

Владика Веніамін був людиною із спокійною, лагідною вдачею. Полтавець, закінчив Полтавську духовну семінарію і Київську духовну академію⁹. Будучи архієреєм, він однаково рівно, без зверхності спілкувався з підлеглими і без підлещень – з обер-прокурором Св. Синоду К. П. Победоносцевим¹⁰. Після призначення у 1882 р. на посаду правлячого єпископа Чернігівського і Ніжинського Веніамін домігся переведення свого земляка Афанасія (Пархомовича) на вакантну посаду вікарного Новгород-Сіверського єпископа. Зауважимо, що полтавський тандем правлячого і вікарного єпископів був чи не найкращим і найвдалішим за всю історію існування вікаріатства в Чернігівській єпархії. Але, зрештою, полтавців розлучили: владику Веніамін (Биковський) залишився у Чернігові, а владику Афанасій (Пархомович) продовжив свою кар'єру одісею за межами Чернігівської єпархії.

Місце вікарного Новгород-Сіверського єпископа у 1891 р. посів Сергій (Соколов). Це була людина бурхливого характеру й енергії. Смоленець, він закінчив Смоленську духовну семінарію, одружився, служив на парафії. Овдовів, у результаті чого мало не збожеволів. Лікувався, вступив у Московську духовну академію, яку закінчив першим студентом. Викладав у Московській духовній академії. Став магістром богослов'я і визнаним істориком з чималим творчим доробком, про що свідчить, зокрема, нагородження його премією імені визначного історика церкви Макарія (Булгакова). Зрештою, Сергій (Соколов) прийняв чернецтво і хіротонію вікарного єпископа Казанської єпархії¹¹. У 1891 р. його призначили на посаду Новгород-Сіверського єпископа, вікарія Чернігівської єпархії, де він із завзяттям включився в роботу з підготовки ювілею. Невдовзі після приїзду в Чернігів він надрукував у «Черниговских епархиальных известиях» розлогий нарис історії Чернігівської єпархії, в якому з

притаманною йому рішучістю доленосне значення чернігівського 900-річного ювілею порівняв з 400-річним ювілеєм відкриття Америки, який на Заході відзначався теж у 1892 р. У статті владика Сергій згадав також і трагічні події, пов'язані з голодом, а по місцях і голодомором в імперії внаслідок посухи і неврожаю 1891 р.¹² Голодувало і населення Чернігівської губернії, особливо в північних повітах. Але підготовка святкування ювілею тривала. З ініціативи духовенства і громадськості Чернігова були зібрані кошти на виготовлення ювілейної медалі, де на одному боці був зображений чернігівський Спаський собор, на другому – Єлецька ікона Божої Матері з написом: «Чернігівська єпархія 992 – 1892 рр.»¹³

Але влітку 1892 р. у південних губерніях спалахнула епідемія холери, яка впритул наблизилася і до Чернігівської губернії. За рекомендацією цивільної влади святкування ювілею перенесли на 15 травня 1893 р.¹⁴

Восени 1892 р. вікарний єпископ Сергій був відряджений в Архангельськ допомагати виконувати архієрейські обов'язки тамтешньому хворому владичі Олександрову (Закке-Закису). Тільки-но єпископ Сергій (Соколов) добрався до Архангельська на початку 1893 р., як отримав наказ вирушати у зворотну путь. 27 січня 1893 р. з Чернігівським єпископом Веніаміном (Биковським) стався напад, а з 1 на 2 лютого він помер. За іронією долі, останнє його розпорядження по єпархії стосувалося святкування ювілею. Напередодні він видав наказ Чернігівській духовній консисторії про те, що «усматривая некоторые затруднения и неудобства к празднованию 900-летнего юбилея 15 мая, признаю нужным сделать распоряжение о перенесении оногo на 9-е число того же мая»¹⁵. «Неудобства» полягали в тому, що 15 травня мали відбуватися загальноімперські урочистості, присвячені царській родині.

26 лютого 1893 р. преосвященний Сергій (Соколов), єпископ Новгород-Сіверський, повернувся до Чернігова¹⁶. За місяць по тому його було призначено правлячим єпископом Чернігівським і Ніжинським¹⁷. Крім всього іншого, владика Сергій вирішив переінакшити плани свого попередника щодо ювілею 900-річчя заснування кафедри. Він розробив нову програму урочистостей, яка мала реалізовуватись упродовж тижня, з 17 по 24 травня. Планувалося: 17 травня (понеділок, День Св. Духа) відправити молебень у Вишгороді на честь князів Володимира, Бориса і Гліба та освятити закладання школи на місці давньоруського городка Ольжичі (біля с. Старосельє Остерського повіту); 18 травня – відправити всеношну й літургію у Любечі; 19 травня – здійснити хресний хід на святе озеро, де, за переказами, відбулося хрещення чернігівців, а разом з тим відправити молебні в келії святих Феодосія Углицького (іконописна школа), келії преподобного кн. Миколи Святоші і біля Єлецької ікони Божої Матері в Єлецькому монастирі та келії преподобного Антонія Печерського і біля чудотворної Іллінської ікони Божої Матері в Троїцько-Іллінському монастирі. Увечері того ж таки дня передбачалося провести заупокійну всеношну на естраді перед кафедральними Спасо-Преображенським та Борисоглібським соборами Чернігова. 20 травня планувалося відслужити в кафедральному соборі заупокійну літургію і панахиду за всіма чернігівськими єпископами і князями, а також урочисту всеношну, знову-таки на соборній площі. Тут члени місіонерського братства св. Михайла, кн. Чернігівського, мали роздати присутнім ікони і брошури про святих і святині Чернігівщини. Ілюмінація кафедрального собору, Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів завершила б передсвяткові дні. На 21 травня були заплановані основні урочистості: літургія, очолювана митрополитом Київським і Галицьким Іоаннієм, хресний хід, молебень на честь ікони Божої Матері Вишгородсько-Володимирської, парад військ, ілюмінація чернігівських соборів і святковий обід. 22 травня планувалося провести молебень біля будинку Дворянського зібрання, де цього дня починалися дворянські вибори. Єпископ Сергій (Соколов) хотів виступити з промовою, а помічник наглядача Чернігівського духовного училища М. А. Доброгаєв прочитати реферат про митрополита Михайла (Десницького), колишнього Чернігівського архієпископа. 23 травня планували освятити закладання будівель Общини сестер милосердя та єпархіальної богадільні для вдів духовного звання. 24 травня мав від-

бутися з'їзд законовчителів, учителів церковних, міністерських і земських шкіл за програмою, спільно виробленою єпархіяльною училищною радою, радою Братства св. Михаїла, кн. Чернігівського, і відомим засновником молодіжного християнського руху на Чернігівщині М. М. Неплюєвим. З 23 травня планувалося розпочати археологічні дослідження навколо Чернігівського Спаського собору і на території Чернігівського Єлицького монастиря¹⁸.

Зрозуміло, що така насичена і розгалужена програма святкування ювілею передбачала запрошення поважних гостей, у тому числі митрополита Київського і Галицького, київського генерал-губернатора, товариша обер-прокурора Св. Синоду, науковців з Києва. Однак Св. Синод не затвердив амбітну програму Сергія (Соколова), катавасію з перенесенням дня святкування ювілею було припинено і затверджено для цього 30 серпня 1893 р., достоту так, як було визначено у тогорічній програмі¹⁹.

Події останнього року, бурхлива діяльність і певне фіаско, тривалі й важкі переїзди (тільки з Вологди до Архангельська понад 800 верст на перекладних) підірвали фізичні й психологічні сили владика Сергія (Соколова). 11 червня 1893 р. він був присутній на випускному акті в Чернігівській жіночій гімназії, коли з ним стався удар (інсульт)²⁰. З цього приводу доволі цікавий запис залишив у щоденнику один ієромонах Рихлівського Миколаївського монастиря: «С новопоставленным на Черниговскую кафедру преосвященным Сергием [произошел. – **О.Т.**] такой несчастный случай: 15 июля [11 липня. – **О.Т.**] был на экзамене в женском духовном училище и случился ему удар такой, что левую сторону тела, руку и ногу отобрало так, что на носилках понесли его. Но все члены консистории этому случаю были рады. Как покойный преосвященный Вениамин был простого характера, то они жили слабенько, а как этот был тогда за vikaria, то все их поступки видал, а как только поступил на кафедру, тож всех членов поувольнял от должности их. То им этот случай как медом по губах»²¹. Але за два тижні «Черниговские епархиальные известия» повідомили, що єпископу Сергію покращало. Втім, ще 19 червня настоятеля Нижньогородського Благовіщенського монастиря Мефодія (Нікольського) висвятили у вікарного єпископа Новгород-Сіверського²². На початку серпня владика Сергій (Соколов) почав ходити по кімнаті, виходити на балкон, але 24 серпня 1893 р. він помер від повторного удару, а 26-го був похований у Чернігівському Троїцькому соборі²³.

Так закінчилася драматична історія підготовки свята 900-річчя Чернігівської кафедри. За цей час померли два чернігівські владики, неодноразово змінювалися плани проведення свята. З Чернігова був переведений губернатор О. К. Анастасьєв, ініціатор та організатор ювілею з боку світської влади, що теж супроводжувалося скандальними історіями. Дехто з губернського дворянства демонстративно відмовився підписувати екс-губернаторові вдячний адрес, заявляючи, що він своїми грубощами й самодурством паплюжив посаду губернатора²⁴. На початку 1890-х рр. Чернігівська губернія пережила посуху, неврожай, голод та епідемію.

Зрештою, ювілейні урочистості з приводу 900-річчя заснування архієрейської кафедри відбулися в Чернігові, як остаточно планувалось, 30 серпня, без гостей, тихо й спокійно²⁵. Лише з кількох регіонів Російської імперії надійшли вітальні телеграми. Святкова літургія була відслужена собором чернігівського духовенства на чолі з вікарним єпископом Новгород-Сіверським Мефодієм (Нікольським). Потім з церков Чернігова до соборної площі пройшли хресні ходи, відслужили молебень, після чого відбулося загальне зібрання в залі духовного чоловічого училища. Виголосили промови, прочитали заплановані реферати і розпочався святковий обід, який, хоч і почався із сумним присмаком, але скоро присутні повеселішали. Очевидець зафіксував лише п'ять перших тостів. Перший виголосив новий чернігівський губернатор М. М. Веселкін на честь імператора, другий тост підняв владика Мефодій (Нікольський) за Св. Синод, третій тост губернатор запропонував за єпископа Мефодія, четвертим тостом Мефодій віддячив губернатору, п'ятий було виголошено за чернігівське духовенство. Наступних тостів очевидець не пам'ятав. Вечірній Чернігів осяяла святкова ілюмінація.

Найгучнішою і найвизначнішою подією в Чернігівській єпархії була канонізація 1896 р. Чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. Виходець з духовної родини шляхетського походження на Поділлі, він закінчив Києво-Могилянську колегію, був дяконом Києво-Софійського собору, настоятелем Корсунського і Київського Видубицького монастирів. У 1688 р. Феодосій очолив Чернігівський Єлецький Успенський монастир, став найближчим помічником Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, а з 1693 р. і до смерті в 1696 р. обіймав посаду правлячого чернігівського архієрея²⁶. Його мощі зберігалися в склепі під Борисоглібським собором, користувалися пошаною у чернігівців і прочан. Рівно через 200 років відбулася його канонізація. На урочистості 5 – 10 вересня 1896 р. зібралося близько 100 тис. прочан, були присутні поважні гості²⁷. І хоча цей церковний святковий захід, як і всі інші, ретельно планували, для організації й проведення залучали різні відомства та установи включно з поліцією та військами, але він був наймасовішим за рахунок добровільної прощі, справив неабиякий позитивний вплив на свідомість простого народу і не викликав негативної реакції серед вищих прошарків суспільства.

Канонізації архієпископів Іоасафа Горленка (Белгородського) у 1911 р. і Іоанна Максимовича (Тобольського) у 1915 р., вихідців з Чернігівщини, в Чернігівській єпархії теж відзначали, але вони не мали вже значного розголосу та ефекту. Так само малопомітними і фактично не призначеними для широкого загалу були ювілеї духовних навчальних закладів, як-от Чернігівської духовної семінарії, повітових духовних училищ у Чернігові, Новгороді-Сіверському та Стародубі, Чернігівського єпархіального жіночого училища, а також церковно-парафіяльних шкіл.

Серед світських урочистостей, на які церковні структури Чернігівської єпархії широко залучалися, були святкування 1000-ліття літописного Чернігова у 1908 р., приїзд царської родини до Чернігова у 1911 р.²⁸, захмарений вбивством П. Столипіна, та ювілейні урочистості 1913 р.²⁹ на честь 300-ліття правління дому Романових. Жодна з названих подій не спричинила ані релігійного, ані патріотичного піднесення серед простого люду. До святкування ювілею Чернігова у серпні 1908 р. було приурочено проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду, що, безумовно, сприяло розвитку регіональних історичних досліджень та краєзнавчого руху³⁰.

У цілому ж аналіз цих заходів підтверджує думку про те, що використання церкви в ювілейній імперсько-релігійній пропаганді для сакралізації імператорської влади і виховання нації у вірнопідданському дусі не мало успіху³¹. Як і раніше, сакральне значення для пересічної людини мали суто релігійні свята, традиційні народні форми урочистостей, організація та проведення яких часто-густо не залежали від влади. Тоді як помпезні імперські інсценування викликали в кращому разі спостережливу цікавість. На близьку відстань до епіцентру урочистостей народ не допускали. Масовку створювали чиновники і служителі державних установ і закладів, учні, священно- і церковнослужителі. Духовенство (особливо парафіяльне) без ентузіазму сприймало примусову необхідність брати участь у світських імперських урочистостях. Тим більше, що підготовка таких свят іноді супроводжувалася додатковими фінансовими зборами з духовенства, як от під час відзначення 300-річчя правління дому Романових у 1913 р. Релігійне освячення численних урочистих заходів імператорської Росії в епоху падіння престижу влади хутчіш шкодило авторитету церкви. У суспільстві вже тривали палкі дискусії щодо відносин держави і церкви, звідусіль лунали заклики негайно розпочати реформи церковного життя³². Коронна влада продовжувала лишень будувати взаємини з церквою на засадах цілковитого її одержавлення. Ситуацію змінили 1917 – 1918 рр., час вибуху революцій і проведення Помісного Собору РПЦ. А в 1919 р., наприклад, коли денікінці захопили Чернігів і присилювали тогочасного Чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) урочисто відзначити цю подію, то владики (до речі, обрані на загально-єпархіальному з'їзді духовенства і мирян у 1917 р.) категорично відмовив «визволителям» взяти участь у проведенні політичної маніфестації³³. Але тоді навряд чи було відомо, що спроби властей використати церкву в своїх проєктах відбуватимуться і надалі.

1. Див.: Цимбаев К.Н. Православная Церковь и государственные юбилеи императорской России // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 42 – 51; Він же. Феномен юбилеяманні в російській общественній житті кінця ХІХ – початку ХХ століття // Проблеми історії. – 2005. – № 11. – С. 98 – 108.
2. Краткая программа относительно чествования 900-летия крещения Руси в г. Чернигове и Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – № 10. – Часть офиц. – С. 416 – 417.
3. М. Д. Торжественное празднование 900-летия Крещения Руси в Чернигове // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1888. – № 13–14. – Часть неоф. – С. 508 – 512.
4. Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 13. – Часть офиц. – С. 463 – 470.
5. П.Л. По поводу 900-летия Черниговской архиерейской кафедры // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. (Сентябрь). – С. 350 – 356; Т. XXXIX. (Октябрь, ноябрь, декабрь). – С. 1 – 14; По поводу 900-летия Черниговской архиерейской кафедры // Киевские епархиальные ведомости. – 1892. – № 16. – Часть неоф. – С. 581 – 590.
6. Диев М. Материалы для истории Русской Церкви. Черниговская епархия после Батюга, именуемая Брянскою с предисловием А.А. Титова. – М., 1892.
7. Рапорт председателя Остерского отделения Черниговского епархиального училищного совета Кучинского о разрешении ему отметить 900-летие епископской кафедры в г. Чернигове; список тем для церковных чтений // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 9, спр. 48.
8. Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 6. – Часть офиц. – С. 247 – 299.
9. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 439, спр. 215; Преосвященный Вениамин, епископ Черниговский и Нежинский. Некролог // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 4. – С. 107 – 125; № 5. – С. 157 – 176.
10. Листи Веніаміна, єпископа Чернігівського, до К.П. Побєдоносцева // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. ХІІІ, спр. 2856, 3739, 3942, 4596,
11. Преосвященный Сергей, епископ Черниговский и Нежинский. Некролог // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 18. – С. 668 – 681.
12. Сергей, епископ. Начало христианства в Черниговской области // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1892. – № 2. – С. 56 – 68.
13. Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 14. – Часть офиц. – С. 489 – 490.
14. Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 16. – Часть офиц. – С. 575 – 576.
15. Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 3. – Часть офиц. – С. 47 – 48.
16. Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 4. – Часть офиц. – С. 63.
17. Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 8. – Часть офиц. – С. 187 – 188.
18. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 442, оп. 623, спр. 1, арк. 68^б, 68^в, 68^г, 68^д зв.
19. Программа празднования 900-летия учреждения православной архиерейской кафедры в г. Чернигове в 1893 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 17. – Часть офиц. – С. 401 – 402.
20. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 12. – С. 369 – 370.
21. Тарасенко О.Ф. «Літопис» Рихлівського Миколаївського монастиря // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 44.
22. Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 13. – Часть офиц. – С. 251; Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 13. – С. 409 – 410.
23. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 17. – С. 619.

24. ІР НБУВ, ф. І, спр. 59295, арк. 1 – 4.
25. Славин Н. Девятисотлетие существования Черниговской архиерейской кафедры. 992 – 1892 гг. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 18. – С. 657 – 668.
26. Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. – Чернигов, 2013. – С. 51 – 66.
27. Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. – Дубно, 2005. – С. 125 – 130.
28. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – №№ 17, 18.
29. В.Ч. К ознаменованию 300-летнего юбилея царствующего Дома Романовых Черниговской епархией // Вера и жизнь. – 1913. – № 4. – Часть неофиц. – С. 48 – 63; Обращение Преосвященного Василия, епископа Черниговского и Нежинского, к своей пастве с призывом достойно ознаменовать юбилей 300-летнего царствования благословенного Дома Романовых // Вера и жизнь. – 1913. – № 6. – Часть неофиц. – С. 5 – 12.
30. Коваленко О. З історії відзначення 1000-ліття літописного Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 30 – 39.
31. Цимбаев К.Н. Православная Церковь и государственные юбилеи императорской России // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 51.
32. Див.: Фирсов С.Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). – М., 2002; Шевцова В.Ф. Православие в России накануне 1917 г. – СПб., 2010; Савва (Тутунов), игумен. Епархиальные реформы. – М., 2011.
33. Див.: Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии / Сост. А.Ф. Тарасенко. – Чернигов, 2006.

В статье анализируется организация и проведение в Черниговской епархии торжеств по случаю юбилеев и важных исторических событий, их влияние на сознание местного населения.

Ключевые слова: церковь, Черниговская епархия, духовенство, юбилей, торжество.

The article analyses the organization and conduction holidays of jubilees and events historical important in the Chernihiv eparchy, influence of them to consciousness of native population.

Keywords: Church, Chernihiv eparchy, clergy, jubilee, holiday.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК: 94 (470)

Наталія Матяш

ФРАГМЕНТ НЕДРУКОВАНОЇ ЧАСТИНИ «ДЕННИХ ЗАПИСОК ГЕНЕРАЛЬНОГО ПІДСКАРБІЯ ЯКОВА МАРКОВИЧА» (1744 р.)

Яків Маркович народився 7 жовтня 1696 року в м. Прилуки. Навчався у Києво-Могилянській академії, де був улюбленим учнем Феофана Прокоповича. У 1714 р. одружився із дочкою Павла Полуботка Оленою. З помітних фактів біографії відзначимо участь у Гілянському поході (1725-1727). У відставку вийшов генеральним підскарбієм. Помер у 1770 р.

Його записки спочатку починалися як продовження щоденника Павла Полуботка, доведеного до 1716 р. Первісно це були такі ж короткі нерегулярні нотатки, однак, починаючи з 1723 р., записи стали регулярними і детальними. «Денні записки...» були доведені до 1767 р., коли автор осліп.

Щоденник Марковича був поділений на 10 книг, 8 із яких на даний момент зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. Вернадського. Місцезнаходження книг п'ятої та шостої невідоме. Однак відтворити події 1741-1743 рр. (книга шоста) можливо, використовуючи копії, зроблені Вадимом Модзалевським, які зберігаються у тому ж фонді, що й оригінал.

Незважаючи на цінність цього джерела, досі немає фундаментальної праці, присвяченої конкретно «Запискам...», і всього друкованого тексту щоденника. Вперше увагу на цю пам'ятку звернув онук Якова Марковича – Олександр Маркевич, який зайнявся виданням твору. Рукопис у друкованому вигляді побачив світ у 1859 р. у Москві. Він видав його у дуже скороченому вигляді, цензуровано. Вилучив фрагменти, в яких висловлювання діда були надто відверті і могли не сподобатися владі, а також непотрібну, на його думку, інформацію. До такої він відніс і щоденні записки про стан погоди та кліматичні умови, а також рецепти, молитви та богословські твори Якова Марковича. Для порівняння: О. Лазаревський на початку публікації другої частини «Записок...» пише, що опубліковані ним записи за 4 роки – близько 22 листів, у той час як у О. Марковича вони зайняли лише 12 листів.

У період з 1891 по 1896 рр. Олександр Лазаревський видав частину «Денних записок...» (1716-1734 рр.). І хоча упорядник зазначає, що записи друкуються без скорочень, він не включив до видання рецепти, виписки з газет та вірші Якова Марковича.

У 1913 р. Вадимом Модзалевським було опубліковано ще одну частину «Денних записок...» – період з 1735 до 1740 рр. (це було пряме продовження видання О. Лазаревського у «Київській старовині») у Джерелах до історії України-Руси, видання Археографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка. Це видання вважається найкращим і найповнішим на даний момент. На відміну від видання О. Лазаревського у «Київській старовині», Модзалевський друкував увесь рукопис без пропусків.

© Матяш Наталія Юріївна – бакалавр історії (Київ).

Дана публікація являє собою фрагмент книги сьомої (1744-1747 рр.), оригінал якої зберігається в ІР НБУВ в архіві О. М. Лазаревського (Ф. XXVIII, справа 336). Подаємо лише 17 сторінок із 411 сторінок книги, які охоплюють період січня-березня 1744 р. Наводимо цей уривок з певними скороченнями, насамперед пропущено ті відомості, які стосуються приходу й розходу горілки, її кількості, призначеної на продаж, а також цей уривок стосується того періоду життя Марковича, коли він вів майже безвиїзне життя (треба ще враховувати зимову пору року). Його поїздки в цей час обмежувалися Глуховом і Глухівщиною (Сварків, Тулиголове та ін.), хоча йому доводилося бувати в Конотопі, Ніжині, Путивлі, Ромні та Хоружівці (це все Сіверщина, конкретніше – Чернігівщина і Сумщина). Записи переважно господарського характеру (скільки й чого куплено, продано, за яку ціну; прибутки й видатки; господарські розпорядження), причому цікавий і асортимент товарів і його походження, зауваги щодо придбання або заснування хуторів, виписки з календарів, московських чи петербурзьких газет, отримання листів і написання відповідей. Події імперського масштабу у цьому фрагменті не висвітлюються, хоча можна відзначити увагу до імператриці Єлизавети, царських указів. Дуже велика увага приділяється метеорологічним відомостям (щоденна реєстрація погоди є унікальною для краю). Дуже багато матеріалу подано щодо історії повсякденності. Тут і контакти з родичами, приятелями, серед яких зустрічаємо помітні постаті (Безбородко (майбутній канцлер Російської імперії), представники відомих старшинських родів (Гамалії, Горленки, Забіли, Кулябки, Максимовичі, Полуботки, Свічки, Скоропадські, Скорупи, Троцькі, Ханенки, Чуйкевичі, Ширяї та ін.), і відвідування церков (молитви, сповідь, причастя), монастирів (зокрема Гамаліївського, де між іншим був похований гетьман І. Скоропадський), важливі факти родинного життя (хвороби самого Марковича і його батька, причому наводяться й рецепти від деяких хвороб, смерть дочки Палажки), а також застілля, читання газет, бесіди на різні теми, куріння, гра в карти тощо. Все це яскраво змальовує спосіб життя козацької старшини середини XVIII ст., яка вже ставала типовими поміщиками Російської імперії.

Яків Маркович вів записи педантично та детально, зазвичай щоденно, але чомусь не проставив пагінацію. Подекуди він пише дуже нерозбірливо, що значно утруднює прочитання. На полях книг, на кожній розгортці (саме на розгортці, а не на аркуші) вписані номери аркушів олівцем, ймовірно, це позначки Вадима Модзалевського. Для спрощення орієнтації в тексті ми зазначали кожен сторінку. Закреслені пункти, часом відсутність збігу в датах дають підставу зробити висновок, що книги, які збереглися на сьогодні, – чистовий варіант записів Якова Марковича. Натомість, були чернетки, в яких він робив нотатки та позначки.

При публікації фрагменту «Записок» ми використовували правила передачі тексту, розроблені Я. І. Дзирою і широко вживаних науковцями, зокрема Ю. А. Мициком в його публікаціях на сторінках «СЛ». Зокрема відзначимо, що «іжиця» передається літерою «и», «ять» – літерою «і», твердий знак в кінці слів пропускається. Розшифровка нами авторських скорочень, в т. ч. й титл, береться в квадратні дужки. Нерозбірливі фрагменти відзначені знаком: (...)*. Пропущений текст при скороченні обумовлюється нами в тексті (в круглих дужках), причому вказується, якого змісту були там матеріали. Коментоване місце показане виносною цифрою.

Сподіваємося, що публікація уривку щоденника Я. Марковича приверне увагу до цієї пам'ятки, особливо з боку краєзнавців Сіверщини.

* * *

«1744 год.

М[і]с[я]ц[я] генварь

Неделя 1

1. День был з великим инеем, хмарен и з снігом невеликим. Ночь таковаж была, толко без снігу.

2. Сей день прожили ми в Сваркові¹, после обіда проехали до футора, я и дяк со мною.

Понедел[ок] 2

1. День и ночь были подобние вчорашним, толко без снігу.
2. Сего дня обідал в Сваркові, а на ночь приехал в Глухов и ночевал у п. Михайла.
3. Через козака роменского писал я до род[ителя] и братов обоих, и до брата Марка отправил в писмі письмо до Розумовского.
4. Макар Иван явился, был и отехал.

Вовтор[ок] 3

1. День и ночь были против прежних.
2. Рано ездил до генерала, обідал у себе, а увечеру бил у Делатура.
3. Лукьянович канцелярист явился з Ромна², писма мні вручил от род[ителя] и брата Марка з Степаном.

Середа 4

1. День был хмарен, з снігом, однако ж холодний. Ночь такова ж.
2. Сего дня был у ене[рала] Кри. рано, оттол по обіді у Безбородка, где й обідал у его ж, увечеру у карти играл з п[аном] Михайлом Галаганом.
3. До Меера³ по почті писал, обявляючи о аптекі.⁴
4. Через москвитина закупил воску, поехавши, писал в Ромен до род[ителя] и братов.

Четвер 5

1. День был ясный и жестоко холодний, тихий. Такова ж и ночь.
2. Жена⁵ приехала в навечер в Глухов з дітми. //(арк. 1)

1744 год генвар мсць

1. Сегодня очистили в аптеке кассу и денег я принял 116 р. 64 к. и с тих денег дал на расходи подмайстеру 30 р.

Пяток 6

1. День и ночь были подобные вчорайшним, ясние, тихие, жестоко холодние.
2. Рано бил у генерала, а обідал в дому, и с нами п. Михайло. Увечеру знову у мене играли у карти тие ж компаниони.

Субота 7

1. День и ночь были подобние прежним.
2. Обідали у себе, а увечеру играли у Галагана тие ж, что и прежде.
3. Войт до Крисион отправлен, писал п. Михайло до Миколая своего стороны кампанійской, чтоб он и в той дачи компанійской, чтоб он в тих (?) дачи (...)*, такая же (?), якая з Крисион припадает, вспомошествовал.
4. Шох явился.

Неделя 8

1. День и ночь били против прежних неотмінно.
2. Рано ездил до генерала. Обідал в домі з женой, которая после обіда отехала в Сварков з детми. А я увечеру ездил до п. Михайла и в карти играли.

Понедел [ок] 9.

1. День и ночь били против прежних неотмінно.
2. Рано з Глухова поехал в Сварков, где обідал и ночевал.
3. Ходил з провизором в sklep и смотріл материялов.
4. Через компанійца писал до родителя.
5. Виправа Сухоносковская⁶ пришла на 8 возов и привезено гусей 75, утей 55, индиков 15. Сира бочок 5. Діжок 3 масла, фасток 4, велнини пар шесть. Шкур овечих чинених 21, ягнячих смушков¹¹, козячих 1. Сукна (...) * 3 [...]
Горілки вишневой з ягодами бочок 2.
Сливянки з сливами бочка и барило без слив.
Мухояру локот 78. Повсти 6, хмель четвер[иков] 3. //(арк. 2)

1744 год генвар мсць

Вовтор[ок] 10

1. День был и ночь против прежних неотмінно.
2. Сей день прожил я в Сваркові.
3. Писал я по почті до Меера об аптекі и что з касси виняли денги сего генваря

5 числа и с тіх денег дали провизору 30 р. и тоє писмо сам я провизору вручил вчорашнього дня.

Середа 11.

1. День и ночь неотмінно были против прежних.
2. Сего дня прожил я в Сваркові и виправу свою вправил в поля и с ними горілки куф 5⁷ до брата п. Ивана для роздачи о сеножат (?) в шинки. О чем до его и писал. Також через Шоха писал до родителя и до брата п. Марка и (...) * послал ему и до Кулябки и до п. Якима.

3. Тютчеву о сиску (...) * пили (...) * и Дробине и провизору.

4. Взят з аптеки фунт мигдалов горких.

Горілка, посланная в Ромен до брата Ивана куф 5, 1

[...] (*далі йдеться про привоз горілки з Тулиголов і Ромен-Н.М.*) [куфа в нд (?) 10 к. 60. В 2 (...) * 3 куфи, но 10 к. 35, 4 куфи (...) * 11 к. 73 и сие куфи з числа сего генвар 7 (*над числом «7» написано «6» - Н.М.*) привезених з Тулиголов⁸ полувигорні куф 5.

З того числа куфа пятая осталась (...) * по надпису (...) * 12 к. 40. Давнег год. Тулиг. по сие число было куф 8. З оног числа одну куфу прибавили в Ромен 1 в нед., нос (?) 9 к. 88, а остались следующие:]

5. Приказал я Шоху слідующее:

1) Гор[ілку] робит чужую, толко брат борошна на 2 (...) * и денег по 50 к.

2) Казан горілчаний еще один зділати з ратуши поспіхом била б робота .

3) Пиво и мед в шинках не переводилися.

4) Відомости місячніе останніе за прошлий год (...) * пиво иміється.

5) У Києві о містечкі Ручкі (?) информоватис, туда ж мясо и горіл[ках] писат.

6) Взял (...) * еще 20 р. у волост и куповать жито на гор[ілку].

7) О посторонних грунтах Сухоносовских завладівшихся следоват.

8) Попу (...) * за сорокоуст дал вовни рун 10 и (...) * гор[ілки] 1.

6. Он, Шох, объявил, что гор[ілка] иміється по его обезду куф 6.

Петро кобилки отдал своих на борг за 21 р. 50 к., в Ромні купленые 21 р. 50 к. шапочок вороньих двох.

Ганищу своему собрали по 5. //(арк. 3)

1744 г[о]д генвар м[і]с[я]ц

7. Глуховский Иван взял на обід 100 пуд[ов] соли десят (...) * 25 к., всего 25 р.

Четвер 12.

1. День хмарний з нікотрим умалением воздуха холодного. Ночь таковая ж з снігом маленьким.

2. Сего дня обідал я в Сваркові, а на ночь поехал в Глухов, где и ночевал у п. Михайла.

3. Шох отправлен на Криски⁹ 6 в Ромен и в Сухоносовку.

Пяток 13

1. День хмарен з снігом. Ночь ясна, знову з прежним морозом.

2. Сего дня з дому никуда я не выездил, а был у мене п. Михайло, а после генерал приехал и, посидя довольно, отъехал.

Субота 14

1. День и ночь ясніе тихіе, прежестoko холодніе.

2. Обідал я у себе и со мною за (...) * и Чарниш. Увечеру ездил осматриват ям Красногорских и заездил до п. Мих[айла].

Неделя 15

1. День был и ночь против прежних. К світу великий иней.

2. Сего дня рано ездил до генерала (...) *, обідал у п. Михайла и в карти играли.

3. Крисковци привезли в Сварков гор[ілку] (*далі йдеться про кількість горілки і про привезення дощок-Н. М.*) пришло (...) * куф 20 (...) * и тертиц 35 и обапольне.

Понед[ілок] 16

1. День и ночь были подобниє прежним.

2. Сегодня рано ездил в Сварков и пообідавши приехал в Глухов и у п. Михайла у карти играл. //(арк. 4)

Вовтор[ок] 17

1. День и ночь были против прежних.
2. Обідал я у себе з намісником Вербіцким. Увечеру ездил я до генерала где застала Степана Савича, дворецкого Розумовского, а за поворотом (...) * Тютчев у мене бил, а после у п. Михайла у карти играли.

Середа 18

1. День бил против прежних толко, сніг невеликий. Ночь тоже была хмарна и холодна.
2. Сего дня обідал у себе, а после обіда бил у генерала и у Тютчева и компанія наша у мене играли у карти, то есть п. Михайло, Скоропадский, Андрій Безбородко, Иван Гамалія, (...) * Кулябка и Павел Шкорупа.

Четвер 19

1. День бил против прежних з снігом ночь таковаж.
2. Рано был у генерала и чолобитние обі, одну на Лисенка о Самосідовці (?), а другую об отправленіи справок об Андріяшовці через волост в сенат подал.
3. Обідал у себе з Чуйкевичем, а у Івана Гамалії играл у карти з компанією прежнею.

Пяток 20

1. День был против прежних, толко ветряний. Ночь таковаж.
2. Рано ездил до Якубовича, с которым та з швакгром Полуботком виділся, оттол поехал в Сварков, где и обідал, а перед вечером приехал в Глухов, бил у старика судии Забіли и з Безбородком у п. Михайла, где у карти забавлялись.
3. Андрій, мій хлопець, у Шоха з Сваркова.

Субота 21

1. День и ночь подібніе прежним, толко з доволним снігом.
2. Сего дня подмастер кров мні пускал з головной жили. //(арк.5)
3. Обідал в Глухові и со мною подмайстер, а на ночь приехал Сварков.

Неделя 22

1. День был з влажним воздухом и доволним снігом и вітром. Ночь таковаж.
 2. Сего дня в Сваркові обідал, а после обіда заехал до мене полковник Челищев и поседя, отехал.
 3. До п. Мих[айла] через его молодика Кондрата писал я, ч[о]л[о]в[і]к мой (...) *
 4. Увечеру ездил на футор, где видел коров дойных 9. Жита в ямі чет 40 да на чулані скирта без 6 овин, а на току тие (?) 6 (...) * овин (...) *.
- Гречки в ямі чет. 53 нові и скирта недавно почата, овса одна немного почата скирта, а другая целая. Сіна у клуні возов 140, а у стайні на 30 воз[ов].

Понедел[ок] 23

1. День был хмарний вітрян з снігом доволным. Ночь хмарна и холодна.
2. Сей день прожил я в Сваркові.
3. Віжевский поехал до Криски и дан приказ, чтоб он вислал в Ромен гор[ілки] куф 15 и дал ему на то 15 р.

Вовтор[ок] 24

1. День был хмарний з силним вітром и метелицею. Таковаж и ночь, а з полночи перестал сніг ити, тихше стало и к світу выяснилос.
2. Сегодня посля обіда з Сваркова виехал и приехал у Тулиголов, где и ночевал.
3. Через козака роменского писал писмо до родителя и (...) * писма до князя Трубецкого сообщил отвіт.
4. У Тулиг[огові] показалось слідующее:
 1. Горілки доброй полувигорной куф 4, а одна мало плечшая (?), в том числі одна невелика неповна, без 2 личби носатой, а зверх тих одна літняя, на росчоту потребляемая
 2. У сажі кабанов 14.
 3. Коров с телятами 3.
 4. Овец пало тут 9.
 5. Гречки 3 болшие стога (...) *
 6. Тертичники другую колоду дорізат совсім более (...) * //(арк. 6)

Середа 25

1. День был ясен велми попрежнему с вітром и жестоко холоден. Ночь таковаж была.

2. Сего дня отобідавши, з Тулиг[олов] отехал и, приехавши на ночь в Мути¹⁰, ночевал в дворці монастирском Гамаліевском.

3. Приказал стар[ості] слідующее:

1. Когда гречка вимолотится, тогда у відомости вимолот всей пашні написат.

2. Жита чет[вериков] 6 з футора принять, а у відомост не показат у исправленной відомост написатъ.

3. Вивезти (?) ліса на дерево до строения способного купит

[...](*тут йшлося про розпорядження старости щодо підводи з житом зі Сваркова, видачі лісу для виготовлення дощок і звозення сіна. – Н.М.*)

4. Подводою иміет з Сваркова з житом приехат 20 велік (?), а видат же в (?) тертиці, а в (...) * и дерево доброе.

5. Як впріж тертичники 150 (...) * трое сажоних (...) *, то впрід різат четверосажен- ние колоди ибо (...) * старости по 2 колоди троесаженних у (...) *

6. Сіно старатис все звозит, понеже (...) * не толко (...) * еще извожено.

4. Сего вечора явилась звізда як би против запада з хвостом, чили комета, которая перед полунощю и зайшла.¹¹

5. Еще и то стар[ості] приказал, чтоб на Гамал[іевку] подводи когда прийдут (...) * («житом»- *закреслено. – Н.М.*) ячменем видал куф 5 гор[ілки], сее полувигорной.

Четвер 26

1. День и ночь были подобние прежним з сильним вітром и такоюж стужею.

2. Сего дня рано поехал з Мутина и, приехавши в Конотоп в 33 верстах отстоящий, обідал у сотника, а после обіда отехал и приехал в Гиравку, отстоящую в 16 верстах и ночевал в дворі (...) *.

3. Сегодня вчерашняя звізда в той же стороні явилась и зашла.

Пяток 27

1. День был ясен з вітром и жесточайшею стужею. Ночь таковаж.

2. Сегодня рано з (...) * вставши, приехал в Хмілов у 23 верстах отстоящий, где и обідал, а после обіда приехал в Ромен, в 18 верстах отстоящий, где застал родителя, на фебру и в ногах на рани болеющего, и сегодня пароксизм имівшого другий, а в середи захоровавшего.

3. Сего дня таяж звізда тем же образом явилас и зашла //(арк.7).

Субота 28

1. День и ночь были подобние прежним.

2. Сей день прожил я в Ромні и брати обидва Марк и Иван приехали (...) * Ада- мовки (...) * подвод запряженный.

3. Тем же образом прежняя звізда явилась и зашла.

Неделя 29

1. День та ночь были подобние прежним.

2. Сей день прожил я Ромні. Родител пароксизму не иміл.

3. Писал я до Шох а слідующем:

1. Чтоб виправу кримскую отпавил в Сварков с Калеником.

2. Сам сюда з Петром приїздил у ввторок.

3. О куплі футора прошлой (?) взял би відомость.

4. О состоянии прежнем и нынешним футором Александровки (...) * увідомление привез би.

5. Покупок кримских реестр сюда.

Понедел[ок] 30

1. День и ночь были против прежних, а зоря з сіянием по прежнему увечеру по всяк день являлас и перед полночю заходит.

2. Сей день прожил я в Ромні, где явился Шох и Петро.

[...](*дали йдеться про те, що Шох і Петро доповіли про продаж коня і сіна. – Н.М.*)

3. Они обявили, что з енералом (?) коней здохли (?) Шлапач и (...) * з сіна грошей

- 30, на сіно роздават (...) 2) Продали коня продали (?) Шоху (...) для ездз за 9 руб.
 3) Взял Шох з сінних грошей 30 руб.: на сено роздават судям.
 4. Получил писмо от Меера в Москве, в яком пишет 1. О удоволствовании каталога
 2. О присилки мні чаю фунта зеленого за 3 р. 50 к. О календару петер[бугском] 3. О
 (...) мастерію (?) друком (...) правила (...) 5. Брат сотник Иван обявил письмом и словесно, что принял на свои руки гор[ілки]
 куф 5 и уже 2 роздал, а се дал денег до (...) 5.

Вовтор[ок] 31

1. День и ночь были против прежних ясные и жестоко холодные, только з умалением
 вітру, а звізда по прежнему.
 2. Сегодня прожил я в Ромні и брат отехал (...) до Ніжина, о нем писал я до
 Ханенка и словесно сказал брату, чтоб вина волоского кварту купил (...), буде що
 денег отпавил./(арк. 8)
 3. Отпущен Шох и приказал ему, что в приказной книзі.
 4. Он сказивал, что по генвар 27 у Перер[винцах] осталось сена скирт 40 (...) а
 в Кривой Руді 33 да 3 *(далі йдуть стислі розпорядження Шоху. – Н.М.)* [...] надо
 (...) Коров дойних 15.
 Шоху дал я термину як взят запис от Тараненка Грицка на стінку его (...) з при-
 бавку (...) ему з стінкою 100 р.
 5. Бил у мене переездом отобідал Кулябка и вспомнил о риби (?) Лесажову.
 6. Послал я последние газеты до пол[ковника] луб[енского] через брата Степана
 руки, а через Шоха писал до швакгра (...).

М[іся]ц феврал

Середа 1

1. День и ночь были подобные прежним и звізда по прежнему.
 2. Сей день прожил я в Сваркові¹ в Ромні, а ярмарковие стали только позежжати.

Четвер 2

1. День и ночь были тихие ясные и жестоко холодные попрежнему.
 2. Сей день прожил в Ромні. Был у мене Павел Жуковский сторони продажи
 хутора Самохваловского.

Пяток 3.

1. День был подобный прежним, ясный тихий з жестокою стужею. Ночь показалась
 с инеем из отлигою и к світу малим снігом.
 2. Сей день прожил я в Ромні. Повернулся до Сухон[носовки] Шох и бакалія от
 п. Якима при писмі его прислана крымская.
 3. З Крисіон пришла подвода и припроварили гор[ілки] лучшей боліе полуви-
 горной куф 8, а полувигорной куф 7.
 Горілка лутшая Горілка подлійшая /(Арк.9)
(далі йде реєстр куф горілки. – Н.М.) [...]

Субота 4

1. День хмарний з нікотрим умалением стужи и снігом. Ночь таковаж, а к світу
 умножение стужи.
 2. Сей день прожил я в Ромні. Швакгер перший приехал з женою и детми.

Неделя 5

1. День и ночь были хмарные и холодные.
 2. Сей день прожил я в Ромні и родител заболел на перси.

Понед[ілок] 6

1. День был и ночь подобные прежним.
 2. Сей день прожил я в Ромні, а родител кров пускал и легше стало.
 3. Ищислено покупки крымские, також прием и расход и показалось в приємі денег
 40 р. да крымской личби 386 левков и 4 башлика, а всякой лев состоит з 20 башлик,
 а всякий башлик содержит в себі копійку одну и полушку.
 Покупки вина бутл (...) да (...) барилце винограду прилитого.
 Соку ок 14 и пол[овина]. Еще у п. Якима не бран.
 Оріхов турецких ок 5. Тютюну ок 5. Бурдюк (?) оливок ок 20. Чубуков 5. Трубок

7. Оріхов волоских 3 500. Папуч и мешт пар 2. Оливи бурдюг 62 оки. Сафьян красних 10. Икри 27 ок и пол[овина]. За весь товар 33 левов, башликов 2 и пол[овина].

В расходи туда до Криму: 41 левов и башликов 5. Да наших денег 1 р. 20 к.

В расходи з Криму: сюда 25 левов и 8 башликов да наших денег 14 р. и 1 к. Зверх всіх расходов осталис денег наших 12 р. 40 к. //(Арк. 10)

Вовтор[ок] 7

1. День был хмарний з снігом невеликим, а з полдня вияснился. Таковаж и ночь ясна, тиха, со жестокою стужею, а звезда попрежнему являлась увечеру и в начале 9 часа заходитъ.

2. Шох отправлен и Грицко Гамал[ія]. Шоху приказал словесно:

1. О сіні при запаси тим (?), чтоб на сінних (?) роздавать.

2. О выборі овец, коз и товару в Москву и с пристави (?).

3. Броварний казан не меньше 5 пуд ділать.

А Грицку Гамал[іі] о горілці иміе смотрение, якая там припроважена з Крисион куплена (?), привезет з Тулиг[олов].

3. Перед вечером я и со мною пьяний швакгер поехали и приехавши в Коровинці,¹²¹³ ночевали.

Середа 8

1. День и ночь были подобние вчорайшей, ночі ясные, тихие и жестоко холодные. А звезда попрежнему.

2. Сего дня рано з Коровинец поехали напростец болотом у Костянтинов¹³¹⁴ на Хоружовку и Терни¹⁴, где пообідали, а с Тернов приехавши до Красной слободы,¹⁵ ¹⁵ у попа Василя ночевали. До Тернов з Коровинец мил 2, а верст будет з 26, а з Тернов до Красной мил 3.

Четвер 9

1. День и ночь были подобние прежним.

2. Сего дня з Красной Слободы едуци через Сейм, приехали до Путимля, а с Путимля до Вязенки¹⁶, где и отдыхали. А з Красной до Путимля верст з 20 а з Путимля верст 13 до Вязенки.

3. З Вязенки мил 3 до Сваркова приехали за час до захода слонца.

4. Здесь уведомилис мы о кончині дочери моей Пелаги, которая по сказкам представилась сего февр[аля] 2.

Пяток 10

1. День и ночь были хмарние з отлигою и тихие.

2. Сей день прожил я в Сваркові и со мною швакгер п. Яким. //(Арк.11)

3. Получил я извѣстие от Піковца, что дочер моя Пелагея погребена у Лукомской церкві сего февраля 4.

Субота 11

1. День и ночь были с отлигою подобные вчорайшим.

2. Сей день прожил ми в Сваркові и св. тайнам приобщались.

Неделя 12

1. День и ночь били подобние вчорайшим, хмарние з отлигою и снігом и теплинею.

2. Сей день прожили ми в Сваркові, а увечеру приехал з Яковом Стефан з Мглина з (...)*

3. Вина бут и полбуток привезено сюда, в Сварков, кримского судацкого з приставом Калеником.

4. Отписал я до родителя о кончині дочери моей Пелагеи, донося також до брата п. Михайла и до (...)* и газеты на новий год послал и все писма вручени Віжевскому для отдачи п. Михайлу.

5. В Крисках по ревизіи 1741 году явилось (...)* нищетних, имущих скот 11, а хат 15, мужеских душ 15, в них коней 15, а волов 2.

Нищетних, не имущих скота, дворов 21, хат 25, хазяев 21.

Подсусідков, имущих скот, 3, хат 4, хазяев 3, коней 3; не имущих скота 4, хат 5, хазяев 4.

А по ревизіи 1743 году:

Нищетних имущих скот 35, хат 47, хазяев 46 сус[ідов] 1, в них коней 55, волов 5. Нищетних, не имущих скота, 10, хат 11, хазяев 11.

Подсусідков, неимущих скота 10, хат 10, сусідов 20.

Понедел[ок] 13

1. День был хмарний з подобним теплом, отлигою, и ночь, а к світу морозец не-великий. //(Арк.12)

2. Сей день прожил я в Сваркові, а швакгер п. Яким отехал после обіда в Глухов.

Вовтор[ок] 14

1. День был хмарний, однакож з морозцем, и ночь таковаж.

2. Сей день прожил я в Сваркові. П. Михайло посіщал мене. Известил, что ея величество прибыт изволила в Москву прошлого генваря 26 числа.

3. Через Каленика в Ромен отправлена гор[ілка] куф 3 з Тулиг[олов] 5 куф (*дали йде коротка згадка про витрату горілки. – Н.М.) [...]*

нос. (?) 12, к. 41 в- до 2, нос. (?) 10. к. 61. в-до 3, нос. (?) 9. к. 17.

В послідующие дві над(...)* пошло оковитой к. 78.

Середа 15

1. День был хмарен, но тепловат. Ночь ясна з морозом.

2. После обіда отехал я в Глухов з зятем п. Степаном и ночевал у п. Михайла.

3. З хутора Сварковці отехал в Тулиг[олов] (...)*.

Четвер Пяток¹⁷

1. День и ночь ясные, тихие, з жестоким морозом.

2. Рано был я у генерала, обідал у себе. После обіда перед вечером были у мене Делатур и Римдер (?). А после того поехал я до п. Михайла и ночевал.

3. З Крисион привезено тертиц 24. Дошок липових 16 (...)* возов 7 и карет 2 вишачних (?).

Пяток 17.

1. День и ночь подобние вчорайшим.

2. Рано бил я у Тютчева и в генер[ала], а после отехал з зятем з Глух[ова] в хутор и оттол в Сварков.

3. У хуторі гречки у ямі 60 чет[вертей], у клуні 40, (...) * з 20 четвертей. Жита всего чет[вертей] 30. Овес молотится.

4. Гамалієвці привезли ячмень в Тулиг[олов] чет[вертей] 25. Через которых отправлено оттол же гор[ілки] куф 5. //(Арк.13)

Субота 18.

1. День был хмарен з снігом невеликим. Ночь хмарна.

2. Сей день поминание отправлялось по дочери моей Пелагеи; были попы глуховские на обіді и после обіда отехали, а швакгер п. Яким ночевал.

3. От Шоха получил письмо, в яком объявляет, что от 13 февраля в Кривой Руді в остатке сіна скирт 22, а в Перер[винцах] от тогож числа скирт 30.

Он же прислал (...) * о хуторі в Александровке и объявил (?), что Василь Свѣчка купил у Дмитра Коломийця Короваловский ярок з стінкою и там с[и]н его Свѣчки Иван да зять Илия Александровский построили себі хуторі. П. Яким Яцов продал степену Перервинского вшир более двух верст, а вдовж болше трех верст.

4. Сего 1744 году на косовицю у Кривой¹⁸ дано сіна 9 скирт денег 9 р.

Неделя 19

1. День был хмарен, тих. Ночь ясна и после хмарна з великим вітром.

2. Сей день прожил я в Сваркові и швакгер.

3. Через Гамал[іі] человека писал я до Шоха:

1) Чтоб он о кончині дочери моей уведомился (...) *.

2) Запор у Кривой и Перерв[инцах] на толоку (?) учинил бы.

3) О посланних 3 куфах гор[ілки] з Свар[кова], а 5 з Тулиг[олова], відал би, якую велено здат на на руки Грицку Гамал[іі] в Гадяч.

Понедел[ок] 20

1. День был ясный, а после хмарний, и ночь таковаж з невеликим снігом.

Сего дня обідал у Сваркові, а швакгер рано отехал в Глухов. Увечеру отехал в

Глухов, заехал до п. Михайла, где застал генерала Бибикова, с которым довольно пробавили и по отезду его, когда я напившись кофе, стал мочить, то первий запор мні учинился, а послѣ выпал из мене камень з болшую горохвину велечиною, толко острый, а не гладкий, и после того облегчение я получил в пускании урины. // (Арк.14) 2.¹⁹

Вовтор[ок] 21

1. День хмарен з знатною отлигою и влагою, в сию зиму почти впервые показавшоюся. Ночь таковаж.

2. Сего дня обѣдал я у себе и со мною швакгер. Увечеру ездил до п. Михайла и, поигравши в пикет, довольно отехал.

3. Сукна на кштальт маковой купил у (...) * на штани по 40 р. Денги еще не плачени.

4. Писал я до Меера за чай благодаря, а о двоих (...) * вина (...) * таку прося и для завожения (?) конфетур и вина при аптеки, чтоб новий похожий капитал в том отказивался.

5. Писал я до судии переяславской стороны розграничения з князем Трубецким и писмо через повѣреннаго Туманскому отдал.

6. Віжевский объявил мне, что купил меду прісного пуд 19 и фунт по 8 золот[ых] пуд з деревом и уже от своего збору уплатил за

(далі йде звістка про продаж меду і отримані гроші з продажу. – Н.М.) [...]

(...) * 6 р. да раннего збору (...) * за продажное у Чортицах (?) діжках денег отдал мні 21 р. и 46 к., з яких денег (...) * часть ему (...) * отдал, (а 46 к. платежу) для доплати за мед.

Середа 22.

1. День хмарен и з доволним дождем и теплою. Ночь таковаж хмарна и влажна, тіко без дождю. Впервее такой дождь сей зимы. А к світу ясно и мороз.

2. Сего дня в дому обѣдал з швакгром, а увечеру был у брегадира з швакгром же, а от брегадира повернулся домой.

Четвер 23

1. День был вітрян, ясен и холоден. Ночь таковаж.

2. Рано был у генерала, где обѣдал з Максимовичем Ністор (?) и Шираем, а увечеру у Тютчева и п. Михайла, где //(Арк. 15) застал старшину енералну в собраниї, которие совѣтовали о поставке собственних своих и наших лошадей (...) * ему ея импер[аторского] в[еличест]ва во время (...) * через Глухов до Киева. Не занимая (...) * поставил (...) * провизию на стацию от Глухова до Киева з собственних наших лошадей (...) *

Пяток 24

1) День был ясный холодний. Ночь з снежком и жестокою стужею.

2) Сего дня после полдня поехал я в Сварков з (...) * иеріем, который знову отехал увечеру в Глухов.

3. Получил я писмо от Меера что он от Андрусева (?) (...) * Москвы, которие объявили з (?) той опасности ніт. *(далі йде звістка про отримання рецепту від глистів. – Н.М.) [...]*

(...) * 9, 10 и 12 годов (...) * а червах или глистах прислал рецепт до (...) * давать медикамента.

4. Писал я до стар[осты] тулиг[оловского], чтоб дерева кругляков на Солодовці (?) в Глухов вишедшой, купил и чтоб дерево все, какое різат надобно в бору Витасках (?), понеже надобно и двадцать тертиц и на на дерево урізати.

Субота 25

1. День был хмарний з силним вітром и метелицею и холодом. Ночь тиха, ясна, с жесточайшею стужей.

2. Сей день прожил я в Сваркові, а на обѣд приехал швакгер пьяный Троцкий, который zde и ночевал.

Неделя 26

1. День ясный, тихий, з жестокою стужею. Таковаж и ночь.

2. Сего дня послѣ обѣда отехал до (...) * отискат (?) в Мглин, також и швакгер (...) * Троцкий в дом свой.

3. Через швакгра писал я до родителя. А до Шоха, щоб в сие морози боліе жит (далі йде звістка про поставку овець. – **Н.М.**) [...]

(...)*, нежели в (...)* и (.....)* овечих (...)* собирав и товару или (...)* давал, а Петра сюда б висилал. //(Арк.16)

4. Лозовский послан в Криски за бондарем и ему дан приказ.

5. Через его писал я до стар[ости] тулиг[оловского], щоб дерево все вивезти з бору на різание старался и щоб дерево потом сюда против прошлогодних отпускал.

6. Ездил я у футор Калиновский, где виділ на віку (?) гладуш масла да діжку сира. А на боку (?) одной скирти овса половину, а другой четвертую част (...)*, а в яму всипано одну з четвертю, а в другую 60 четвертей.

7. З Тулиг[олов] привезено сюда в Сварков гор[ілки] куф 3 (далі йде звістка про розподіл горілки. – **Н.М.**) [...]

в 1 куфі нос (?) 7, к. 20, в 2-х нос. (?) 10. К. 19, в 3-х нос. (?) 8. к. 63.

Понедел[ок] 27

1. День был подобный вчерашнему. Таковаж и ночь.

2. Сего дня обідал у Сваркові, а увечеру отехал в Глухов и ночевал у п. Михайла Скор[опадского].

Вовтор[ок] 28

1. День был хмарний, холодний, а з полдня вітер з силною сніжною метелицею, которая через ночь продолжалась и стало столко снігу, сколко через всю зиму не било.

2. Сего дня рано бил у енерала и с ним приехал в город, где обідал у себе з Ві-жевским.

Середа 29

1. День был хмарний з таяніем. Ночь такова ж.

2. Сего дня рано отехал я в Сварков, где обідал, а после обіда приехал в Глухов, бил у полковника (...)* и ночевал у себе.

М[і]с[я]ц[ь] март [...]

Четвер 1

1. День был подобный вчорайшому з болшим таянием снігу, морозен.

2. Сего дня увечеру бил утішен (?) и судей Горленка и п. Михайла, а ночевал у себе. //(арк.17)

Коментар:

1. Село в суч. Глухівському р-ні Сумської обл.
2. Місто обласного підпорядкування в суч. Сумській обл.
3. Разом із Меєром Маркович відкрив аптеку в Глухові.
4. Про ту саму аптеку.
5. Олена Полуботок.
6. Село в суч. Чорнухинському р-ні Полтавської обл.
7. Бочка.
8. Село в суч. Кролевецькому р-ні Сумської обл.
9. Село в суч. Коропському р-ні Чернігівської обл.
10. Село в суч. Кролевецькому р-ні Сумської обл.
11. Ймовірно, це була так звана шестихвостова комета Шезо. Вважається однією з найяскравіших комет сторіччя. Її голову було видно і вдень.
12. Село в суч. Недригайлівському р-ні Сумської області.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Так само.
17. Так само.
18. Закреслено автором.
19. Проставлено пункт, але запису немає.

РОЗВІДКИ

Віталій Пригоровський

ДО ПИТАННЯ ПРО ШЕВЧЕНКОВУ «ЛЮБУ» З-ПІД НІЖИНА

Т. Г. Шевченку в останні роки його життя приглянулась юна уродженка нашого краю, кріпачка панів Макарових із села Липів Ріг Ликерія Полусмак. У статті простежується драматична історія їхніх взаємин і подаються мало-відомі біографічні факти.

Ключові слова: Тарасів дуб, Липів Ріг, у Петербурзі в Карташевської (Макарової), знайомство, стрільненські зустрічі, між моральним і аморальним, після «розриву».

Є місця, до яких ніколи не заростає народна стежка. Взимку і восени, влітку чи ранньої провесни там завжди вечорами зринає тиха бентежна пісня, в довгих щирих розмовах реально переплітається з легендарним, з покоління у покоління передаються найяскравіші факти історії. Там живе пам'ять.

Є таке місце і в селі Липів Ріг.

На славній землі чернігівській, неподалік від Ніжина, воно відоме багатьом істинним шанувальникам. Серце стискається від захвату, коли зупиняєшся перед ним. Чисте високе небо над головою. Сонце в зеніті. Дивна легка прозорість. Неосяжна краса безмежжя.

Там, де село впритул підійшло до гаю, на пронизливих вітрах часу ось уже безліч літ колише свої правічні думи Шевченків дуб. І якої б пори до нього не завітав, стоїть він гордо і урочисто як живий символ незрадливої вірності Кобзаря своєму народу і народу – Великому Кобзарю.

Шевченків дуб – то святиня липіврізьких трудівників. Чого тільки він не бачив на своєму віку! Чого не звідав! Знає він бурі і люті грози, що вирували в лиху годину. Знає давні легенди і таємниці. Знає всіх поіменно Тарасових друзів і його ворогів. А найліпше, напевно, ту, якій так ніжно адресував палкі свої почуття одержимий поет:

*«Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста.
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!..
Моя ти любо! усміхнись,
І вольную святую душу,
І руку вольную, мій друже,
Поддай мені...»*

Дубові наш уклін.

Цей дужий патріарх лісу, дуб-сонцелюб, дуб-прадуб, дуб-велетень своїми сотнями, тисячами надчутливих антен-галузок посилає нам віщі сигнали з історичних своїх глибин, зв'язує нас з минулим. І, мабуть, тому ще довго-довго йтимуть до нього все нові й нові покоління, щоб послухати музику давнини; і в дружнє коло збиратимуться закохані і, як ми, будуть міряти стовбур у чотири обхвати, і долоня в долоні буде

© Пригоровський Віталій Михайлович – заслужений журналіст України (м.Ніжин).

тихо бриніти, легко вражена трепетним струмом освідчення; і з густого затінку віт будуть сяяти зорі, мов чийсь очі, і очі, як ясні зорі.

Стоїть, росте могутній Тарасів дуб. Розростається вгору і вишир, щоб ніколи не гас у людському серці жагучий вогонь життя, щоб нікому не злукавила доля на крутих перехрестях незгод і нікого й ніколи не ошукала...

У біографію Великого Кобзаря колишнє кріпацьке село Липів Ріг увійшло неспроста. Змучений багаторічним засланням, поет прагнув створити свій запізнілий домашній затишок – наполегливо шукав собі пару («обов'язково хотів одружитися з простою селянкою: щоб була сирота, наймичка і кріпачка»).

«Я по плоті і духу, – зауважував Тарас, – і син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе поєднати з (собачою) панською кров'ю? Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті?»

Однак жорсткі умовності тодішнього історично складного часу з його потворними моральними перекосами не могли й не змогли ошчасливити долю поета. Не останню скрипку зіграло в цьому й лихе Кобзареве оточення. Воно всіляко відвертало Шевченка від обраниці його серця – липіврізької дівчини-сироти, кріпачки панів Макарових Ликерії Полусмак. Де й коли приглянулась дівчина Кобзареві, єдиної думки все ще нема. Загалом же існує близько десятка версій.

Ніжинський наш дослідник, кандидат філологічних наук Г. Я. Неділько в своєму нарисі про перебування Шевченка на Чернігівщині цей суперечливий факт датує 1859 роком. Він пише: «У Петербурзі 1859 року Шевченко познайомився із покоївкою В. Я. Карташевської – Ликерією...» [4, с. 57]. Якщо припустити, що автор виходив з наявних спогадів тієї ж В. Я. Карташевської, то ця версія, як нам здається, не позбавлена правдоподібності. Прочитуємо хоча б два рядки з них. «На його біду, – згадує Карташевська, – у 59-му році *taman* приїхала до мене й привезла з собою Ликеру». Отже, названо рік приїзду новенької служниці в Петербург. Вслід за цим досить важливим свідченням спогадувачка продовжує: «Вона йому (Шевченкові. – **В. П.**) дуже сподобалась». Проте коли «сподобалась», коли він звернув увагу на покоївку – у тому ж 59-ому чи в наступному році, – В. Я. Карташевська не уточнює. Як не уточнює й того, в який саме період 1859-го прибула до неї Ликера в Петербург – на початку, в середині чи в кінці року. Нічого не сказав про це й Г. Я. Неділько.

Між тим, таке уточнення маємо. Ликеру привезли в Петербург наприкінці 1859 року – якраз «на різдвяні свята» [2, с. 76]. Тобто в грудні (не раніш 25-го), як це й було насправді за старим стилем.

Чи тоді, в ході свят, міг зустрітися з нею Шевченко?

Так. Безумовно. І тут не варто плутатися в догадках. Адже в сім'ї Карташевських він бував часто. За спогадами І. С. Тургенєва, мало не кожний день [8, с. 391].

Що ж стосується року зустрічі, то його переважна більшість шевченкознавців (Є. Кирилюк, М. Шагінян, В. Хохлячов, А. Соломко, М. Суховієнко та інші) називає 1860-им. Проте ніяких пояснень при цьому не маємо. Місяці й числа року не вказуються. Л. Зінчук твердить, наприклад, що подія ця сталася на початку 1860-го, П. Жур – навесні того ж року. Отже, єдина хронологічна мірка відсутня. А звідси й пішло-поїхало – цілий букет розбіжностей.

Відверто кажучи, не безгрішним тут виявився й автор цієї статті. Довірявся маститим біографам. Однак глибше вивчення різних джерел показало, що з часом знайомства Шевченка і Полусмак все-таки можна визначитися точніше. І тоді в підсумку матимемо ті ж самі різдвяні дні: за старим стилем – не раніш 25 грудня 1859 року; за новим (для XIX ст.) – не раніше 6 січня 1860-го.

Аналогічно і з місцем зустрічі. В даному разі вся вищевказана група дослідників одностайна – йдеться про Петербург (у сім'ї Карташевських).

Прихильники ж іншої точки зору (В. Солонинко, В. Шевчук, С. Реп'ях, автори-упорядники двотомного «Шевченківського словника») називають цим місцем не Петербург, а Стрельну – знамените дачне поселення поблизу. Там, зазначають вони, в 1860 році Тарас познайомився з Ликерою, побувавши на дачі в сестер-землячок Надії Забіли та Олександри Куліш (обидві з Чернігівщини, з панського роду Біло-

зерських). Однак ця їхня думка спірна. Вона суперечить істині. Бо поет, як підказує логіка фактів, не міг би приїздити в Стрельну до кріпачки Ликери без попереднього знайомства з нею, започаткованого ще в Петербурзі.

Окремо варто зупинитися й на тому, що ж насправді являла собою ця Тарасова наречена?

Сьогодні, як і раніше, пишуть про неї приблизно так: ледача, корислива, неохайна; «була ласа до парубків, побоювалася вийти заміж за «старого і лисого» [7, с. 53]. І це без врахування всіх тих обставин, в яких дівчина опинилася.

Згідно з метричним записом, Ликерія Іванівна Полусмак (за метричною книгою Полосмак) народилася 16 травня 1842 року [1, арк. 98], тобто 28 травня за новим стилем. Як зазначено в цьому важливому документі (а його ретельно вели служителям липіврізької церкви), батьки Ликерії були селянами поміщика Макарова. Батько – Іван Олексійович Полосмак. Мати – Степанида Петрівна (дівоче прізвище Цопа. – **В. П.**). Обоє православної віри. Одружилися в 1837 році.

Ці розшукані нами метричні відомості відтепер остаточно спростовують означену в цілому ряді видань дату народження Ликери 1840 роком як помилкову.

З місцевих архівів довідуємося, що сімейне становище Полусмаків легким не було. Батька Ликери не стало в 1847 році. Матері й дворічного братика – в 1848-ому (вони померли в один день). Сестрички Федоськи – в 1849-ому.

Рано пізнавши сирітську долю, малолітня Ликерка гірко поневірялась. А коли підросла, її взяли в поміщицький дім. З раннього рану й допізна працювала в панських покоях, уклінно і безвідмовно прислужувала господарям.

Макарови (Яків Гаврилович і Анастасія Олександрівна), крім липіврізької, мали також садибу в Ніжині. Яків Гаврилович (1799 р. н.) певний час головував у Чернігівській судовій палаті, був удостоєний ордена св. Анни і в чині надвірного радника всі останні роки свого життя мешкав на Ніжинщині. А перед тим (до Чернігова) двічі обирався ніжинським повітовим суддею. Анастасія Олександрівна (1808 р. н., дівоче прізвище Ракович) – уродженка полтавського краю. Її батько був поміщиком у Пирятинському повіті.

За архівними даними, в 1855 році кріпаками Макарових рахувалося майже 300 селян (у 1861-ому – близько 600). У тому ж 1855 році їм належало понад 1400 десятин землі. Був у них також свій «запасний магазин» (у селі Липів Ріг), у якому, станом на 1 січня 1861 року, зберігалося понад 3500 пудів хліба.

Панська родина мала сімох дітей: Миколу, Олександра, Василя*, Варвару, Марію, Єлизавету та Олену.

Тому в маєтку не обходилося без служниць.

Варвара (по чоловікові Карташевська), проживаючи в Петербурзі, часто приїмала у своєму домі численних гостей, постійно влаштовувала літературні вечірки. Її близькими знайомими були Тургенєв, Анненков, Костомаров. Їй у підмогу мати й привезла свою кріпачку Ликеру.

Найстарший із синів Макарових Микола мешкав теж у Петербурзі. Про нього в Брокгауза і Єфрона сказано:

«МАКАРОВ (Николай Яковл., 1828 – 1892) – писатель. Служил в Олонецкой губ. с сосланными по делу Петрашевского В. М. Белозерским и Баласогло. Губернатор написал в Спб о неблагонамеренности М., который ночью бежал из Петрозаводска и, благополучно избежав погони, явился в Спб к своему родственнику, члену государственного совета А. В. Кочубею. Последний поручился за М. перед Дубельтом, и дело о М. было приостановлено. Позже М. служил в разных ведомствах и в конце жизни был членом совета м-ра финансов...».

Як письменник, як журналіст, він співробітничав у таких тогочасних виданнях:

* Василь Якович Макаров (1835 – 1899) – за походженням дворянин. Від Ніжинського повіту обирався губернським гласним. Мав чини: офіцерський – поручик, цивільний – колезький секретар. Закінчив Ніжинську класичну гімназію, котра готувала вступників до юридичного ліцею. В 1865 році був членом окружного суду з річним жалуванням у 2200 крб., а в 1897-ому працював попечителем Ніжинського повітового училища. Мешкав у Ніжині.

«Иностранное обозрение», «Современник», «Вестник Русского Географического Общества», «Основа».

І ще один характерний штрих.

Будучи діячем Громади українців у Петербурзі, він приятелював з Тарасом Шевченком, з яким уперше побачився, припускають, ще в 1846 році. Саме тоді по дорозі в Чернігів поет зупинявся на декілька днів у Ніжині. Не виключає можливість такої зустрічі й Г. Я. Неділько [4, с. 57]. Адже цілком реально, що молодий ніжинський ліцеїст, хоч і був на першому курсі, проте міг не тільки зустрітись з Кобзарем, до якого буквально паломничали студенти, а й запросити поета в гості в липіврізький маєток своїх батьків. Підтвердження факту перебування Шевченка в Липовому Розі 1846 року знаходимо, зокрема, в «Истории городов и сел Украинской ССР» [9, с. 36].

Та й справді. Село за шість кілометрів від міста. Близько і зручно. Чому б і не відвідати!..

Там, за існуючими переказами, під гіллястим липівським дубом, що його тепер іменують Шевченковим, поет і Микола Макаров довгенько вели пообідню душевну розмову.

Про що вони говорили?

Кажуть, про волю. Про осоружне кріпосне право, що заважає волі. Про те, що тільки вільна людина може бути щасливою.

А Ликера?

Якщо зіставити, то тієї пам'ятної зими їй не було ще й повних чотирьох літ...

У Петербурзі в Карташевської (Макарової) на її вечорах Шевченко після повернення із заслання бував постійно. А якщо й виникали якісь проблеми, «за ним завше посилали карету...».

З Варварою Карташевською він познайомився задовго до приїзду Ликери. І ось на Малій Московській, 4, в її гостинному домі з'явилася новенька служниця. За спогадом І. С. Тургенева, це була «дівчина, малоросіянка, на ім'я Ликера; створіння молоде, свіже, трохи грубувате, не дуже гарне, але по-своєму привабливе, з чудовими білявими косами і тією чи то гордовитою, чи то спокійною поставою, яка властива її племені».

Середнього зросту, кругловида, трохи веснянкувата, кароока, дівчина викликала симпатію. Карташевські, та й сам М.Я.Макаров чи не в першу чергу, милуючись вродою сироти, не шкодували грошей, щоб одягти її в дорогий український наряд. «Одних стрічок було на мені, – розповідала пізніше Ликера, – яких півсотні аршин та з десять низок намиста».

Демонструючи в такий спосіб любов до своїх підлеглих, пани-господарі, певно, вбачали в Ликері не що інше, як забавну іграшку для гостей. Адже цим, по суті, їхня турбота про покоївку й обмежувалась.

Ликера, за її словами, «ні з ким з тих панів не балакала, бо не мала права». А в дні, коли Карташевські відбули за кордон і дівчину залишили за прислугу рідним борзнянським сестрам Надії Забілі та Олександрі Куліш, про її дороге вбрання там не було вже й мови. Ходила вона, як і подобало кріпачці, – «в дірявих черевиках і обірвана». «Я тоді жила в Стрельні з Кулішихою, – згадувала Ликера, – і було мені дуже погано...».

Стрельницькі зустрічі Шевченка й служниці-сироти ще з більшою силою пробудили в ньому палкі почуття. Проте обернулися потім болючою душевною драмою. Щоб відвернути одруження, панське оточення стало на шлях зухвалих наклепницьких вигадок. Особливо рішуче ополчилась рідна сестра Олександри Куліш Надія Забіла.

«Як моя мати почула сю звістку, – читаємо спомин Забілиної дочки, – їй здавалось, що стеля звалилась на її голову...

– Боже мій, – скрикнула вона, не тямлячись від горя і здивування, – що ви задумали, Тарасе Григоровичу?! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликера?!

І тут відразу, не роздумуючи, вона розказала йому про Ликеру, що знала недоброго, і стала його намовляти, щоб покинув свій чудний намір».

А недобре супроводжувалось найдошкульнішими епітетами. Ликера, мовляв, дівчина легкодушна. В кімнатах нічого не робить. Довго спить. Часто ходить невмиваною, нечесаною, з брудною шиєю.

Покинута своїм чоловіком, що закохався в Марію Маркович [3, с. 419], Олександра Куліш підсипала перцю й собі. Віч-на-віч у розмові з поетом більше говорила поганого про Ликеру, ніж хорошого, а в розмові з Ликерою обливала брудом поета. «Ти його, – лякала, – не знаєш, він сибіряка й п'яниця». До спільного хору рідних своїх сестер (Надії та Олександри) приєднався невдовзі Василь Білозерський [2, с. 81]. Очевидно, діяв і ще хтось, кого ми не знаємо.

У зв'язку з цим Шевченко змушений був відповідно реагувати.

«Тутешні земляки наші (а надто панночки), як почули, що мені бог таке добро посилає, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: не до пари, не до пари, – а я добре знаю, що до пари», – писав він брату Варфоломію.

Однак гвалт не вгавав.

Варвара Яківна Карташевська запевняла поета, що «з морального боку вона (Ликера. – **В. П.**) нічого не варта» і «дуже ледача».

Не відступала й Олександра Куліш.

З досить-таки сумнівною щирістю вона листовно інформувала Макарова, що Шевченко «створив собі ідеал, а нам так боляче за нього».

Кого ж вони всі хотіли висватати Шевченку, ніде в літературі не мовиться.

Тим часом, познайомившись із Ликерою ближче, поет 27 липня 1860 року (за ст. ст.) запропонував їй вийти за нього заміж.

30 липня надіслав М. Я. Макарову за кордон листа з проханням дозволити його кріпаці одружитися з ним. 5 серпня написав вірш «Ликері» («Моя ти любо! Мій ти друже!..»). 22 серпня про свій намір створити сім'ю вирішив повідомити брата Варфоломія. Як бачимо, енергійно готувався до нового життя.

Тарас Григорович, зазначається в мемуарах, давно плекав намір викупити з кріпацтва хоч одну людську душу, і тепер така ось нагода випала.

Макарови відпустили Ликеру на волю. А Шевченко невтомно продовжує піклуватися про свою обраницю: купує дещо на посаг; допомагає, щоб вона якнайшвидше видужала після простуди. Передає їй вовняні панчохи, теплу хустку, замовляє теплі черевики. Малює її портрет.

6 вересня Шевченко повідомив М. Я. Макарова, що Ликеру тимчасово (до повернення того з-за кордону) він перевів на квартиру. Того ж дня в окремій своїй записці просить Н. М. Забілу передати Ликерині речі та паспорт і водночас дякує їй за гарне ставлення до його любові.

Проте поетові не щастить в одруженні. 17 вересня в його стосунках з нареченою сталося непоправне. Говорячи його ж словами, він «з своєю молодого, не побравшись, розійшовся».

Хто правий? Хто винуватий?

П. Зайцев, який прискіпливо працював над книгою про Великого Кобзаря, цілком справедливо пише: *«Ні про один з інших моментів Шевченкового життя не збереглося стільки матеріалів, скільки про цей трагічний епізод. А проте в усьому цьому багатющому «архівному фонді» стільки неясного, заплутаного, суперечливого та загадкового, що критично розібратися в ньому і вилуцтити всю правду до кінця не лише важко, а в деяких окремих моментах просто неможливо»* [3, с. 420 – 421].

І було б явним блюзнірством з ним не погодитись.

Сьогоднішні опоненти часто роблять досить серйозні, а то й відверто провокаційні закиди. З точки зору моралі, Ликера, мовляв, не була ідеалом. А Шевченко? Як особисто повівся він з такою ж обраницею свого найліпшого друга Івана Сошенка Машею? Чим ошасливив її, чим – Сошенка? А стосунки Шевченка з Марією Максимович? [5, с. 115]. А роман з п'ятнадцятирічною Піуновою? Де в них шукати межі між моральним і аморальним?

У п'єсі «Назар Стодоля» Шевченко висміює пана сотника, що намагався видати заміж дочку за старого полковника. Чому ж сам схилився до нерівного шлюбу, по суті, таку ж «дочку»? Адже Ликера була від нього молодша майже на 28 років. Чи правомірною така жертва своєю юністю?

– Ні, – заявляють одні. – Ликера вчинила неправильно, що такий видатній людині,

як Великий Кобзар, спочатку дала згоду на шлюб, потім відмовила. Це непорядно. Їй не можна вибачити цього. Вона зрадила.

– Геній генієм, слава славою, а молодим – молоде, – кажуть з притиском інші.

Де золота середина в цій драматичній історії? Де істина? Адже сталося те, що й мусило статись.

*Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!*

Так писав тоді з цього приводу Тарас Григорович. Так розуміємо його й ми.

* * *

Тяжко склалося далі життя Ликерії.

Після розриву з Шевченком певний час працювала вона в Петербурзі. Похмура зима минала. Починалася весна. І раптом лихо – звістка про Тарасову смерть. Охоплена відчаєм, Ликера кинулася в Неву. Її врятували. Опинилася потім в лікарні. Лікувалася майже третину року.

З Петербурга переїхала в Царське Село. Але й там, вийшовши заміж за перукаря Яковлева, не знайшла собі втіхи.

Найповніші відомості про Ликерину долю зібрала й подала канівський науковець З. Тарахан-Бережа [6, с. 203 – 209].

Отримавши волю, нещаслива Тарасова наречена, читаємо в неї, трудилася все життя. Здебільшого знали її як швачку. Людям Ликерія шила верхній і спідній одяг; виконувала й ряд інших замовлень: вишивала, підрублювала хустки. Отже, не була тим страшним ледащом, як про неї складалася загальна думка, нав'язана нашими ж «щирими» земляками. Не була нечепурою – мала пристойний «напівінтелігентний» вигляд (К. Широцький). Не належала до розпусниць. Та й чи могла липіврізька поміщиця привезти в подарунок дочці весь отой негатив?

Звідси й висновок, що його дійшла Тарахан-Бережа на підставі численних народних свідчень: «...те, що сказав народ про Шевченкову наречену, діаметрально протилежне тому, що сказало про неї поетове оточення» [Там само, с. 203].

... У Канів на могилу Тараса Ликерія спочатку тільки навідувалася. Згодом переїхала назавжди.

До глибокої старості не втрачала своєї привабливості.

У Каневі її відвідували такі діячі культури, як Г. П. Затиркевич, Л. П. Ліницька, Тарасів правнук по сестрі Катерині Д. Ф. Красицький та інші. До самої смерті опікувалася нею Л. М. Старицька. Зустрічі з цими людьми збагачували її духовно, ще ширше розкривали їй очі на поета і його творчість. Неабиякий інтерес Ликерія виявляла до народнопоетичних джерел. Особливо зворушливо виконувала пісню «Ой одна я, одна», яка нагадувала їй власну сирітську долю і яку також любив Шевченко.

Та поряд із щирими своїми прихильниками мала й недоброзичливців. Дехто з них був переконаний, що Ликеру за знайомство з Шевченком із столиці вислав сам цар. Ширився й поговор, що до Канева прибула вона тільки з-за вигоди (щоб набити кишеню грішми від Тарасових шанувальників).

У Каневі безталанна поетова наречена власної квартири не мала, тому часто переселялася. Довгенько мешкала в облюбованій нею старенькій хаті на мальовничій вулиці Монастирок. Звідти до могили Шевченка було їй найближче.

«Було прийде на гору, – часто розповідали ті, хто її добре знав, – схилиться на білий хрест і плаче-плаче... І так цілісінький день, лише вечором іде додому».

Для шанувальників, що з'являлися звідусіль, гостинців не шкодувала. Справляючи панахиду, клала на могилу хлібину, яблука, цукерки. Наймала півчу з попом. Під

час панахиди часто виносила коливо і, даючи його кожному, хто підходив, раз по раз повторювала: «За Тараса!..».

У книзі народних відгуків, яка постійно лежала в світлиці перед портретом Шевченка, її власноручний запис говорить також багато про що:

«13 мая 1905 року приїхала твоя Ликера, твоя любя, мій друже... Подивись на мене, як я каюсь».

Свої старечі літа нещаслива наша землячка доживала в Канівській богадільні. Там, у Канівській богадільні, 4 (17) лютого 1917 року й зупинилося її серце.

Ликерію поховали.

Дещо з її речей зберегли пам'ятливі канівські люди. Серед них і вишитий нею рушник, який небіжчиця готувала Тарасові. Цей рушник експонується в Канівському музеї.

* * *

Близько 20 років тому автору цих рядків пощастило відвідати дві липіврізькі родини – Галини Василівни Мацук і Катерини Леонтіївни Чепели. Чимало цікавого повідали старенькі жінки.

Галина Василівна (дівоче прізвище Полусмак) воскресила в пам'яті давній сімейний спогад про свою далеку прародичку.

– Батькова мати, – говорила вона, – нам, онукам, частенько розповідала, що колишня наречена Шевченка була з нашого роду. Отам он на Козіях (так, до речі, ще й досі зветься частина села. – **В. П.**) довгенько біліла хата, в якій народилась Ликера. А коли Тарас Григорович помер, то, їдучи з Петербурга, заглянула й у рідні місця. Батькову матір, щоправда, застати їй не вдалось. Тієї не було дома – працювала в поміщика. І Ликера звернулася до сусідів, що жили поряд. «Передайте, – просила, – мої гостинці Уляні та її дітям. А я, скажете, буду в Каневі. Поїду на могилу Тараса...».

За словами Галини Василівни, Ликерія, покидаючи Липів Ріг, попрощалася й з липівським дубом. Обняла його, нібито бачили люди, поцілувала й заплакала. Мабуть, згадала своє сирітство, свою долю, свої недоспані ночі, як працювала в панів Макарових.

– Маєток Макарових, – зауважила співрозмовниця Чепела, – височів у густому парку. З ним поряд у напрямку річки красувався глибокий рів, а з нього прутким верховіттям у небо гордовито підносився дуб – той самий, що зветься тепер Шевченковим. Рів загорнули. А дуб стоїть. Розлогий, широковітий дуб. Як добрий і мудрий друг багатьох людських поколінь. Як історичний свідок того, що ніколи не забувається.

Панські хорони, розповідають старожили села, склалися з двох будівель – кам'яної і дерев'яної. Та коли революція пробудила гнівну народну силу, селяни, сповнені ненависті й презирства до всього, що звалось панським, перетворили обидві споруди в руїни. Це тому, що останній власник маєтку поміщик Розгонов надзвичайно жорстоко знущався з них. Маєток дістався в спадщину дочці Василя Макарова – Євгенії. До переїзду в Липів Ріг одружений з нею Розгонов (Микола, 1830 р.н.) тривалий час обіймав посаду керченського коменданта. Дослужившись до генеральського чину, пішов у відставку, поселився в маєтку Макарових і тут же грубим, гнітючим стилем командного управління почав нещадно трясти все село. За те сільські мешканці й розквиталися з ним.

Свою ж любов і шану до співця народної долі гідно увічнили не лише в назві дуба, якому, кажуть, минуло вже триста літ, а й у численних згадках про Кобзаря та його наречену. Добрі згадки живуть там у кожній липіврізькій хаті. У кожнім серці звучать поетові вірші. В кожній пісні озивається голос його душі – невичерпно щедрої й ніжної в ставленні до людського горя і такої ж невичерпно багатой в світлих мріях про дні прийдешні.

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 679. – Оп. 18. – Спр. 183.

2. Дорошкевич О. Трагедія самотного чуття // Життя й революція. – 1926. – № 2.

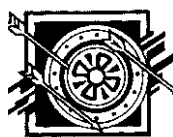
3. Зайцев Павло. Життя Тараса Шевченка. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2004.
4. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко і Чернігівщина. – Ніжин. – 1992.
5. Реп'ях С. П. Тарасові сліди. Марево. – Чернігів. – 1993.
6. Тарахан-Береза З. П. Скорботна постать на Шевченковій могилі // Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори. – К.: В-во Родовід, 1998.
7. Фасоля А. Жінки у драмі кохання Шевченка // Дивослово. – 1996. № 3.
8. Воспоминания о Шевченко / Составл. и прим. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. – К.: Дніпро, 1988.
9. История городов и сел Украинской ССР. Том «Черниговская область». – К. – 1983.

Т. Г. Шевченко в последние годы его жизни приглянулась юная уроженка нашего края, крепостная господ Макаровых из села Липов Рог Ликерия Полусмак. В статье прослеживается драматическая история их взаимоотношений и приводятся малоизвестные биографические факты.

Ключевые слова: Тарасов дуб, Липов Рог, в Петербурге у Карташевской (Макаровой), знакомство, Стрельненские встречи, между моральным и аморальным, после «разрыва».

T. Shevchenko at the late years of his life liked the young native of our land, the serf of the masters Makarovs from the village Lipov Roh, Likeriya Polusmak. In this article the story of their relations is observed and the little known biographical are provided.

Key words: Tarasov oak, Lipov Roh, in St. Petersburg at Kartashevskaya's (Makarova), familiariti, Strelenskiy meetings, between moral and immoral, after (a breakup).

МАЛОВІДОМІ БУДИНКИ К. Г. РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ

Стаття присвячується дослідженню цегляних будинків К. Г. Розумовського на території Батурина. Вона базується на глибокому вивченні багатьох джерел.

Ключові слова: Батурин, гетьман, Кирило Розумовський, цегляний палац.

Цегляний будинок навпроти поштової станції

На початку свого гетьманування, відвідуючи Батурин, «гетман временно поселился и жил в деревянном доме [12, 19], вплоть до сооружения каменного двorca» [7, 26-27].

До нас дійшли відомості про те, що Кирило Розумовський мав декілька кам'яних будинків у Батурині. Прямим підтвердженням існування одного з них є науковий висновок білоруської дослідниці І. Слюнькової, яка зазначає, що «кам'яний дім гетьмана (закінчений 1761 року), розташований навпроти поштової станції, неподалік від Конотопського проїзду. Зведення планувалося здійснити «національною забудовою» [27, 109; 4, 28]. Очевидно, що цей будинок, імовірно за все, стояв там, де на сьогодні розташовані будинки за адресою №№ 57-61 по вулиці В. Ющенка на території, яку в даний час займає контора колишнього ПОП «Присеймів'я» і подвір'я, прилегле до неї.

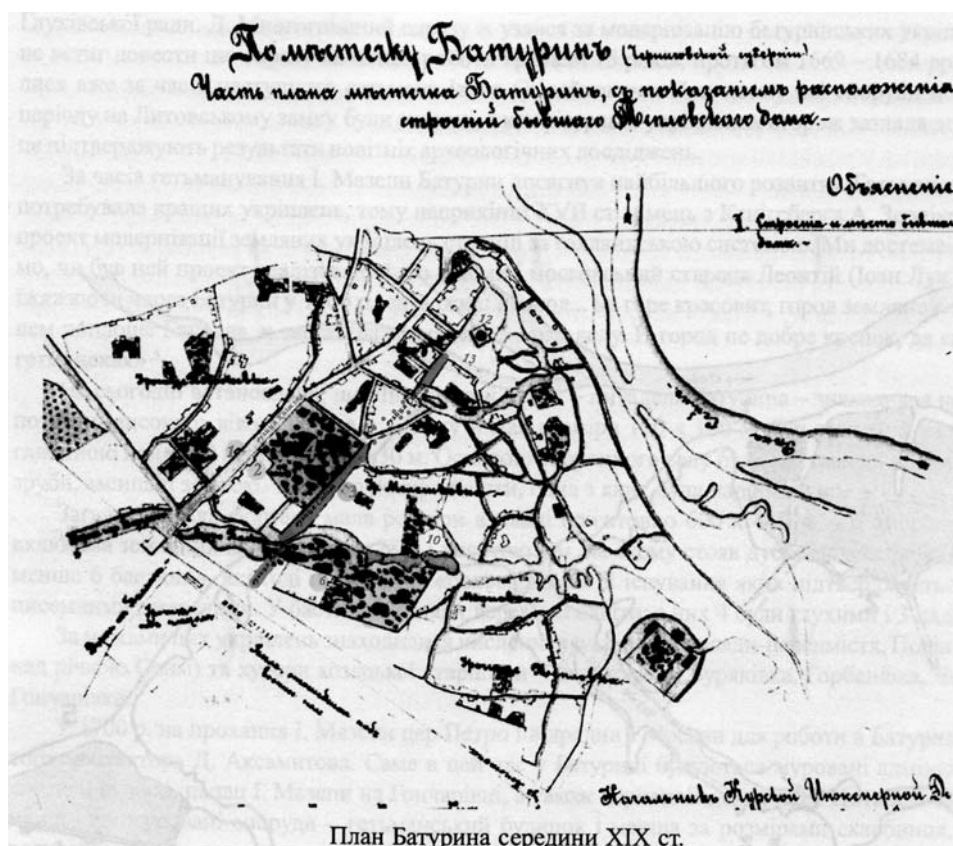
У побудові першого гетьманського кам'яного палацу в Батурині безпосередню участь брав граф М. І. Воронцов. З тривалого листування видно, що саме він мав щирі прихильність до К. Г. Розумовського і сприяв йому в усьому [22, 255]. Поради Воронцова були дуже цінними для Кирила Григоровича.

Тому про початок зведення кам'яного гетьманського будинку в Батурині гетьман К. Розумовський відразу повідомив саме графу М. Воронцову. У листі, датованому 24 квітня 1757 р., це будівництво він пояснював своїм бажанням остаточно переїхати до Батурина [28, 215], бо глухівський клімат дуже погано впливав на його здоров'я. До того ж будинок, збудований там для нього, розташовувався в низині на болотистому ґрунті, на місці, що було «гнусным по сырости и болотной земле» [13, 945], тому й швидко почав руйнуватися. З цієї причини гетьман «принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине» [5, 213], який і мав стати резиденцією [23, 57]. До речі, вагомою причиною спорудження кам'яного палацу в Батурині також був намір Розумовського перетворити це місто на центр гетьманського правління в Україні [22, 255; 30, 22].

Кирило Григорович хотів доручити побудову кам'яної батуринської резиденції високопрофесійним зодчим. У тому ж листі він повідомляє М. Воронцову, що: «Материалы все из излишеством готовы, да архитектора не имею» [22, 255]. Відомо, що 23 травня 1757 р. з Батуринського цегляного заводу на це будівництво [23, 56] було видано 242 990 штук цегли [29, 405; 21, 376].

Кирило Розумовський бажав, щоб цей будинок зводив архітектор А. Квасов, котрий якраз на цей час перебував на будівництві храму в Козельці. Однак на той час А. Квасов став потрібним Олексієві Григоровичу у Санкт-Петербурзі. Натомість Кирило Григорович просить Воронцова прислати йому П.-А. Трезіні, який мав би прибути не пізніше, як за 2 місяці. А коли цей архітектор не зможе прибути, то: «прошу Ваше сиятельство походатайствовать мне гезеля Кокорина... я им весьма буду доволен, да и он безмерно будет рад, что при мне будет» [22, 256; 9, 72]. З цим архітектором на той

© Герасько Марина Олександрівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

План Батурина середины XIX ст.

Пояснения до плану

1. Поштова станція	7. «Капунін ставок»
2. Цегляний будинок К. Розумовського
напроти поштової станції	8. «Кочубейський ставок»
3. Цегляний будинок К. Розумовського, в якому
проживала С. О. Апраксина	9. Гребля
4. Великий сад	10. Кінний завод та кінний двір
5. Кочубейський сад	11. Помешкання Г. П. Литаренко
(нині вул. Грушевського, 7)
6. Будинок Кочубея	12. Воскресенська церква
	13. Базарна площа.

час Розумовський вже був знайомий.

Однак зазначені вище архітектори, запрошені Розумовським, з різних причин не прибули до Батурина. Вже в наступному листі, в червні 1757 р., Розумовський висловлює подяку М. І. Воронцову за те, що він надіслав у Батурин архітекторів з Італії. Це були «Венероні (з Мілана) і Бартолліані (з Лугано). Але в міру своєї скромності і великої поваги до Воронцова К. Г. Розумовський не пише у своєму листі про те, що вибір Воронцова не надто припав йому до душі. Гетьман вважав, що росіянин О. П. Кокорин і українські майстри могли б краще знайти спільну мову та порозумітися. Те, що будинок повинен бути зручним і простим, читаємо далі в цьому ж листі: «... а главное то, что я великолепных строений строить не намерен, но дом каменный покойный к житию, который хотя весьма по нашему посредственной рукою построится, в Малой России всегда, однако ж, будет казаться великолепным» [22, 256].

Події розгорталися всупереч бажанням гетьмана. З невідомих нам причин італійські майстри Венероні й Бартолліані прибули до Батурина лише в листопаді 1757 р., «... приїхавши невчасно, тобто тоді, коли погодні умови найменше сприяли будівництву нової кам'яної резиденції» [22, 257]. Тому К. Розумовський залучив їх до перебудови дерев'яного дому в Батурині по вулиці Київській.

У березні 1760 р. будівництво гетьманського цегляного будинку було в основному завершено, за винятком окремих дрібних видів робіт. «Його архітектори – італійці Вене-

роні і Бартоліані, працювали в Батурині 2 роки і 9 місяців, отримуючи платню 800 руб. на рік» [23, 56]. Та, «одержавши схвальний відгук про свою роботу від гетьмана і його письмову рекомендацію, в зв'язку із закінченням контракту, виїхали з України» [23, 57].

У 1761р. палац та інші адміністративні будівлі Батурина в основному були завершені: «в начале ...года гетман уже мог жить здесь в своем доме; были, вероятно, готовы и другие постройки...» [26, 38-39]. Вони, як і саме місто, царським указом від 17 лютого 1760 р. перейшли в «вечное и потомственное владение» Кирила Розумовського [21, 376-377]. А після скасування гетьманства і зняття з Розумовського гетьманського чину, Катерина II щедро нагородила його та залишила за ним «...в Батурине на казенные средства построенный гетманский дом» [7, 30].

«Неизвестно, в каком виде был выстроен «город» Батурин и был ли вообще строен на средства казны, но относительно дворца имеется сведение, что он был строен на казенные средства: об этом свидетельствует историк А. И. Ригельман. К сожалению, в указанном сведении не сказано, что «казенный» Батуринский дворец был каменный, но, принимая во внимание важность официального восстановления прежней гетманской резиденции, да еще по особому плану, его нужно считать таковым. Тем более, что деревянный гетманский дом в Батурине уже был» [7, 27]. Як відомо, після скасування Гетьманщини було скасовано всі «інституції» і вже ніякого казенного будівництва не велося [7, 30].

Цегляний будинок Розумовського, в якому проживала С. О. Апраксина

Кирило Григорович любив Батурин [17], сюди його «... тягло, наче магнітом ...та й вирішив доживати віку [11, 134] в Батурині» [20,194; 25, 40]. Тут, як і в інших містах [32, 713], він не зраджував своїм уподобанням, а особливо захоплювався будівництвом [15, 73], вибираючи для нього найкращі мальовничі місцини Батурина. Але для його власних потреб всіх будівель, побудованих ним, було забагато, та, крім цього, вони не зовсім задовольняли його вишуканий смак. Тому, маючи багато нерухомості, зокрема в Батурині, обдаровував нею наближених до себе осіб, «кроме этого, во многих местах устроил каменные дома для чиновных людей». М. Ісаєнко у 1860 р. в «Чернігівських губернських відомостях» писав: «...В одном из таковых домов, недавно проданном и снесенном, жила Графиня Апраксина, от чего и дом, в котором она жила, получил название Апраксинского» [14, 76-77].

Ось як цей будинок охарактеризований в «Опису нерухомого майна А. Розумовського в Батурині» за 26 вересня 1836 року: «Близ старого двора, где был фельдмаршалский двор, в другую сторону находится конюшенный двор с конным заводом ... против сего завода маленький пруд, укрепленный плотинкою... [1, 240]. Неподалеку от конного завода имеется каменный в два этажа небольшой дом, называемый Апраксинский, при коем состоят: флигель земляной, а по другую сторону два каменных малых флигеля, сарай и конюшни ветхие. От сего дома начинается другой сад и за оным против пруда, что около кузниц, большой двор и дом, называемый Кочубейский» [1, 240-241]. А у відомості про забудову та землевласників Батурина за 1803 р., під літерою «К» зазначено будинок, що розташований на підвищеному боці Батурина «На Садовой улице в 17 квартале под каменным двухэтажным домом [со] службами и двором» числиться 1416 «всех квадратных сажень». Поряд з цим будинком стоїть «каменный дом, прозываемый Кочубеевский» [1, 207].

Для того, щоб краще зрозуміти місцезнаходження Апраксінського будинку, автор надає пояснення: через дорогу від старого гетьманського будинка (територія Батуринської ЗОШ), але в інший бік, перейшовши вулицю Садову (нинішня Грушевського), тобто рухаючись у бік сучасного відділення МНС і трохи далі за нього, приблизно там, де нині земельні ділянки жителів, що проживають по вулиці Д. Многогрішного №№ 4, 6, 8 (помешкання Яська М. І. та ін.). І трохи вище по схилу від русла р. Чорної був кінний двір з кінним заводом та іншими господарськими будівлями та криницею. Навпроти цього заводу маленький ставок укріплений гребелькою. Для детальнішого пояснення варто зазначити, що цей ставок існував ще навіть після II Світової війни. Ставок, як і в часи К. Розумовського, а також ще за раніших часів В. Кочубея, був

укріплений і розділений вищезгаданою гребелькою на дві частини. Одна з них, що була навпроти конюшень, виконувала господарські функції. Вона мала назву, яка і дійшла до нашого часу, – «Капунін ставок» [10, 62]. Інша ж частина звалася «Кочубейський ставок» і була призначена для відпочинку. Недалеко від кінного заводу навпроти великого саду (великим звався сад, розташований біля будинку К. Г. Розумовського по вулиці Київській – територія сучасної ЗОШ) розміщувався двоповерховий кам'яний дім, так званий Апраксінський (приблизно на місці розміщення сучасного відділення МНС). Від цього будинку починався інший сад, за яким проти ставка (що біля кузні) великий двір і будинок, що звався Кочубейським.

Вулиця, що зараз носить назву Грушевського, скоріше за все, і носила назву Садова. Таке припущення можна зробити, виходячи з того, що обабіч неї були садові насадження. А саме: по один бік вулиці ріс великий сад, що був на подвір'ї старого фельдмаршала (територія сучасної Батуринської ЗОШ) і по інший – Кочубейський сад. Ця вулиця йшла паралельно вулиці Київській. Ось як описує її краєзнавець В. Бондаренко: «Церква розташована в центрі Батурина. На фотографії церкви 1903 р. біля неї видно велику площу. Від цієї площі в бік будинку Кочубея йшла головна вулиця Батурина; тут жили найбагатші батуринці» [2, 82]. Підтвердженням тому, що ця вулиця була не другорядною, а також основною, як і вулиця Київська, є те, що вона була доволі широкою і прямою. Це простежується і в наш час. Якщо їхати до центру Батурина, повернувши біля пагорба Слави, то якраз перед собою (трохи праворуч) бачимо Воскресенську церкву. Ймовірніше за все, у пізніші часи ця вулиця зазнала незначного перепланування у середній своїй частині (дивись карту). І на даний час має трохи інший вигляд, а саме – розгалужена перед садибою Г. П. Литаренко по вул. Грушевського, 7.

Отже, аналізуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що на території міста Батурин у Кирила Григоровича Розумовського було декілька цегляних будинків. З тих далеких часів і до сьогодення залишився єдиний палац, який «поражает и удивляет нас» [31, 8]. Про інші будинки наразі відомостей мало або вони зовсім відсутні. Але величність існуючого грандіозного палацово-паркового [24, 472] ансамблю є підтвердженням тому, що інші батуринські будівлі гетьмана були справжніми витворами мистецтва. Адже для їх планування та зведення гетьман залучав найкращих зодчих з Росії та Європи: «Ринальди, Кваренги, Камерона, Старцева, Аксамитова, Квасова ...» [6, 39]. Тому дослідження даної теми є актуальними і потребують глибокого вивчення.

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 786 с.
2. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А.Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2011. – 168 с.
3. Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – 124 с.
4. Бузун О. Батурин часів гетьманування К.Г. Розумовського. // Сіверянський літопис. – 1998, № 5. – С. 26-41.
5. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских / Васильчиков А.А. – СПб., 1880. – Т. I. – С. 213.
6. Величко С.Г. Кирилл Григорьевич Разумовский на Украине. // Материалы научно-исторической конференции, посвященной памяти видного государственного деятеля России Кирилла Григорьевича Разумовского / МСХА. – М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2004. – С. 38-43.
7. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. – М.: «Образование». В. 8., 1914. – 92 с.
8. Дворцы и усадьбы: еженедельное издание. – М., № 87, 2012. – 31 с.
9. Дробязко Н. Участь родини Воронцових у розбудові Батурина в середині XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 71-72.

10. Дроб'язко Н.В., Реброва Н.Б., Карпенко Ю.О., Графін М.В., Дадашева Т.Г., Дивосвіт історії і природи Батурина. – Чернігів, 2004. – 84 с.
11. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 133-134.
12. Зубенко-Царьова М.В. Чарівна подорож. – К.: Будівельник, 1972. – С. 18-20.
13. Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине // Исторический вестник. – 1903. – Т. XCIV. – 1256 с.
14. Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 11. – С. 76.
15. Кіяшко Л. Г. Останні роки життя К. Розумовського в Батурині. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 72-74.
16. Коваленко О., Петrenchенко І. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 155.
17. Костомаров Н. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок. – СПб., 1881. – № 7;
18. Косьяненко В. Обґрунтування проекту реставрації та пропозицій по пристосуванню палацу К.Г. Розумовського – пам'ятки архітектури XVIII-XIX ст. (охор. № 837) У світлі її історії та будівельної еволюції.
19. Лукомский Г. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. – С.8.
20. Матющенко Б., Шковира Ю., Чабан М. Забутою Україною: Краєзнавче видання. Дніпропетровськ: ІМА-прес. – 2006. – 336 с.
21. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина. // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – 512 с.
22. Пасько І.В. До історії Батуринського палацу (На матеріалах листування К.Г. Розумовського з М.І. Воронцовим) // Український археографічний щорічник. Випуск 3/4 – К., 1999. С. 251.
23. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – Ч. І. – К., 2008. – 240 с.
24. Реброва Н. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 465-475.
25. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго // Киевская старина. – 1893. – № 4. – 2618 с.
26. Скокан П. Батурин (по историческим местам Украины): сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов (на правах рукописи). – М., 1979. – 242 с.
27. Слюнькова І. Архітектурна спадщина Батурина. // Дніпро. – 1990. – № 4. – С.107-110.
28. Терех М.І. Перший палац К.Г. Розумовського в Батурині. // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. В. 5. – Київ – Глухів, 2012. – С. 215-217.
29. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII – XIX ст.) // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – 512 с.
30. Токарев С. Нововиявлені документи про діяльність «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» на початку 50-х рр. XVIII ст. // Сіверянський архів. – Випуск 2. – Чернігів, 2008. – С.106.
31. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М.: Искусство, 1967. – 122 с.
32. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 713.

Данная статья посвящается исследованию кирпичных домов К. Г.Разумовского на территории Батурина. Она базируется на глубоком изучении многих источников. Ключевые слова: Батурин, гетман, Кирилл Разумовский, кирпичный дворец.

The work studies the first houses of Kyrylo Rozumovskyi in Baturyn. The article is based on the deep analyses of many sources. Key words: Baturyn, hetman, Kyrylo Rozumovskyi, brick palace.

Наталія Реброва

БУДИНОК ГЕНЕРАЛЬНОГО СУДДІ В.КОЧУБЕЯ: ІСТОРІЯ ПАМ'ЯТКИ

У статті досліджуються історія будівництва, перебудов будинку генерального судді В. Кочубея в Батурині, зміна власників садиби.

Ключові слова: Василь Кочубей, Батурин, Кирило Розумовський, Дмитро Дяченко, Петро Аркадійович Кочубей, прибудова, археологічні дослідження, музей, заповідник.

До наших днів у Батурині збереглися унікальні пам'ятки – будинок генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея та парк «Кочубеївський», власником яких наприкінці XVII – на початку XVIII ст. був Василь Леонтійович Кочубей. Історія будинку має ще багато таємниць, і у своєму дослідженні ми спробуємо на основі архівних документів та археологічних матеріалів простежити основні етапи його історії.

Перше ґрунтовне обстеження будинку Василя Кочубея в Батурині влітку 1960 р. провів дослідник архітектури Лівобережної України Михайло Цапенко. Дослідник відніс будинок до числа пам'яток, збудованих у кінці XVII ст., і зазначив: «В пере-строеном виде он существовал до Отечественной войны. Во время войны дом сильно пострадал, остались целыми подвал и часть наружных стен. Исследования показали, что в XIX в. сохранившиеся древние стены по наружному периметру были обложены новой кладкой. Наземная часть здания оказалась как бы заключенной в футляр и благодаря этому сохранилась. Небольшие выступы с двух продольных фасадов были пристроены позже. Под зданием расположен большой подвал с глубокими нишами – шкафами в стенах.

...По объемно-плановому построению дом Кочубея представлял, по сути, большую каменную хату, состоящую из нескольких примыкающих друг к другу комнат. В сохранившейся части дома таких камер-комнат можно различить три, но, возможно, их было больше, так как при реставрации в XIX в. часть старого здания была разобрана» [1].

У визначенні питання часу зведення будинку генерального суду існує усталена версія, в якій його будівництво приписують першому батуринському гетьману Д. Многогрішному. Суд, скоріш за все, працював тут і за гетьмана Івана Самойловича.

У 1700 р. генеральним суддею було обрано Василя Кочубея. Ось як про це пише канцелярист Самійло Величко: «...На другий чи третій день, коли полковники і вся старшина з'їхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку і Кочубей туди ж прибув, несподівано було йому вручено від гетьмана та всієї старшини суддівський уряд, про який він і не гадав» [2].

З обранням В. Кочубея генеральним суддею пов'язують зміну функціонального призначення будинку – він переходить в особисту власність Василя Леонтійовича. Підтвердження цього можна знайти в матеріалах археологічних досліджень.

Будинок вистояв при жорстокому нищенні Батурина російськими військами під керівництвом Олександра Меншикова в листопаді 1708 р. Саме про це писав Тарас Шевченко в поемі-містерії «Великий льох»:

На тім пожарищі
Одна тільки й осталась
В Батурині хата [3].

© Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

У серпні-вересні 2003 р. у рамках реалізації урядової програми (№ 1123 від 17.08.2002 р.) розпочалася реконструкція будинку, що дозволило ретельно його дослідити. У XIX ст. не були знищені ознаки, які дозволяють визначити початкові розміри будинку В. Кочубея – під час археологічних робіт було виявлено чотири контрфорси біля всіх кутів будинку XVII ст. Він прямокутної в плані форми, витягнутий довгою віссю по лінії південь – північ з невеликим відхиленням на схід, мав досить складний поділ внутрішнього простору. Наявність входу до підвалу зі східного боку будинку позначається на плануванні кімнат, відбираючи частину внутрішнього простору [4].

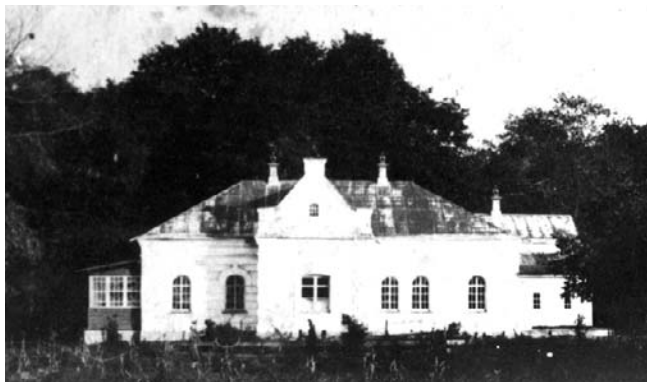
За результатами промірів розмірів цегли на ділянках стін XVII ст. було встановлено, що переважно використовувалася цегла розміром 29-30x15x6 см, яка ближча до української будівельної традиції, але відрізняється від подібної цегли з Гончарівки. Це може свідчити про більш ранній час побудови будинку порівняно з палацом І. Мазепи на Гончарівці, що підтверджує легендарну версію про зведення будинку за часів Д. Многогірного.

Після зняття підлоги 70-х років XX ст. біля південної стіни найбільшої зали, на просторі між двох дверей, вдалося дослідити фундамент кахляної печі (розмірами – 1,5 x 2,6 м). З'ясувалося, що для його побудови використана цегла «московського» стандарту кінця XVII ст., а в кладці стін будинку присутня виключно цегла «київської» традиції. Це вказує на появу печі пізніше від часу будівництва самого будинку і свідчить про прилаштування будинку для потреб його постійних мешканців – сім'ї Василя Кочубея, можливо, саме після описаних С. Величком подій 1700 р. [5].

Уперше садибу Кочубея в Батурині зустрічаємо в документах, датованих 1732 р., завдяки В. Л. Модзалевському, якому вдалося попрацювати з тестаментом полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея, який був складений за 9 днів до його смерті – 12 грудня 1732 р. у власному домі в с. Жуках. Ми дізнаємося, що батуринську садибу по смерті В. Кочубея успадкував його старший син Василь. Згідно з тестаментом, Василь Васильович заповідає своєму молодшому сину Петру с. Кунашівку з двором, греблею та млином, дворище в с. Бахмачі, в Бахмацькій сотні – с. Тиницю з людьми, двором та хутором Пісковським, *у Батурині – двір та млин на р. Сеймі з греблею*, млин у м. Нових Млинах на р. Сеймі [6].

У другій половині XVIII ст. власником історичної садиби стає гетьман К. Розумовський. М. Ісаєнко зазначає: «...Недалеко отъ Тепловки находится то место, где жилъ Василий Леонтьевичъ Кочубей, отчего оно и называется Кочубеевщиною. **Оно прежде принадлежало Розумовскому**, но недавно куплено однимъ изъ потомковъ прежнего его владетеля...» [7]. Це підтверджують і археологічні дослідження 2004-2005 рр., які дозволили з'ясувати і уточнити характер та стан перебудов, здійснених у XVIII-XX ст. Прибудова другої половини XVIII ст. була зведена з південно-західного боку і мала Г-подібне планування розмірами 25,2x18,1 м (площею близько 400 м²). У процесі робіт були виявлені кахлі, які належать до часів К. Розумовського, що вказує на заміну частини печей згідно з новою модою [8]. Виявлені залишки фундаментних ровів свідчать про значно слабшу конструкцію стін прибудови часів К. Розумовського. З відомості про забудову та землевласників Батурина (не пізніше 1803 р.) дізнаємося, що прибудова часів К. Розумовського була дерев'яною: «**Каменный дом, прозываемый Кочубейский, с пристройкою к оному деревянного дома**, к оному пустопорожня земля, принадлежащая к оному дому; всей площади 18104 кв. сажень» [9].

Після смерті гетьмана К. Розумовського (1803 р.) Батурин перейшов у власність до його сина Андрія. В 1836 р. було проведено «Опись Батуринской Его Светлости Князя Андрея Кириловича Разумовского Волости состоящим Черниговской Губернии в Конотопскомъ Уезде» в якому читаємо: «От сего дома начинается другой сад и за оным против пруда, что около кузниц, большой двор и дом, называемый Кочубейский, где занимает квартиру г-н управляющий и находится вотчинное правление, сего дома **большая часть деревянная, а меньшая часть – каменная**; при нем в одну сторону имеется два флигеля – один для кухни, а другой для служителей, при коих маленький двор, где содержатся для дома дойные коровы, для коих имеется деревянный

*Фото кінця XIX ст. З фондової колекції
НІКЗ «Гетьманська столиця».*

По смерті Андрія Кириловича (1836 р.) будинок з парком повертається у власність Кочубеїв. Припускаємо, що повертає історичну садибу у власність родини Петро Аркадійович Кочубей у другій половині XIX ст., імовірно, викуповує садибу в Батурині з державної казни: «... **недавно куплено одним из потомков прежнего его владельца...**» [11].

Про знесення прибудови часів К. Розумовського знаходимо свідчення у Василя Різниченка «Господа Генерального судді В. Кочубея в Батурині»: «...Первый этаж его подвергся перестройке: часть дома была разобрана, сделаны новые сволоки, крыша, дымовые трубы нового фасада, чудесные старинные кафельные печи были заменены новыми простыми» [12]. Знесення прибудови часів К. Розумовського та перепланування у другій половині XIX ст., про які пишуть

*Фото 60-х років XX ст. З фондової колекції
НІКЗ «Гетьманська столиця».*

*Фото 60-х років XX ст. З фондової колекції
НІКЗ «Гетьманська столиця».*

сарай, по другую сторону две кладовые, также небольшой флигель, ледник, сарай, конюшня и изба для кучеров и караульных сторожей. От сего Кочубейского дома простирается регулярный сад с разными как плодовитыми, так и дикими деревьями, в коем неподалеку от дома имеется деревянная баня, в коей две особые комнаты, в конце сада каменная солодовня». [10].

О. Лазаревський і М. Цапенко, пов'язано, ймовірно, не тільки з поверненням старих господарів садиби Кочубеїв, а й з ветхим станом прибудови, зробленої з дерева. Результати досліджень дають нам підстави стверджувати, що М. Цапенко робить помилковий висновок про те, що

в XIX ст. була розібрана частина історичної будівлі, але це пояснюється тим, що дослідити будинок, як це було зроблено в 2003-2005 рр., історик архітектури не мав можливості. Фактично у XIX ст., залишивши в основі її первісний об'єм, були виламані дві ділянки в середині довжини будинку і розширена центральна зала в двох напрямках – на схід та захід.

О. Васильчиков у монографії «Семейство Разумовских» за 1880 р. вже засвідчує приналежність садиби Петру Аркадійовичу: «...в самом Батурине в саду Петра Акрадьевича Кочубея, называемом Кочубеевщина, существовал еще дубовый пенъ, на котором, по преданию, любил садиться Разумовский» [13]. А М. Костомаров, хоча і не називає імені, але в записках про відвідини Батурина за 1878 р. вказує: «...направил нас осмотреть двор Кочубея, принадлежавший казенному генеральному судье и до сих пор остающийся во владении одного из его потомков» [14].

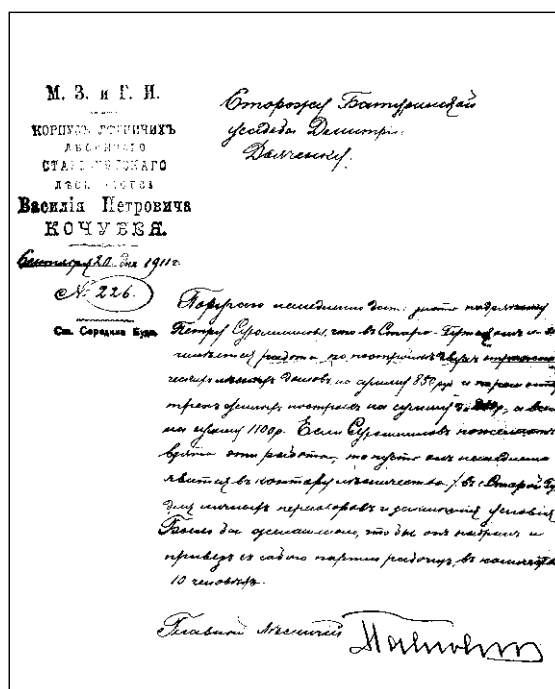
Фотографії початку ХХ ст. фіксують з північного боку будинку невелику дерев'яну прибудову, що сполучалася із північною залою через двері на місці вікна в північній стінці. Фундаменти цієї прибудови знайдені 2003 р. під час досліджень північно-західного контрфорсу. Можемо припустити, що вона зведена в кінці ХІХ ст. Напевно в цей же час була прибудована кімната і з південного боку від стін ХVІІ ст., яка раніше використовувалася як котельня.

Ще одним важливим аргументом, який опосередковано підтверджує те, що власником батуринської садиби був Петро Аркадійович, є матеріали з фондової колекції НІКЗ «Гетьманська столиця», які засвідчують, що на початку ХХ ст. садиба належала вже сину Петра Аркадійовича Василю. І хоча ми не маємо документального підтвердження, та з упевненістю можемо говорити, що він успадкував її від батька.

Листи від головного лісничого Старо-Гутського лісництва П. А. Павловича до сторожа батуринської садиби В. П. Кочубея Дмитра Косьмовича Дяченка були передані до фондів музею у 1988 р. – саме вони допомогли нам визначити, що останнім із нащадків генерального судді, хто володів батуринською садибою, був Василь Петрович Кочубей. Іменний відкритий лист від 12 вересня 1912 р. (фондовий номер КВ-2-2000/Д-2-684) вгорі містить напис: «Старо-гутское лесное управление Стацкого Советника В. П. Кочубея», а внизу зазначена адреса: «м. Батуринь Черниговской губ. Сторожу Батуринской усадьбы В.П. Кочубея Дмитрию Дьяченко».

З листів робимо висновок, що за дорученням В. П. Кочубея П. А. Павлович систематично опікується садибою. В листі від 7 березня 1904 р. читаємо: «...Предписываю тебе объявить желающим снять аренду огорода, что 18 сего Марта месяца я приеду въ усадьбу и произведу торги на отдачу въ оренту этого огорода на три года. Желающим принять участие въ торгахъ должны будутъ представить залогъ въ размере 25 руб. Одновременно съ симъ высылаю тебе 35 руб. изъ коихъ десять руб. въ уплату за починку крыши и двадцать пять руб. выдать рядчику подъ росписку в задатокъ по устройству изгороди». В листі від 12 вересня 1912 р: «...Разрешаю тебе ремонтъ крыши въ квартире сторожа, на сумму не свыше семи рублей. Оправдательные документы должны быть высланы въ Контору лесничества» [15].

Цікавим є і той факт, що Василь Петрович не залишився осторонь долі палацу К. Розумовського, коли «... вскоре дворец был официально передан в заведывание специально для этого избранной обществом комиссии. Граф Разумовский (Камил

Лист до сторожа Батуринської садиби В. Кочубея Д. Дяченка 1911 р. З фондової колекції НІКЗ «Гетьманська столиця».

Львович. – **Н.Р.**), изъявивший готовность фактически поддержать инициативу общества, был избран почетным председателем этой комиссии, светлейший князь М. К. Горчаков как инициатор реставрации стал председателем, а Г. К. Лукомский секретарем этой комиссии, которая архитектором всех предполагающихся по ремонту и реставрации дворца работ избрала А. Е. Белогруда, производившего детальные обмеры дворца еще в 1907 г. по поручению Императорской Академии художеств. В члены комиссии были избраны А. Н. Бенуа, **В. П. Кочубей**, И. А. Фомин и Б. И. Ханенко». [16].

Для проживання сторожа садиби Дяченко Дмитра Косьмовича та його родини, які й опікувалися будинком, праворуч від центрального входу на територію садиби був збудований будинок. Для туристів, котрі відвідували Батурин, сторож завжди охоче відкривав його двері. В газеті «Рада» за 1911 р., писали: «...коли сторож відкрив їм двері в будинок, на них війнуло свіжістю ремонту. В деяких кімнатах навіть збереглися меблі із Кочубеєвого багатства...» [17].

Після 1917 р. будинок на деякий час залишився без господаря.

Висувалися різні ідеї його пристосування. На засіданні Батуринського райкому КП(б)У 4 травня 1921 р. навіть розглядалося питання «переводу тифозного барака в дом Кочубея». Але розум переміг, і прийняли рішення: «ввиду того, что сад Кочубея имеет историческое значение и служит местом гулянья для публики, воспретить перевод в дом Кочубея тифозного барака» [18]. Зі звіту окружних і районних музеїв за 1923 р., який зберігається в державному архіві Сумської області, дізнаємося, що були плани навіть знести будівлю: «Принимались меры к охране дома В. Кочубея в Батурине... Батуринским Райисполкомом обнаружено два хищения, это были бревна из подвала. К ворах приняты меры наказания. Благодаря содействию Губполитпросвещения **удалось приостановить на снос дом Кочубея**» [19]. У Державному архіві Сумської області зберігається документ, складений в 1924 р. головою окрполітпросвіти М. Г. Вайнштейном, який містить опис батуринського маєтку В. Кочубея: «Дом жилой, каменный под железной крышей изношенность 25%. Лестницы подвалов и стекла дома относятся к XVII веку. В доме 7 комнат, 1 кухня, 1 передняя, 2 кладовых, 1 коридор. Под зданием подвал из 2-х отделений: одно размером 8 x 12 аршин (5,7 x 8,55 м), другое 6 x 8 аршин (4,26 x 5,7 м). Все здание сохранено. Все двери и окна сохранены за исключением 2-х окон и 1-й двери. Запоров на окнах и дверях нет. Стекла вынуты на 50%, печи частично разрушены, приборов нет. Полы деревянные, краска стерта, подвалы сохранены, часть ступенек разрушены. Краска на крыше осыпалась, вторых оконных рам нет» [20].

Подальша доля будинку пов'язана з розвитком музейної справи в Батурині: у 1925 р. товариство бджолярів імені П. І. Прокоповича організувало тут музей ім. П. Прокоповича (ремонт будинку тривав з 1924 р., музей працював до 1932 р.); в 1975 р. тут відкрився історико-краєзнавчий музей (реставрація тривала з 1973 р.), перша експозиція якого знову була присвячена П. І. Прокоповичу з нагоди 200-ліття від дня його народження; постановою Ради Міністрів УРСР № 442 від 06.09.1979 р. будинок занесено до переліку пам'яток національного значення під охоронним номером 1770; на виконання постанови КМУ України № 445 від 14.06.1993 р. на базі краєзнавчого музею в пам'ятці було створено Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

1.Цапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII – XVIII ст. – М., 1967. – 233 с.

2.Літопис Самійла Величка. К.: Дніпро, 1991. Т.2. – С. 602 – 603.

3.Шевченко Т.Г. Кобзар. – К.: Видавець Корбуш, 2008. – С. 301 – 306.

4.Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия. Материалы международного семинара 8 декабря 2011 года. – Брянск, 2012. – С. 116–136.

5.Ситий Ю. Обстеження будинку Кочубея в Батурині // Матеріали міжнародної

науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 163–173.

6.Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К, 1910. – Том 2. – С. 535.

7.Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – №11. – С.76.

8.Ситий Ю., Дмитрієнко С. Реконструкція зовнішнього вигляду садиби В. Кочубея на Чорній річці // Батуринські читання 2007. Збірник наукових праць. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 267–272.

9.Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009 – С. 204-207.

10.Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 239-241.

11.Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – №11. – С.76.

12.Батурин: історія в пам'ятках / За ред. Реброва Н. – Ніжин, 2008. – С. 28 – 42.

13.Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Т I – С.П.б, 1880. – С. 486.

14.Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 280-282.

15.Домашенко А. Листи Василя Кочубея до Дмитра Дяченка. Батуринські читання. Ніжин. Видавництво «Аспект-поліграф». 2007. – С.91-92

17.Лукомский Г.К. Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. – СПб., 12. – С.14.

18.Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2009. – С. 413.

19.Огієвська Р.І. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923 – 1924 рр. (за матеріалами Державного архіву Сумської області). Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6. Київ-Глухів. 2013. – С.472.

20.Огієвська Р.І. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923 – 1924 рр. (за матеріалами Державного архіву Сумської області). Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6. Київ-Глухів. 2013. – С.473.

В статье исследуется история строительства и реставрации Дома генерального судьи Василия Кочубея, изменения собственников усадьбы.

Ключевые слова: Василий Кочубей, Батурин, Кирилл Разумовский, Дмитрий Дяченко, Петр Аркадиевич Кочубей, пристройка, археологические исследования, музей, заповедник.

The article researches the history of building and restorations of the Judge General V. Kochubey's House, the change of the estate's owners.

Key words: Vasyl Kochubey, Baturyn, Kyrylo Rozumovskyi, Dmytriy Dyachenko, Petro Arkadiyovych Kochubey, house extension, archaeological excavations, museum, preserve.

ДО ПИТАННЯ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГОНІВ МЕСНИКІВ ПІД КОМАНДУВАННЯМ О. САБУРОВА В ЛИСТОПАДІ 1941 – СЕРПНІ 1942 років

Здійснено спробу джерелознавчого та наукового аналізу бойової діяльності Житомирського партизанського з'єднання в перший рік його функціонування. Висвітлено головні вектори партизанської боротьби, проаналізовано їх роль у зростанні нацистського терору проти місцевого населення у Північно-Східній Україні.

Ключові слова: Північно-Східна Україна, радянський партизанський рух, Житомирське партизанське з'єднання, О. М. Сабуров.

Невід'ємною частиною дослідження радянського партизанського руху є мікроісторичний її пласт. Всеохоплююче дослідження різних аспектів партизанського життя дає змогу оцінювати роль партизанської одиниці в контексті загальної боротьби, визначити її пріоритети у тактиці та стратегії ведення «малої війни» проти ворога. Одним із таких з'єднань, що своєю діяльністю впливало на життєздатність усього радянського руху опору на території українського та білоруського Полісся, стало Житомирське партизанське з'єднання (Група партизанських загонів України).

Житомирське партизанське з'єднання, одне з найпотужніших в Україні, завжди привертало до себе увагу з боку дослідників. До історії діяльності партизанів-сабурівців зверталися як і самі представники радянського руху опору¹, так і радянські² та українські³ історики, гідно оцінюючи їхній внесок у розвиток «малої війни» на території Брянщини, Сіверщини та Полісся. Широку історіографічну базу вивчення історії з'єднання доповнює і великий джерельний пласт: накази, довідки, донесення, звіти про бойову та диверсійну діяльність та ін.

Джерельну базу дослідження складають матеріали центральних архівів України, які, на нашу думку, дуже змістовно доповнює унікальна документальна колекція фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»: загалом вона нараховує близько 100 одиниць музейних предметів, з яких близько 30 наказів командира партизанського загону ім. 24-ої річниці РСЧА та Житомирського партизанського з'єднання.

Метою даної наукової розвідки є спроба дослідження бойової діяльності сабурівців у перший рік їх існування, до серпня 1942 р., коли після наради партизанських ватажків у Москві розпочалася масштабна підготовка до рейду на територію Правобережної України.

Офіційною датою утворення групи партизанських загонів України вважається 30 травня 1942 р., але ми можемо починати відлік від середини листопада 1941 р., коли саме було сформовано партизанський загін ім. 24-ої річниці РСЧА на чолі із батальйонним комісаром О. М. Сабуровим.

Однією з перших вдалих диверсійних акцій новоствореного партизанського загону став напад на залізничну станцію Зернове⁴ та мінування 17-19 листопада 1941 р. автошляху Брянськ – Трубчевськ, у результаті чого було підірвано 8 автомобілів противника⁵.

© Білоус Олександр Павлович – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років».

7 січня 1942 р. під загальним керівництвом О. М. Сабурова було створено Операційну групу об'єднаних загонів (більшість загонів групи і склали основу майбутнього з'єднання) для розгрому «Локотської республіки», російської адміністративно-територіальної національної одиниці на чолі з К. П. Воскобойниковим. Того самого дня ним було підписано наказ №14 про «знищення угруповання противника у м. Локоть» та створення 5 бойових ударних груп для блокування та розгрому ворожих підрозділів⁶.

«Локотська республіка», яка утворилася в середині листопада 1941 р., ще з перших днів своєї діяльності стала об'єктом пильної уваги агентів НКВС та партизанів загону ім. 24-ої річниці РСЧА. За попередніми донесеннями партизанської розвідки, у м. Локті на початку січня 1942 р. перебувало близько 350 солдатів, на озброєнні у яких було 27 кулеметів, майже 10 мінометів, великі склади боєприпасів⁷ (сучасний російський дослідник К. Залеський указує дещо меншу цифру – близько 200 чоловік народної міліції)⁸. У ніч проти 8 січня на 120 санних упряжках Операційна група партизанських загонів, здійснивши стрімкий перехід із с. Красної Слободи (Суземський район Брянської області) до Локотя, оточила в містечку будівлю лісового технікуму та будинок бургомістра К. Воскобойника. Незважаючи на ефект несподіванки, партизанам не вдалося з ходу захопити головні оборонні будівлі, через що Д. В. Ємлютін – командир загону «За Батьківщину», назвав результати операції провалом⁹. Але зважаючи на кількість знищених народних міліціонерів – 54 та, головне, досягнуту основну мету – знищення бургомістра¹⁰, можна стверджувати – завдання було виконане. Значною втратою для партизанів стало смертельне поранення заступника О. М. Сабурова з розвідки П. Пашкевича.

Черговою вдалою акцією загону став розгром на початку лютого 1942 р. поліції у м. Трубчевську (Брянська область), у якому дислокувався гарнізон поліції (близько 170 бійців) на чолі з бургомістром Павловим, колишнім інженером місцевої деревообробної артілі¹¹. На початку 1942 р. Трубчевськ перетворився на велику регіональну продуктову та сировинну базу, що викликало жвавий інтерес у партизанів. Окупаційною владою у місті було створено молочнотоварну ферму, запущено маслозавод, зібрано (на кінець січня 1942 р.) понад 50 т зерна¹².

На озброєнні у поліції Трубчевська були гвинтівки, револьвери системи Нагана незначна кількість гранат, по два кулемети «Максим» та автомати, а також міномет не у бойовому стані. Як зазначали розвідники, на момент операції в радіусі 30-40 км від міста не було німецьких окупаційних частин чи великих підрозділів поліції¹³.

Бойову операцію було проведено в ніч проти 2 лютого спільними діями 5 партизанських загонів під загальним керівництвом О. М. Сабурова. У результаті 18-годинного бою було знищено 127 вояків місцевого гарнізону; як трофеї було захоплено 114 гвинтівок, кулемет, револьвер; господарськими службами вивезено значну кількість борошна та 19 корів¹⁴.

Незважаючи на велику кількість трофеїв, вдалою Трубчевську операцію назвати не можна. Під час штурму адміністративних будівель міста загинуло 11 та було поранено дев'ять партизанів¹⁵.

До кінця лютого партизанським загonom ім. 24-ої річниці РСЧА було проведено ще декілька господарсько-бойових операцій на території Трубчевського району. Першочерговими стояли завдання очищення району від представників місцевої поліції. Під час таких акцій партизанами було знищено вісім господарських будівель, захоплено 77 пудів зерна, 6 корів¹⁶.

На боєздатності груп напад під час захоплення навколишніх від м. Трубчевська сіл далася взнаки відсутність конспірації та суворої дисципліни, а також надмірна зухвалість партизанів. Під час зіткнень із загонами поліції було вбито 10 бійців загону¹⁷, що є, безумовно, величезною цифрою як для партизанських методів ведення бою. Такі результати стали гарним уроком на майбутнє, тривалий час партизанські безповоротні втрати кількісно не перевищували 1-5 бійців.

У березні 1942 р. діяльність партизанів було ще більше активізовано та перенесено головні напрямки створення господарських баз на територію Середино-Будського району та Хінельського лісового масиву. Здебільшого це пояснювалося об'єднанням

партизанських формувань південної Брянщини під єдиним командуванням та передислокуванням нової бойової одиниці на територію Північно-Східної України. Найвдалішими акціями цього періоду можна вважати вивезення сіна із с. Винторівка та знищення автомайстерні у с. Велика Берізка (Середино-Будський район Сумської області). У результаті цих дій до нових партизанських баз було завезено: хліба – 120 пудів, вівса – 120 пудів, сіна – 1500 пудів¹⁸.

Вдалими можна назвати і перші бойові сутички сабурівців із ворогом на території України. Під час зіткнень із противником у районі сіл Хлібороб, Гаврилова Слобода, Винторівка було знищено 18 німців та сім представників місцевої поліції. Ще успішною була бойова операція з розгрому гарнізону поліції в районі залізничної станції Зернове, в ході якої, за словами О. М. Сабурова та З. А. Богатиря, було знищено 72 поліцаї та 9 угорців. У цьому випадку дивує інше: автори, описуючи короткий зміст плану операції, зазначили: «Спільними діями груп спалити село і знищити гарнізон поліції»¹⁹. Можливо, негативне ставлення до усього населеного пункту було спричинене різними політичними вподобаннями місцевих мешканців та командира одного з найбільших радянських партизанських з'єднань, адже уже по війні, характеризуючи згадане село, О. М. Сабуров зазначив: «Це село у нас як більмо на оці. Розтягнуте на два кілометри, воно перегороджувало шлях нашим партизанам, які йшли на завдання. Тільки хтось з'явиться на горизонті, із села лунають крики: «До зброї, бандити ідуть!» – і розпочинається стрільба... За нашими даними, поліцейський гарнізон там нарахував близько 350 чоловік... Тризуб – цей знак приналежності до буржуазних українських націоналістів – красувався на воротах майже кожного двору»²⁰.

Ситуація в с. Зерновому не була винятковою: неприязне ставлення місцевих жителів до партизанських формувань було звичним явищем на початковому етапі війни. Населення, яке ще добре пам'ятало страшний для нього 1930-і роки, на перших порах сподівалося, що нацистська окупація принесе їм свободу від більшовицького терору. Незадоволення українців партизанами підтверджують донесення представників німецького МЗС²¹ та представників УШПР у партизанських з'єднаннях²². О. М. Сабуров, добре розуміючи настрої населення, зумів використати цю ситуацію на свою користь, спрямувавши дії партизанів саме проти представників української поліції. Підтверджує це й один із його наказів, де він, вітаючи бійців із Першотравнем 1942 р., наводить статистичні дані ворожих втрат, акцентуючи свою увагу на тому, що за півроку боротьби у тилу ворога ними було знищено: «...Окупантів – 52 вояки, ставлеників фашизму, поліцаїв і старост – 390 чоловік»²³.

Чи не найуспішнішими кампаніями формування у перший рік своєї діяльності стала низка бойових операцій на території Ямпільського району Сумщини та Грем'яцького району Чернігівщини.

Ямпіль було захоплено в результаті несподіваної атаки в ніч проти 28 червня 1942 р. практично без спротиву. Гарнізон ворога, який нарахував близько 300 чоловік (переважно місцева поліція) і який мав на озброєнні 10-12 кулеметів, одну протитанкову гармату та 6 ротних мінометів²⁴, щоб уникнути оточення, розпочав поспішний відступ (втрати противника склали лише 5 осіб)²⁵. Цікавим епізодом підрахунку вбитих ворогів є звіт начальника Українського штабу партизанського руху майора державної безпеки Т. А. Строкача начальнику Центрального штабу партизанського руху К. К. Пономаренку від другого липня 1942 р. про взяття м. Ямпіль: «Незважаючи на сильний кулеметний, мінометний та артилерійський вогонь противника, місто після двогодинного бою було зайняте партизанами. Під час операції вбито 50 німців, у тому числі заступник коменданта, і поранено 12»²⁶.

Після короткочасного бою партизанськими трофеями стали 2 ротних міномети, 3 кулемети, 5 гвинтівок, 30 ящиків патронів та 5 ящиків гранатів, 1 т вибухових речовин²⁷. Господарським здобутком партизанів стали 200 л спирту, 200 кг вершкового масла, 2,5 т гречки, 2,5 мішки цукру, 1 мішок солі, 30 кг господарського мила, 20 коней²⁸.

Трьома днями раніше, в ніч проти 25 червня 1942 р., спільно з Ямпільським

партизанським загonom «За Батьківщину» (30 травня 1942 р. увійшов до складу групи партизанських загонів України) було захоплено село Антонівку Ямпільського району, в ході операції вдалося знищити 81 німецького солдата та 15 поліцаїв²⁹. Антонівського бою могло і не бути, але, нападаючи на окремі села навколо м. Ямполя, партизани відволікали ворожі гарнізони, закликаючи їх до частих дрібних перестрілок, маскуючи свій інтерес до самого райцентру, де, за їхніми даними, була велика кількість снарядів, начинених отруйними речовинами. Беручи до уваги, що партизанами справді було захоплено склад, де зберігалось близько 1000 снарядів³⁰, можемо стверджувати, що припущення О. М. Сабурова, яке знайшло відображення на сторінках його мемуарів³¹, таки мало місце в історії з'єднання.

Бої за Ямпіль, окрім багатих військових і господарських трофеїв, навчили партизанів і нової тактики ведення боротьби. З цього приводу влучно висловився сам командир з'єднання: «... Ми переконалися, що можемо своєю волею навіть передислоковувати ворожі гарнізони, змушувати ворога перекидати свої війська туди, де партизани демонструють наступ. А ми тим часом здобули можливість без особливих зусиль атакувати потрібний нам населений пункт»³².

Після успішного завершення операції в Ямполі Група партизанських загонів України взяла курс на північний захід із метою розвідки дотичних до Сумщини районів Чернігівської області та закладки господарських баз у радіусі свого нового місцезнаходження. Цей перехід ознаменувався низкою перемог над ворожими гарнізонами, які увінчалися захопленням райцентру Грем'яч на Чернігівщині.

Першим населеним пунктом під час цього переходу стало село Степне Ямпільського району, де була проведена показова страта 27 поліцаїв (напередодні добровільно здалися в полон)³³, а також збільшено партизанські запаси (вилучено: борошна – 35 пудів, пшениці – 110 пудів, гречки – 50 пудів)³⁴.

У ніч проти 9 липня 1942 р. було захоплено с. Чауси (Погарський район Брянщини), яке стало вихідною базою для подальшого наступу на Грем'яч. На момент захоплення села в ньому, якщо вірити партизанській розвідці, перебувало близько 60 німців, 30-40 поліцаїв та до допоміжних служб мобілізовано усе доросле чоловіче населення³⁵. Під час бою, який тривав близько 6 годин, було вбито троє німців та восьмеро поліцаїв із ворожої сторони, а також троє партизанських бійців³⁶. Доречними для дослідження подій початку липня є «Витяги з військового щоденника діяльності підрозділів 32 угорського полку»³⁷, які вказують на присутність у районі (окрім німців та загонів поліції) угорських військових частин, про які не обмовилися жодним словом партизани. Село Чауси, як і раніше захоплені партизанами населені пункти, стало доброю базою для господарського відділу (захоплено: 130 овець, 12 свиней, 3 т борошна, 30 пудів рису, 800 кг жита, 3000 яєць)³⁸.

Дев'ятого липня 1942 р. о 23 годині ночі бойова група з'єднання, розділена на три роти, диверсійну та артилерійську групи³⁹, виступила з с. Чауси і до п'ятої години ранку 10 липня 1942 р. повністю захопила містечко Грем'яч. Окупаційний гарнізон змушений був відступити, залишивши партизанам як трофеї 45-мм гармату, один батальйонний та два ротних міномети, три кулемети, шість ящиків зі снарядами та ін.⁴⁰ Втрати з обох сторін були незначними: п'ятеро німців, вісім поліцаїв, з партизанського боку – один партизан загинув та ще один зник безвісти⁴¹ (знову жодної згадки про угорців, хоча на момент бою тут мала перебувати одна рота 32-го угорського піхотного полку)⁴². Дещо іншу, в декілька разів більшу цифру втрат противника наводять автори «України партизанської», разом із тим не вказуючи точну кількість та не розділяючи за національною ознакою⁴³.

Перші згадки (після тривалого затишшя) про присутність угорців на окупованих північно-східних українських територіях у партизанських звітах з'являються 20 липня 1942 р. після взяття Зноб-Новгородського, де, на їхню думку, перебувало 300 угорських солдатів. Під час бою в ніч проти 19 липня 1942 р. партизанами при величезних власних втратах (вісім убитих та 10 поранених бійців)⁴⁴ було вбито 42 солдати та ще двох захоплено в полон. У ході операції у населеному пункті було знищено понад 100 хат⁴⁵. За даними Книги-меморіалу «Вінок безсмертя», село

Зноб-Новгородське майже дощенту було спалене нацистами приблизно на місяць раніше – 29 червня 1942 р. (згоріло 740 дворів, загинуло 69 жителів)⁴⁶, залишено було тільки 12 хат, де мешкали солдати окупаційного гарнізону⁴⁷. Зіставляючи ці цифри, можемо говорити швидше про помилку у звіті командира з'єднання, адже партизани не мали звички вказувати на власну причетність до винищення населених пунктів.

Після цього бою партизани О. М. Сабурова разом з іншими партизанськими формуваннями України та Орловської області (Росія) вступили у тривалий період захисту південного району Брянських лісів. Ще до кінця липня 1942 р. було зірвано дві спроби ворога прорвати партизанську оборону в районі Зноб-Новгородського – Нововасилівки, а в подальшому, відступивши вглиб лісового масиву, з'єднання перейшло на диверсійні рейки боротьби: «Організовано 25 диверсійних груп, завдання яких – підірвати не менше одного ворожого ешелону, незалежно від труднощів і посиленої охорони ворогом залізничних шляхів»⁴⁸.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо: Житомирське партизанське з'єднання майже з першого дня свого існування чітко відрізнялося від інших за своїми стратегічними напрямками – насамперед це боротьба з антикомуністичними елементами та нацистськими колаборантами. Схожа тактика була продовжена партизанами-сабурівцями і на Правобережжі, де вони стали активними учасниками боротьби проти представників українського національно-визвольного руху.

1. Сабуров А.Н. Ради цели единой / А.Н. Сабуров. – М.: «Знание», 1974. – 144 с. / Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років (Далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-69572. – К-3527; Сабуров А.Н. Силы неисчислимы / А.Н. Сабуров. – М.: Воениздат, 1967. – 288 с. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-77675. – К-5978; Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – 718 с. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-76743. – КН-5695; Богатырь З.А. Борьба в тылу врага / З.А. Богатырь. – М.: Мысль, 1969. – 470 с.; Кеніна М.І. Серце кликало до бою. Спогади партизанської розвідниці / М.І. Кеніна. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1977. – 168 с. / Фонди МК НМІВВВ. – КН-76276. – К-5294.

2. Курас И.Ф. Штаб непокоренных: (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: В 2-х т. / В. Немятый, Д. Григорович, В. Замлинский. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 399 с.; Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. / І. Кулик, І. Слинько, В. Клоков. – К.: вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – 217 с.

3. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944). / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.; Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-227611. – К-25504.

4. Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 99-103 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-76743. – КН-5695.

5. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 1 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

6. Приказ №14 по операционной группе объединенных отрядов. 07.01.1942 г. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-24022/2. – Д-4868/2.

7. Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 182 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-76743. – КН-5695.

8. Залесский К. Командиры национальных формирований СС. М.: АСТ; Астрель, 2007. – С. 21.

9. Дюков А. Р. «Die Aktion Kaminskiy»: Локотское «самоуправление» и создание

бригады РОНА // Мифы Великой Отечественной. – М.: ЭКСМО; Яуза. – 2008. – С. 161.

10. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 1 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

11. Приказ №42. 01.02.1942 г. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-24047. – Д-4892.

12. Приказ №42. 01.02.1942 г. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-24024. – Д-4870.

13. Там само. – Арк. 1.

14. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 2 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

15. Там само. – Арк. 2.

16. Там само. – Арк. 2.

17. Там само. – Арк. 2.

18. Там само. – Арк. 3.

19. Там само. – Арк. 3.

20. Сабуров А.Н. Силы неисчислимы / А.Н. Сабуров. – М.: Воениздат, 1967. – 288 с. – С.136.

21. Україна в Другій Світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упор. В.М. Косик. – Т. 1. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 322.

22. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 / А. Гогун. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 15.

23. ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 142. Накази по Житомирському партизанському з'єднанню. Накази по загону ім. XXIV-річчя РККА. – Арк. 139.

24. Наказ по партизанському загону ім. 24-ї річниці РСЧА №191. 26.06.1942 р. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-15517. – Д-3393.

25. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 5 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

26. Записка по «ВЧ». 02.07.1942 р. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-12749. – Д-2472.

27. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 55.

28. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 5 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

29. Там само. – Арк. 5.

30. Там само. – Арк. 5.

31. Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 391-407.

32. Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 406-407.

33. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 6 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

34. Там само. – Арк. 6.

35. Там само. – Арк. 6.

36. Там само. – Арк. 6.

37. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 11-16.

38. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 6 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

39. Приказ по партизанскому отряду им. 24-летия РККА. 09.07.1942 г. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-15518. – Д-3394.
40. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 6 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.
41. Там само. – Арк. 6.
42. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 11-16.
43. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 55.
44. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 7 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.
45. Там само. – Арк. 7.
46. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 286.
47. Там само. – С. 302.
48. Телеграма О.М. Сабурова на ім'я М.С. Хрущова і Т.А. Строкача. 14.08.1942 р. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-15536. – Д-3411.

Осуществлено источниковедческий и научный анализ боевой деятельности Житомирского партизанского соединения в первый год его функционирования. Освещены главные векторы партизанской борьбы, проанализирована их роль в росте нацистского террора против местного населения в Северо-Восточной Украине.

Ключевые слова: Северо-Восточная Украина, советское партизанское движение, Житомирское партизанское соединение, О. М. Сабуров.

The sources and scientific analysis of combat activities of Zhytomyr partisan unit in the first year of its operation were attempted. The main vectors of partisan struggle were elucidated, their role in increasing of Nazi terror against the local population in the North-Eastern Ukraine was analyzed.

Keywords: the North-Eastern Ukraine, the Soviet partisan movement, the Zhytomyr partisan formation, O. Saburov.

Андрій Магурчак

УКРАЇНСЬКІ ТАБОРОВІ БІБЛІОТЕКИ НА ТЕРЕНАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Створення та функціонування таборових бібліотек для українських військовополонених російської армії періоду Першої світової війни розглядається як нове в історії вітчизняного бібліотекознавства.

У ході Першої світової війни на теренах Австро-Угорщини та Німеччини було створено низку таборів для військовополонених російської армії. Значну частину тамтешніх полонених становили етнічні українці. Саме в цей період був створений Союз визволення України (далі СВУ), який проводив активну культурно-просвітню роботу в таборах, зокрема щодо створення і функціонування бібліотек. Слід зазначити, що в історіографічному плані дана проблематика частково висвітлена у праці І. Срібняка [2]. Тому ми ставимо за мету висвітлити маловідомі аспекти діяльності таборових бібліотек.

Створення бібліотеки у Фрайштаді (Австрія) розпочалося у листопаді 1914 р. за сприяння СВУ. Вона містилася в одному із бараків. Першим бібліотекарем був полонений В. Клепач, за освітою учитель. Новим імпульсом для бібліотеки став приїзд до табору представника СВУ В. Сімовича. Зокрема, завдяки його зусиллям комендатура табору виділила окремий барак для читального залу, який запрацював на постійній основі. Станом на 16 квітня 1915 р., читачам було видано 5858 книг [1, с. 147]. Попит на них був досить значним. У квітні 1915 р. відбулася реорганізація бібліотеки, її розділили на два бараки, очолив книгозбірню І. Десятовський. Найбільшою популярністю користувалися «Кобзар» Т. Шевченка та історична література. Серед часописів найзатребуванішими були «Свобода», «Буковина», «Діло». Бібліотечний каталог складався із таких рубрик: красне письменство; історія; наукові; політичні; природознавчі; економічні; сільськогосподарські; драматичні твори; бібліографія; журнали і календарі; релігія. Книги видавалися щодня з 14 по 16 годину. Чисельність читачів перевершувала кількість книг, які передавались із рук у руки. Через це досить швидко вони зазнавали пошкоджень і губилися. Тому фрайштадський просвітній відділ (далі ПВ) постановив, що брати літературу можна було тільки на один тиждень.

Крім загальної бібліотеки, у Фрайштадті функціонувала так звана учительська, якою опікувався М. Чайковський. Він створив каталог, до якого увійшла література, що належала таборним учителям і членам ПВ. Фонд бібліотеки нараховував 202 найменування [1, с. 149]. 10 жовтня 1916 р. учительську бібліотеку у кількості 452 книги за розпорядженням ПВ передали до товариства «Просвіта».

Наповненням таборових фондів бібліотек літературою займався Андрій Жук (1880–1968) – член президії СВУ. У цій справі йому допомагав фрайштадський ПВ на чолі з Р. Домбчевським та О. Охримовичем. Зокрема, 28 липня 1916 р. А. Жук надіслав поштою рахунок на ім'я Р. Домбчевського за перше півріччя 1916 р., у якому було наведено перелік літератури, а також її кількість і повна вартість (1841 крона).

© Магурчак Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Із списку можна виокремити книги: «Наша рідна мова» М. Возняка, «Звідки пішло ім'я Україна» В. Барвінського, «Галичина в житті України» М. Лозинського, а також комплекти «Вісника СВУ» [8, арк. 127].

1-2 березня 1915 р. Андрій Жук відвідав фрайштадський табір. Про наслідки своєї поїздки він подав звіт, присвячений переважно просвітньо-політичній роботі у таборі під керівництвом СВУ. У ньому, зокрема, зазначалося, що у таборі перебуває 12 тисяч полонених різних національностей. Реальна просвітницька робота розпочалась із приїздом до табору В. Сімовича у першій половині листопада 1914 р. Йому допомагали О. Безпалко, М. Гаврилко та кілька полонених українців. Особлива увага у звіті приділялася питанням функціонування таборової бібліотеки яка, разом з читальним залом, розташованим в іншому бараці, є центральним місцем табору. Функції завбібліотекою виконував один із українських полонених. Бібліотека складалася з українського і російського відділів. А. Жук фіксував, що, станом на 1 січня 1915 р., в українських фондах налічувалось 500 книжок, а в російському – 100 примірників літератури [5, арк. 19]. У подальшому кількість літератури зростала. Так, у лютому 1915 р. вже налічувалось 2998 книг українською мовою і 813 – російською [9, арк. 20]. Читачів нараховувалося близько 1000 чоловік. З українських книжок найбільшою популярністю користувалися твори Квітки-Основ'яненка, М. Вовчка, Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського.

А. Жук також координував роботу з пересилання літератури до таборової бібліотеки. Зокрема, він надіслав О. Охримовичу кілька брошур і числа «Ukrainische Nachrichten», в яких висвітлювалося економічне становище України [4, арк. 4]. У листі від 18 жовтня 1915 р. він звертався до Крайового ревізійного союзу у Львові з проханням надіслати кооперативну літературу як на українську тематику, так і книги про європейський кооперативний рух. У переліку літератури були і праці самого А. Жука під псевдонімом Ільченко: («Ідеали, теорія і засади кооперації», «Про заснування спілок», «Молочарські спілки в чужих краях і у нас») [4, арк. 29]. Наступне звернення було до товариства «Сільський господар» у Відні. А. Жук просив шановне товариство надіслати зі Львова до Відня на рахунок СВУ і берлінської редакції по два річники «Господарського часопису», звіти товариства «Сільський господар» за всі роки, по 5 примірників усіх видань товариства і по 10 примірників про годівлю худоби [4, арк. 34].

У звіті з діяльності СВУ серед полонених українців російської армії за 4 листопада 1915 р., підписаному А. Жуком та М. Меленевським, зазначалось: «У таборі є три бібліотеки, дві з них – для полонених, у двох відділеннях, які налічують по кілька тисяч томів кожна, третя – для учительства, має близько тисячі томів. Бібліотеки для полонених з невеликими перервами функціонували упродовж року, щоденно видавалось від ста до чотирьохсот книг. Наприклад, у липні видано понад шість тисяч томів. Бібліотеки складаються майже виключно з українських книжок. При бібліотеці є палітурна майстерня, книжки переплітають самі полонені, ведеться курс палітурництва».

Новостворена бібліотека товариства «Просвіта» ім. М. Дрогоманова копіювала структуру попередньої. Бібліотечний фонд нараховував уже близько 1500 одиниць літератури [6, арк. 27]. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України збереглися звіти про їхню роботу, які, на жаль, обмежуються декількома місяцями 1918 р. Зокрема, у звіті про загальну бібліотеку за березень 1918 р. зазначалось, що великою популярністю у читачів користувалася художня, історична, наукова, сільськогосподарська література, яка доповнювалася журналами і календарями [7, арк. 2]. Водночас каталог нараховував 817 екземплярів, з котрих 553 були у приміщені бібліотеки, а решта – «на руках читачів» [7, арк. 2]. Натомість в учительській бібліотеці було видано 180 книг з української та німецької мов, які опрацювали 57 читачів. Каталог нараховував 622 книги, з них 551 була у бібліотеці, а 71 – «на руках читачів». При цьому 316 присвячені українській і 306 німецькій мовам [7, арк. 2].

У травні 1918 р. загальну бібліотеку відвідали 424 читачі і прочитали 1247 книг.

Найбільшою популярністю користувалася сільськогосподарська, політична і література «красного письменства» [7, арк. 4]. У порівнянні з попереднім місяцем, кількість книг у каталозі залишилася такою ж, але в постійному користуванні в бібліотеці зменшилась до 386. Зменшення кількості книг і читачів відбулося і в учительській бібліотеці. 54 читачі прочитали 177 книг, із яких 173 – українською мовою [7, арк. 4]. Кількість книг у каталозі залишалася такою ж, як і в березні 1918 р. Українські полонені, повертаючись в Україну, часто забирали з собою книги з бібліотеки. Зважаючи на це, бібліотекар Т. Шевченко змушений був просити допомоги у Ліквідаційного комітету, який був створений за ініціативи СВУ головною українською радою у фрайштадському таборі. «На мою думку, потрібно надрукувати від імені Ліквідаційного комітету на кожний барак по одній оповістці, в яких найскоріше вказати на ті міри, які тільки можна... проти тих, хто буде завозити книжки, визначені для читання, із бібліотек», – зазначав Т. Шевченко [7, арк. 4 зв.]. Як приклад, він писав, що 93 книжки були взяті ще в 1917 р., і прохав Ліквідаційний комітет про їхнє списання, оскільки «нема надії на повернення їх до бібліотеки» [7, арк. 6]. Подаючи звіт за травень 1918 р., Т. Шевченко повідомляв, що загальну бібліотеку відвідали 328 читачів, які замовили 1157 книг [7, арк. 6]. При ліквідації фрайштадського табору інвентарний каталог бібліотеки «Просвіти» нараховував 603 книги, які передавались до Ліквідаційної комісії СВУ, яку очолювали А. Жук і В. Дорошенко.

Розвиток таборових бібліотек на теренах Німеччини був значно слабшим, ніж в Австро-Угорщині. Так, бібліотека у Раштаті працювала щоденно з 10 по 12 і з 14 по 16 годину. Протягом січня-березня 1917 р. українські полонені прочитали 4198 книг, а на робітничі команди було розіслано 2148 книг [5, арк. 29]. Водночас в іншому таборі Вецлярі бібліотека почала функціонувати з жовтня 1915 р. За перші місяці її відвідали 2054 людей [3, арк. 22]. Найпопулярнішою літературою був «Кобзар» Т. Шевченка. Джерелами поповнення фонду табірної бібліотеки були надходження з СВУ, від приватних осіб та купівля літератури в українських книгарнях [4, арк. 1 – 12]. Основний перелік складали книги з релігії, белетристики, наукові брошури. Із статистичних даних відомо, що фонди бібліотеки за 1916 р. нараховували 4113 книг, за січень – лютий 1917 р. на робітничі команди відправлено вже 2000 і 1000 книг. Крім того, у Вецлярі при товаристві «Сільський Господар» була невеличка бібліотека з агрономічної літератури у кількості 250 одиниць, що сформувалася завдяки СВУ і «Руському Комітету Червоного Хреста» [2, с. 103]. Для ефективнішої популяризації книг були створені так звані «мандрівні бібліотеки», що включали до 10 книг, які надсилались до команди на 2 – 4 тижні. Така форма набула поширення. Зокрема, протягом 1917 р. було надіслано 1126 «мандрівних бібліотек». Популярністю користувались книги: «Географія України» С. Рудницького, «Як жив український народ» М. Грушевського, «Кобзар» Т. Шевченка, часопис «Розвага». «Мандрівні бібліотеки» набули поширення в таборі Зальцведель. Зокрема, Генеральна старшина «Української Громади» від 15 серпня 1917 р. відзначала, що вона взяла на себе обов'язок урегулювати читання книжок полоненими і заснувала мандрівні бібліотеки по 30-40 книжок різного змісту, які й розсилає по робітничих командах, пильнуючи, аби всі полонені мали змогу у вільний час читати книжки, яких вони дуже потребують» [10, арк. 448].

Отже, діяльність таборових бібліотек протягом Першої світової війни була новим явищем в історії українського бібліотекознавства ХХ ст. Визначальну роль у функціонуванні таких бібліотек відіграла СВУ. Розвиток таборових бібліотек йшов нерівномірно. Інтенсивніше це відбувалося на теренах Австро-Угорщини, слабше – у Німеччині. Сам факт створення таборових бібліотек служив могутнім чинником національно-виховного розвитку українських полонених солдатів та офіцерів.

1. Дубрівський П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт // Союз визволення. 1914 – 1918. – Нью-Йорк, 19174. – С. 99-157.

2. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 4382, оп.1, спр. 17.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4382, оп. 1, спр. 30.
5. ЦДАВО України. – Ф. 4404, оп. 1, спр. 74.
6. ЦДАВО України. – Ф. 4404, оп. 1, спр. 185.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4404, оп. 1, спр. 234.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4405, оп. 1, спр. 9.
9. ЦДАВО України. – Ф. 4405, оп. 1, спр. 55.
10. ЦДАВО України. – Ф. 4418, оп. 1, спр.44.
11. National Archives of Canada. – The Andry Zhuk Collection. MG 30, C167. – Volum15. – File 14.

Создание и функционирование лагерных библиотек для украинских военнопленных русской армии периода Первой мировой войны рассматривается как новое в истории отечественного библиотековедения.

Creation and functioning of camp libraries for the Ukrainian prisoners of war of the Russian army of period of First world war are examined as a new in history of home library science.

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ Д.Л. МОРДОВЦЯ

У статті розглядаються основи світоглядного становлення Д. Л. Мордовця як письменника та історика, котрий у своїх творах закликав інтелігенцію йти «в народ» і шляхом його навчання та перевиховання будувати нове суспільство.

Ключові слова: світогляд, письменник, історик, філософія, освіта, народ, суспільство, держава, революція.

Данило Лукич Мордовець (1830–1905), історик, популярний українсько-російський письменник другої половини XIX ст., автор історичних романів, повістей, монографій, оповідань і нарисів, написаних на матеріалі історичного минулого України, Росії, стародавнього Риму та Іудеї. Історична тематика в літературній творчості цієї непересічної особистості, незважаючи на її широку прижиттєву популярність (видано 50 томів художньої прози, десятки історичних романів та повістей), все ще залишається малодослідженою [1, с. 353].

Народившись в українській сім'ї козацького походження в слободі Данилівка на річці Медведиці Області Війська Донського, майбутній історик і письменник-романіст перші свої 9 років провів серед мальовничої природи Дону в товаристві сільської дітвори і простих козаків, вихідців з українських земель, які пробуджували в дитині інтерес до народних обрядів і звичаїв, українських пісень, казок та легенд. Перший погляд на світ, уявлення про самого себе і своє оточення він, як найменший серед дітей – трьох братів і сестри, здійснив саме в сім'ї, де відчув ніжну любов своїх батьків, які, на жаль, так рано залишили цей світ [2, с. 278].

Основи світоглядного становлення майбутнього письменника та історика продовжилися під час приватного навчання п'ятирічним хлопчиком у племінника матері, дячка Федора Лістова. З вивчення букваря, «Часослова» і «Псалтиря» розпочалося дитяче уявлення про релігію, в основі якого над природою і поза природою стояла єдина творча сила – Бог. Буття Бога переживається людиною як одкровення про те, що душа її безсмертна, навчав дячок, а за труною чекає вічне життя і зустріч з Богом [2, с. 278]. Наступним періодом усвідомленого ставлення до навколишнього світу стало навчання в Усть-Медведицькому повітовому училищі, куди десятирічного Данила відвезли разом з двома старшими братами для здобуття початкової освіти. Чудова природа, густий ліс і безкрає поле навколо станиці були тут єдиною відрадою і заклали в душу хлопця зерно любові до свободи і козацтва. Перші враження від навчання не сприяли активному становленню життєвої позиції учня. Діти донських поміщиків зневажали його за невміння говорити «по-руськи» і за «мужичество», по-іншому й не називали хлопця, як «хохол-мужлан». Але з ранніх років горда й уперта дитина незабаром випередила паничів і, попавши на «красную» дошку пошани, прекрасно закінчила училище [4, с. 210]. Про своє навчання Данило Лукич пише в далеко не вигаданому оповіданні «Дзвонар» (1859). У ньому автор торкається проблем виховання, школи, освіти, які особливо гостро стояли в кінці 50-х років. «Дзвонар» займає важливе місце в низці творів, що «викривали потворність старої системи виховання, зокрема – бурси, з її схоластикою, безглуздою зубрячкою, жорстокістю та приниженням людської гідності» [5, с. 11].

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Становлення особистості Данила продовжувалося в Саратовській гімназії, куди його привіз старший брат Андрій для подальшого навчання [2, с. 210]. Успішно склавши вступні екзамени, гімназист поринув у новий, цікавий для нього світ науки, особливо історії, літератури, класичних давньогрецької, латинської та сучасних французької і німецької мов. Він рано зрозумів значення самостійної роботи над собою. У цьому Данилу допомогла дружба з Олександром Пипінім, майбутнім академіком-літератором, Павлом Ровнинським – майбутнім письменником. Начитаність, ерудиція, загальна висока культура нових друзів змусили гімназиста серйозно ставитися до своїх здібностей. Він береться додатково вивчати давньоєврейську, татарську та калмицьку мови. Невдовзі Данила було занесено на «золоту» дошку пошани кращих гімназистів [2, с. 279]. Чудова пам'ять на прочитане, нахил до історії, літературної творчості поєднувалися з успішним оволодінням курсами гімназичних навчальних дисциплін. У перші роки навчання в гімназії у Данила з'явилася нагальна потреба формувати загальне уявлення про світ у цілому і про своє місце в ньому, оволодівати необхідною сумою знань, накопичених наукою та історичним досвідом. Якщо в дитинстві він намагався з допомогою дядька зрозуміти, чому існують життя і смерть, то тепер перед гімназистом стояло питання про те, що він не тільки повинен багато знати, але й багато вміти. Для цього йому було необхідне, у першу чергу, глибоке і правильне розуміння всього, що відбувається в навколишньому світі [2, с. 279].

На старших курсах гімназії Данило виділявся серед своїх ровесників глибокими знаннями не тільки історії, літератури та обов'язкових, загальних для класичної на той час гімназії дисциплін, але й філософії, яка давала узагальнене уявлення про закономірності виникнення і розвитку всього, що так чи інакше оточує людину. Уже в цей час Данило був переконаний, що у людини завжди є потреба визначати свої загальні й особисті цілі у відповідності з отриманими знаннями, сформованими переконаннями та поглядами [5, с. 7].

Закінчуючи гімназію, молодий Мордовець уже мав написані вірші та оповідання, досвід участі в рукописному літературному часопису, добре знав і писав грецькою мовою, а також володів солідними знаннями з історії і словесності [3, с. 211]. Навчання в Казанському, а згодом і в Санкт-Петербурзькому університетах, знайомство з працями мислителів минулих століть, які стверджували саме філософську концепцію в розвитку світогляду, вчення про людину як головного об'єкта будь-якої науки сприяли формуванню основних принципів усієї майбутньої літературної діяльності Д. Мордовця: глибокий інтерес до історії і народної творчості, спроба побачити дух народу в його мові, піснях, легендах, методи синтезу художніх і фольклорних елементів (в історичні твори вводилися тексти козацьких пісень) тощо. У роки університетського навчання виразно формується громадянсько-літературна орієнтація історика і письменника, його прихильність до демократичного напрямку української і російської літератур. Через усе життя він пронесе почуття глибокої пошани до Т. Г. Шевченка [5, с. 7].

У Санкт-Петербурзі, центрі на той час суспільно-політичного і літературного життя країни, швидко набувалися і вдосконалювалися знання в галузі філософії, вітчизняної історії та літератури, формувалися уподобання, відбувалось остаточне становлення політичних симпатій і поглядів. Невеликий студентський гурток, об'єднавши О. Пипіна, П. Ровенського, Д. Мордовця, В. Ламанського, О. Міллера та М. Трушковського, став тією школою, де вони із захопленням знайомилися з дослідженнями провідних істориків і славістів, бурхливими дебатами в пресі, які вели часописи «Отечественные записки» і «Современник», запеклими науковими дискусіями слов'янофілів і західників, за назріваючими в суспільстві критичними настроями, що готували епоху суспільних реформ. На формування світогляду Д. Мордовця, як і його товаришів по гуртку, мало великий вплив знайомство з М. Чернишевським, про якого він чув ще за часів навчання в гімназії від О. Пипіна, котрий доводився йому двоюрідним братом [2, с. 280].

Вивчення творів давньогрецьких філософів дало можливість майбутньому письменникові та історикові зрозуміти, що протистояння світоглядів у минулому ви-

значалося великим зіткненням політичних цілей та інтересів у повсякденному житті суспільства. Уже на той час мислителі намагалися подати таку філософську теорію розбудови людського співжиття, яка б об'єднала різні світоглядні підходи минулого і сучасного, тобто різні погляди на людину з безсмертною душею та як людину розумну соціальну істоту, якої не існує без певного ставлення до інших людей, природи і світу взагалі. Такою універсальною на той час була світоглядна картина ойкумени для випускника університету, який у 1854 році блискуче закінчив курс зі ступенем кандидата і золотою медаллю за дисертацію «О языке Русской Правды» [5, с. 8].

Великий вплив на формування світогляду Д. Мордовця мали знайомства з М. Костомаровим, Т. Шевченком, М. Драгомановим та М. Чернишевським. Повернувшись після закінчення університету до Саратова, він зустрівся з М. Костомаровим, засланим туди під нагляд поліції за участь в Кирило-Мефодіївському братстві із заборonoю «служити по навчальній частині».

У Саратові Микола Іванович перебував до 1858 р., очолюючи губернський статистичний комітет та працюючи перекладачем при губернському управлінні, а також брав участь у роботі комітету з селянських питань [6, с. 236]. Знайомство з «опальним» професором мало велике значення для визначення наукових уподобань та інтересів, громадської позиції Д. Мордовця. На формуванні його світогляду позначилась характерна особливість світобачення самого М. Костомарова – поєднання християнства і романтизму, про що свідчать такі праці, як «Книги буття українського народу», «Дві руські народності», «Про історичне значення руської народної поезії» та інші [7, с. 98].

За філософською концепцією М. Костомарова, джерело всіх явищ і процесів – у Божественному началі, у «Верховному промислі». Духовне – основа матеріальної, предметної дійсності. Всяке зовнішнє явище має основу в нашому духовному світі. Пізнання світу полягає у розкритті духовного у фізичному. Діяльний бік історичного процесу – народний дух [7, с. 12].

Історіософські погляди М. Костомарова, виражені в його праці «Книги буття українського народу», стали для Д. Мордовця енциклопедією українознавства, в якій була викладена історія України на тлі загальної історії людства, в біблійно-епічному стилі показана трагічна минувшина українського народу. Вона сприяла значному розширенню історичного пізнання про розвиток українського суспільства, котре, як і в інших народів, розвивається за Божими законами, зазначалося в «Книгах буття...»

Витоки світогляду Д. Мордовця як сукупності поглядів, оцінок та принципів, котрі включали загальне розуміння світу і місця в ньому людини, формувалися також не тільки на ґрунті суспільного оточення, традицій та етнічної пам'яті, але й релігії, в основі якої лежить віра в надприродне, незаперечне, що давало відповідь на всі життєво важливі питання. М. Костомаров стверджував, що розвиток суспільства йде через розквіт одних народів і занепад інших, які забули про Бога. Народи, в яких зберігалася справжня віра в Бога, жили в умовах рівності і свободи, досягали прогресу. У слов'янських народів не було ні власних царів, ні панів. Бог їх покарав і потрапили вони в неволю до чужих – німців, турків, татар [7, с. 22].

Україна не любила ні царів, ні панів, а «скомпонувала собі козацтво – «істее братство», з допомогою якого прогнала панів і стала вільною. Перед польським поневоленням вона «пристала до Московщини», однак скоро зрозуміла, що «попалась її неволею», що російські царі поклали її в могилу. М. Костомаров вірить, що хоч «лежить Україна в могилі, але не вмерла», що вона «встане з цієї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують її крик, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа... – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні. І буде Україна непідлеглою в союзі слов'янським» [7, с. 29-30].

Таким постав образ України перед молодим випускником університету, коли він познайомився з М. Костомаровим та його працею «Закон божий» (Книги буття українського народу) [7, с. 11]. Дружба з М. Костомаровим відіграла важливу роль не тільки у формуванні суспільно-політичних поглядів, але й наукових позицій Д. Мордовця і значною мірою зумовила характер його наступної літературної діяльності.

Якщо витоки світогляду Д. Мордовця формувалися під впливом М. Костомарова, то на сам зміст світогляду, тобто його знання, переконання, цінності та ідеали у подальшому справило велике враження знайомство з Т. Шевченком, про що він писав у своїх спогадах «З минулого і пережитого» [4, с. 30]. Ці спогади – документальні свідчення про дружбу та ідейну близькість Т. Шевченка і М. Костомарова з вождем російської революційної демократії М. Чернишевським. У них Д. Мордовець показує Т. Шевченка в оточенні діячів російської культури – І. Горбунова, О. Жемчужникова, Д. Кожанчикова, П. Мельникова-Печерського, О. Толстого та ін. Спогади наповнені глибокою повагою і любов'ю до творчості і особи великого сина України, що було характерно для Д. Мордовця протягом усього його життя. Світоглядні позиції Т. Шевченка, його боротьба проти національного гноблення, за знищення кріпацтва, ліквідацію самодержавства, справедливість, щастя і добро зумовили своєрідне ставлення Д. Мордовця до історії українського народу, його минулого і майбутнього [4, с. 30].

Любов до української мови і літератури поєднувалася у Данила Лукича з любов'ю до народу російського та інших народів Російської імперії, з вірою в те, що, як зазначав Т. Шевченко, не повинно бути «ні заярмлених народів, ні заярмленої культури». Д. Мордовцю імпонувало те, що Т. Шевченко у своїх творах висвітлював новий тип людини, моральним ідеалом якої є вільний дух, що самовизначається шляхом пізнання. Він застерігав від пасивності, закликав не покладатися в усьому лише на Бога, а здолати пасивне очікування Правди й Волі від когось, побудити в собі Дух, який робить людину вільною і справедливою, спрямованою на Поступ. З глибокою повагою ставився Д. Мордовець до пам'яті Т. Шевченка і гостро виступав проти намагань спрощеного висвітлення його біографії. Заслуговує на увагу рецензія Данила Лукича на «Кобзар» і переклад російською мовою спогадів Варфоломія Шевченка із «Правди» [8, с. 43]. Не менш важливою є популяризаторська ювілейна стаття «Роківини Шевченка в Петербурзі», а також його плідна робота в «Обществе имени Шевченко» в Петербурзі, яке він очолював разом з відомим російським скульптором Мікешиним [4, с. 31].

У процесі формування світогляду людини, як відомо, виховується індивідуальність, її переконання, життєва позиція і суспільна свідомість. Серед джерел такого формування важливу роль відіграє особисте листування. У своїх спогадах «Про незабутнє» Д. Мордовець широко використав матеріали листування з М. Драгомановим [4, с. 29]. М. Драгоманов, як одна з ключових постатей в українській суспільно-політичній і соціально-філософській думці XIX ст., поєднував у своїй особі політичного діяча, історика, етнографа, публіциста і літературного критика. У своїх листах він закликав Д. Мордовця брати активнішу участь у суспільно-політичному житті України. У «Листах» М. Драгоманов намагався використати популярність та авторитет Д. Мордовця серед російських «українофілів» для пожвавлення їхньої діяльності і підтримки визвольного руху. Разом з тим під час листування піднімалося немало теоретичних питань про зміст різних аспектів культури в цілому та українсько-російських відносин.

Як громадсько-політичний діяч М. Драгоманов, вихований на ідеях Кирило-Мефодіївського братства, що поєднувало соціальні, національні і політичні аспекти з принципами християнської моралі, був активним прихильником необхідності культурно-національного просвітництва серед слов'янських народів і, фактично присвятивши все життя цій справі, вважав за необхідне дотримуватися історичних реалій. Учений був переконаний, що історія повинна розповідати про усі ті факти, що мали вплив на життя кожної країни. Тому, з'ясовуючи ряд важливих проблем історії українського народу, він звертався насамперед до першоджерел: архівних матеріалів і документів, літописних свідчень, мемуарної літератури, епістолярної спадщини та монографій.

М. Драгоманов наголошував, що саме вони сприяють формуванню історичного світогляду. Аналіз праць М. Драгоманова «Козаки», «Україна в її словесності», «По вопросу о малорусской литературе» та інших свідчить, що вчений поділяв думку не тільки автора літопису Самовидця щодо причин, які зумовили боротьбу народних

мас проти панування Речі Посполитої в Україні, але й значну увагу приділяв джерелам пізнішого часу, зокрема літописам Григорія Грабянки та Самійла Величка, про що йдеться в збірнику «Исторические песни малорусского народа» та на сторінках часопису «Громада». Звертаючись до своїх сучасників, М. Драгоманов значну роль в історії України відводить козацтву з його функціями захисту Вітчизни від чужоземної агресії та вказує на помилки в новітній період її історії [9, с. 47].

Шляхи негативного впливу Московського царства на становище України М. Драгоманов показав у своїй праці «Україна і Москва в історичних взаєминах». Учений наголошував, що ліквідація тих демократичних порядків, що існували в Україні перед її приєднанням до Росії, стала можливою тільки завдяки впливовості застарілих «порядків Московського царства». Він відзначав, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом – царська сваволя заїла вольності українські» [10, с. 36].

Значний вклад М. Драгоманова в дослідженні української народної творчості. Про безперервність культурно-освітніх взаємин українських земель з іншими слов'янськими та різнонаціональними духовно-культурними осередками вчений пише в «Малорусских народных преданиях и рассказах» та «Нових українських піснях про громадські справи». У своїх фольклористичних працях про казки, легенди, пісні та анекдоти М. Драгоманов доводить, що в цьому відношенні далекі один від одного етноси мають багато спільного, а їх духовне життя має загальні проблеми і способи їх розв'язання [10, с. 37].

Д. Мордовця захоплювало те, що фольклористична діяльність М. Драгоманова була своєрідним показником історичних, політичних та громадських орієнтацій народу. Погляди на волю і неволю, сімейні і майнові взаємини, на всю сферу діяльності людини, які в інших державах були закріплені у конституційних деклараціях, українцями фіксувалися передусім у фольклорі. Досліджуючи зв'язок вірувань, переказів і легенд свого народу з аналогічними віруваннями інших, учений обґрунтував загальнолюдський, загальноцивілізаційний характер багатьох уявлень, зрощень історії одного народу в багатьох моментах з історичним і культурним минулим своїх близьких і далеких сусідів.

Для Д. Мордовця тема історичного минулого України, як діяльного популяризатора українського слова в Росії, була пов'язана, перш за все, з козацтвом і розпочалася з поеми «Козаки і море», написаній ще на початку його літературної діяльності. У наступних своїх творах автор широко залучає і безпосередньо включає систему образів, фразеологію і лексику, взятую з фольклору або близької за своїм духом до козацької народної творчості. Він широко використовує думи, історичні та побутові пісні, народні прислів'я, приказки, повір'я, рекрутські і духовні пісні та вірші, що характерно не тільки для його ранніх оповідань та поем, а й для ґрунтовних історичних полотен.

Як відомо, важливу роль у формуванні світогляду особистості мають знання про суспільство, способи його організації та місце людини в ньому. Шістдесяті роки XIX ст. висунули на перший план проблему революційного перетворення суспільства. У таких умовах прогресивні літературні кола зверталися до образу позитивного героя, «нової людини», пов'язаної з початком піднесення визвольного руху та боротьбою за краще майбутнє. Вищим досягненням революційно-демократичної літератури став роман М. Чернишевського «Что делать?».

Серед письменників, які намагалися відобразити позитивного героя в нових умовах, поряд з іншими стоїть ім'я Д. Мордовця, автора роману «Знамение времени», написаного під впливом М. Чернишевського, з яким Данило Лукич підтримував стосунки упродовж усіх наступних років.

М. Чернишевський належав до тієї категорії прогресивних діячів, у яких ще під час навчання в університеті були вироблені ґрунтовні основи світогляду, склалося переконання в необхідності революції в Росії. Свідомо готуючись до революційної діяльності, Микола Гаврилович згодом очолив ідейну боротьбу революційних демократів за справжнє звільнення народу. Пояснюючи сутність реформи 1861 року, він стверджував, що тільки селянська революція може принести народу політичні права

та економічне визволення. Як ідеолог селянської революції, М. Чернишевський був переконаний, що торжество революційних ідей – справа недалекого майбутнього [4, с. 17].

Д. Мордовець уважно стежив за громадсько-політичною і літературною діяльністю М. Чернишевського. Під враженням прочитаного роману «Что делать?» виникла й назва роману «Знамение времени». Багато спільного і в самому творчому задумі авторів та в побудові творів. Герої романів – «нові люди» з їх позитивними ідеалами, жіночим питанням і виробничими асоціаціями. Різниця лише в тому, що автори дотримувалися різних політичних поглядів. Чернишевський як революціонер-демократ вірив у торжество ідей революції, а Мордовець – ліберал за своїми політичними переконаннями, не вірив у перетворення суспільства революційним шляхом. А тому й герої роману Д. Мордовця, згадуючи неодноразово роман «Что делать?», твердять, що його ідеали вузькі й однобічні, що нинішні «нові люди» пішли далеко вперед, та й самі ідеї М. Чернишевського тлумачаться його героями досить звужено. Вони визнають за краще вести чорнову роботу в масі народній, мріють про «злиття» інтелігенції з народом, зводити фундамент будівлі, яка буде створена в далекому майбутньому» [4, с. 18]. Вирушаючи «в народ», герої роману «Знамение времени» говорять так: «Ми йдемо в народ, в курячі хатинки, і... будемо там орати і сіяти не сучасні ідеї, а просто жито, ячмінь, пшеницю, а після вже й ідеї, коли достатньо удобримо ґрунт, унавозимо його. Ми йдемо не бунти затівати, не хвилювати народ й не вчити народ, а вчитися в нього терпіння, молотби і косовиці... ми не віримо ні в благодійність французьких та іспанських революцій, ні в благодійність удобрення землі людською кров'ю.» [12, с. 312].

Як бачимо, на відміну від героїв роману «Что делать?» М. Чернишевського, герої Д. Мордовця ідуть у народ «вчити» селян, розповсюджувати серед них теж соціалістичні ідеї, але не заради революції, не заради того, щоб проливати кров, а заради того, щоб зробити їх щасливими, перевиховати суспільство, відмовитися від старих селянських общин, а на їхній основі побудувати нову державну владу, позбавившись приватної власності. Плани героїв роману «Знамение времени» не вигадка письменника і не свідчення його світоглядних переконань. Він особисто добре знав, що такі ідеї існують серед демократичної інтелігенції, яка не тільки не знає і не вивчає економічних законів розвитку суспільства, але й реальних умов життя селян. Дотримуючись поміркованих поглядів, письменник у своїх думках керувався лише вимогами здорового глузду і завжди був схильним до угодовства та компромісу.

Такі переконання автора свідчать, що серед «нових людей» його роману немає жодного прихильника силових методів боротьби. Більше того, інтелігенцію, яка «пішла в народ» з метою пропаганди соціалістичних ідей, він показав «громовідводами» революції. «У повітрі назбиралося дуже багато електрики, і для того, щоб не вдарила безглузда гроза над головами нічого не знаючої більшості... ми хочемо бути провідниками нагромадженої електрики» [12, с. 311].

Роман Д. Мордовця став відгуком на політичні події 60-х років XIX ст. Початок цього десятиліття і характерна для нього революційна ситуація, пов'язані з незадоволенням селян реформою 1861 р. та поразкою польського повстання 1863-1864 років, замахом Д. Карамазова на Олександра II в 1866 р., закінчилися загальним спадом революційного руху. Вождь революційних демократів М. Чернишевський перебував на засланні, померли М. Добролюбов (1861) і Д. Писарев (1868), припинило свою діяльність революційне товариство «Земля і воля» (1864), були закриті урядом часописи «Современник» і «Русское слово» (1866) [11, с. IV].

Головні герої роману «Знамение времени» як представники демократичної інтелігенції шукають шлях для визволення народу від злиднів і безправ'я. Вони не задоволені відповіддю на вирішення тяжкого становища в суспільстві, поданою в романі «Что делать?», і проголошують: «Історія вчить нас не вірити тим дрібницям, котрим вірили наші попередники. Ми просто йдемо злитися з народом, ми кидаємо себе в землю, як кидають зерно, щоб зерно це зійшло і виросло від сам-п'ять до самсто, як єгипетська пшениця» [12, с. 312].

Змальовуючи життя демократичної молоді в 60-х роках XIX ст., фактично кінця народницького руху, Данило Лукич у своєму романі намагався відтворити духовні пошуки інтелігенції в умовах, коли народні маси ще не підготовлені для активного самостійного виступу. Тому головні герої роману, негативно оцінюючи існуючу дійсність і співчуючи народові, критично ставляться до діяльності своїх попередників. Один з героїв роману Д. Мордовця – Д. Канадьов, роздумуючи над програмою майбутньої перебудови суспільства, говорить про це з великою долею іронії: «Рахметови застаріли. Та й де він зараз? Що він зробив для Росії? Віддав свої гроші на якісь там закордонні видання. Наче не міг знайти їм кращого застосування. Віддав би своїм мужикам, а не повіз за кордон» [12, с. 314].

Популярна ідея «іти в народ» вимагала відмови від свого соціального статусу, привілеїв, статку та сімейного щастя. Головна героїня твору – Варенька Бармитінова під впливом домашнього вчителя Григорія Стожарова залишає в Петербурзі дворянський маєток і їде в далеке село на Волзі працювати народною вчителькою в земській школі, де її чекають важкі побутові умови, плітки та недобррозуміле ставлення сільської «верхівки» до «стриженої». Особисте щастя і любов до колишнього свого домашнього вчителя їй замінила любов до сільських дітей, які горнулися до неї, «як курчата до квочки».

Переживаючи разом зі своїми героями їхню тяжку долю, автор роману бачить причину такого становища в існуванні політичних реакцій і царського режиму. Та, попри всі негаразди, роман проникнутий упевненістю, що самовіддана праця «нових людей», їхні пошуки людського щастя й свободи не виявляться марними, що золотий вік рівності й братства ще попереду. Для здійснення такої мети потрібні самовіддана любов до свого народу, нелегкі пошуки шляхів порятунку його від убогості і безправ'я, які не зменшилися після селянської реформи.

Д. Мордовець вустах своїх героїв переконує, що досвід Західної Європи, котра раніше від Росії вступила на шлях капіталізму, показує існуючу нерівність у суспільстві, несправедливість та експлуатацію людини людиною. Щоб позбутися цих негараздів, краще зрозуміти свій народ і з його допомогою побудувати нове суспільство, головні дійові особи роману поневіряються по всій Росії, вивчають роботу земства, народних шкіл і вчителів, працюють у наймицьких артілях, на поміщицьких ланах.

У вчинках головних героїв роману «Знамение времени» відбилися характерні риси суперечливого розвитку народницького руху. Прагнучи піти від «вузьких» і «обмежених» ідеалів 60-х років, народники прийшли до суб'єктивістської філософії позитивізму, зробивши на ділі крок назад від філософського матеріалізму Чернишевського. Звідси в них захоплення Кантом і Спенсером, заперечення політичної економії, примітивні соціально-економічні теорії. Так, Г. Стожаров, гнівно викриваючи пристрасть купця Гридньова до наживи, висміюючи його спроби «теоретично» обґрунтувати систему гноблення посиланнями на Дарвіна, під кінець суперечки раптом апелює до совісті купця [4, с. 22].

Своє ставлення до народницького ідеалу «сильної особи» та її ролі в історичному процесі автор роману показав в образі Аркадія Караманова. Цільністю переконань, нещадною різкістю заперечення старого, правдивістю і прямою Караманов нагадує Базарова. На основі життєвих принципів «правда і честь» він прагне перебудувати дійсність, виховати нову «чесну людину». Син багатого дворянина, Караманов відмовляється від своїх прав і привілеїв. Як простий селянин, він оре землю, щоб зрозуміти цей народ і «злитися з ним». Він упевнений, що тільки, коли поборники народності, відмовившись від вигод і привілеїв, підуть «у народ», зіллються з народом, – тільки тоді можна буде «розвивати, освічувати і вести його до щастя, до іншого життя» [4, с. 23].

Разом з тим народники залишалися чужими і незрозумілими для селянської маси. На їхню думку, пан, який покинув своє багатство, «мабуть, трохи з глузду з'їхав» і вся його «робота буде даремна». Селяни любили послуhati оповідання Караманова, звикли до нього, але так і не змогли зрозуміти мотивів його вчинку, хоча й бачили, що це не панський каприз, і дивилися на нього як на «блаженного».

Д. Мордовець роман «Знамение времени» написав на актуальному матеріалі тогочасної дійсності, правдиво відтворюючи історію «опрощення» народної інтелігенції і її спроби «злитися з народом». Автор показав, що з самого початку ця затія не мала успіху, бо залишалася далекою від повсякденного селянського життя. Разом з тим роман став живим відгомонам почуттів, думок і захоплень певної частини прогресивної інтелігенції, в ньому поставлено ряд пекучих питань суспільного життя. Саме в цьому полягає основна причина його широкої популярності, особливо серед молоді.

Роман, в якому стверджувалися ідеї мирного перетворення суспільства, звичайно, не міг бути схваленим революційно-демократичним табором. «Отечественные записки», позитивно оцінюючи історичні праці Д. Мордовця, протиставили їм його художні твори. В. Короленко писав: «Роман «Знамение времени» знайшов широкий відгук. Його зачитували, коментували, розгадували натяки, які, мабуть, залишалися загадкою і для самого автора» [13, с. 316].

«Знамение времени» входило до списку обов'язкової літератури, яку вивчали в гуртках народників першої половини 70-х років XIX ст. Зазначалося, що молодь бачила в ньому невловимий для цензури, але явно відчутний наліт «революційності». Популярність роману у молоді налякала цензуру: окреме його видання в 1869 році було заборонене. Перевидання стало можливим лише в 1900 році, коли народницькі ідеї виявили свою неспроможність у зв'язку з розвитком капіталізму в Росії, розшаруванням селянства і становленням робітничого класу [11, с. XVIII]. На той час революційне народництво остаточно переродилося в ліберальний напрямку розвитку суспільства. Легальний марксист О. Богданович використовував сюжети роману «Знамение времени» для критики народницьких поглядів. «Читач дев'яностих років дивився на героїв роману, що відтворив якоюсь мірою зорю народницького руху, з гіркою насмішкою сина над батьком-марнотратом... Для розуміння буремної епохи сімдесятих років він дає дуже багато – допомагає зрозуміти помилку того, хто вірив у силу особистості, яка в один прекрасний момент зможе перевернути світ» [14, с. 6].

Отже, формування світогляду Д. Мордовця розпочиналося в сім'ї, де зберігався дух української козацької вольниці, гімназії, де познайомився з О. Пипінім і П. Ревнинським і вивчав провідні класичні й сучасні європейські мови, в університетах, де глибоко опанував твори давньогрецьких філософів і розпочав активну літературну діяльність, блискуче закінчивши курс наук зі ступенем кандидата і золотою медаллю за дисертацію «О языке Русской Правды». У подальшому вплив на становлення світоглядних позицій Данила Лукича мали знайомство з М. Костомаровим та його науковою діяльністю; Т. Шевченком і його літературною творчістю та закликами до боротьби проти національного гноблення за правду і волю; М. Драгомановим – однією з ключових постатей в суспільно-політичній думці XIX ст.

Та найважливішу роль у світогляді Данила Лукича відіграв М. Чернишевський. Знайомий з ним ще під час навчання в гімназії, Д. Мордовець в університеті уважно слідкував за його літературною і суспільно-політичною діяльністю. Особливе враження на нього справив роман «Что делать?». На основі прочитаного і пережитого письменник у романі «Знамение времени» подав свою версію подальшого розвитку суспільства.

Таким чином, велику історико-літературну спадщину Д. Мордовця, на нашу думку, має лише один твір, у якому всебічно проявляється широкий світогляд автора – це роман «Знамение времени». Саму назву роману письменник запозичив з твору М. Чернишевського «Что делать?», в якому головні герої – «нові люди», час, коли вони жили і діяли, називали «знаменіем времени». Крім того, на сторінках роману Д. Мордовця його головні персонажі ведуть політичні діалоги з «новими людьми» роману «Что делать?», звинувачуючи їх у безперспективності революційної боротьби селянства. На сторінках роману читач постійно відчуває дискусію, яку веде прихильник філософії Канта і Спенсера, позитивіст і ліберал Д. Мордовець з революційним демократом М. Чернишевським. Ця дискусія виписана Данилом Лукичем помірковано, з повагою до М. Чернишевського, але принципово, переконливо і з великою впевненістю у правильності вчинків головних героїв свого роману.

1. Мороз В. Д.Л. Мордовець – історик / В. Мороз // Данило Мордовець. Гетьманщина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: «Січ», 2000. – 360 с.
2. Агеева О.Г. Предисловие / О.Г. Агеева // Мордовцев Д.Л. Царь и гетьман. – М.: Книга, 1990. – 286 с.
3. Даниил Лукич Мордовцев. (Некролог) // Исторический вестник. СПб., 1905. – Т. 101. – Кн. 7. – 214 с.
4. Беляев В. Життя і творчість Данила Мордовця / В. Беляев // Мордовець Д.Л. Твори. В. 2-х т. – К.: Держліт, 1958. – 606 с.
5. Панов С.И. Мордовцев Д.Л. и его историческая проза / С.И. Панов // За чьи грехи? Великий раскол. – М.: «Правда», 1990. 420 с.
6. Землинский В.А. Жизнь и творчество Н.И. Костомарова / В.А. Землинский // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – 367 с.
7. Костомаров М.І. Закон божий. Книги буття українського народу / М.І. Костомаров. – К.: «Либідь», 1991. – 40 с.
8. Довідник з історії України. Видання в трьох томах. – К.: «Генеза», 1995. – Т. II. – 436 с.
9. Варфоломей Шевченко. Спогади / В. Шевченко // Мордовець Д.Л. Полное собрание сочинений. – В 50 т. – Т. 43. – 485 с.
10. Павелко І. Україна – Русь і Московізм / І. Павелко // Науково-популярний нарис. – Буенос-Айрес: Вид.-во Миколи Денисюка, 1952. – 149 с.
11. Драгоманов М.П. Мій задум схожий очерк історії цивілізації на Україні / М.П. Драгоманов // Вибране... – К.: Наука, 1991. – 221 с.
12. Аржаная Г. Предисловие. Д.Л. Мордовцев. Знамение времени. Роман в двух частях / Г. Аржаная // – М.: Госуд. изд. худ. литер., 1957. – 410 с.
13. Мордовцев Д.Л. Знамение времени. Роман в двух частях. – М.: Госуд. изд. худ. литер., 1957. – 410 с.
14. Короленко В. Г. Соб. сочин. – М.: Изд. худ. литер., 1954. – Т. 5. – 470 с.
15. Богданович О. О романе Мордовцева «Знамение времени» / О. Богданович // Мир Божий, 1900. – № 8. – 240 с.

В статье рассматриваются основы мировоззренческого становления Д. Л. Мордовца как писателя и историка, который в своих произведениях призывал интеллигенцию идти «в народ» и путём обучения и перевоспитания его строить новое общество.

Ключевые слова: мировоззрение, писатель, историк, философия, образование, народ, общество, государство, революция.

This article covers the basics of ideological formation of D. Mordovets as a writer and historian who in his works urged intelligentsia to go »to the people» and build a new society through teaching and reeducation.

Keywords world outlook, writer, historian, philosophy, education, people, society, state.

ІДЕЯ НОВОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПОШУКАХ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті аналізується походження міфу про Нове Середньовіччя, його історичні, ідеологічні і соціокультурні витоки, висвітлено різні образи середньовічної епохи, їхню роль у суспільно-політичному житті європейського суспільства. У статті простежено окремі паралелі й тотожності між «старим» і «новим» Середньовіччям.

Поняття Середньовіччя вже давно стало частиною культурної спадщини, набуло різних значень, смислів, викликає сталі асоціації і уявлення. Іншими словами, воно вийшло за межі історичної науки і є складовою масової свідомості. Метафора Середньовіччя включає елемент міфу – стереотипно-ціннісне уявлення (варварство, феодалі, рицарі, церква, хрестові походи, інквізиція).

Середньовічна епоха відділена від сучасності пластом модерної культури і цивілізації. Однак саме тоді, коли Модерн вичерпав себе і вступив у глибоку кризу (соціально-політичні і військові катастрофи першої половини XX ст.), інтелектуали заговорили про наближення Нового Середньовіччя.

Ідея входження світової цивілізації у Нове Середньовіччя набула нового дихання в інтелектуальних рефлексіях на рубежі XX і XXI століть. Можна говорити навіть про моду на Середньовіччя. Популярність концепту Нового Середньовіччя зумовлена пошуками певних паралелей сучасності із процесами та явищами середньовічної європейської історії. Воно стає неодмінним елементом багатьох пророцтв, прогнозів та проєктів майбутнього, різноманітні «фентезі» і рольові ігри на кшталт рицарських турнірів, середньовічних карнавалів набувають популярності у масовій культурі. 90-річний ювілей виходу в світ знаменитої книги М. Бердяєва «Нове Середньовіччя» дав новий поштовх для дискусій, роздумів та пошуків аналогій між давньою епохою і сучасними цивілізаційними процесами.

У такому контексті постає питання, чому саме Середньовіччя, а не інша історична епоха обирається для подібних конструкцій і пояснень сучасного суспільства? Чи не маємо ми справу з черговим міфом, далеким від реалій «старого» Середньовіччя? В чому полягають функції нової міфології?

Введення і активне використання гуманістами і просвітниками XV – XVIII століть поняття «Середні віки» з самого початку супроводжувалось міфологізацією цієї епохи. Образ «темного Середньовіччя» виступав як антитеза «світлим» епохам – Античності або модерним ліберально-оптимістичним образам майбутнього. Навпаки, протести проти цивілізаційного руху, побудованого на ліберальних, світських засадах, породжували реабілітацію цієї епохи, її духовної спадщини. Романтична концепція шляхетного, прекрасного і світлого Середньовіччя, зруйнованого Французькою революцією XVIII століття, була спробою консервативних європейських сил спрямувати суспільно-політичний розвиток у річище «природного» процесу й тим самим уникнути утвердження ліберальних цінностей. «Світлий» образ Середньовіччя містив у собі вже інший комплекс стереотипних уявлень – шляхетні рицарі, куртуазія, висока релігійна духовність, подвиги заради Бога.

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Глибока криза модерної цивілізації у першій половині XX століття, «занепад Європи», розчарування у ліберальних цінностях, криза класичного мистецтва, реалізму як художнього методу супроводжувалися критикою ліберально-гуманістичних засад європейської цивілізації і пошуками альтернативних проектів її подальшого розвитку. У російській релігійно-філософській думці початку XX ст. (М. Бердяєв, Л. Карсавін, П. Флоренський, О. Лосєв) формується комплекс ідей, який включав у себе засудження Нового часу з його раціоналізмом і позитивізмом, з його буржуазністю і ліберальністю, прокляття всьому тому, що почалось із Відродження, як поступальному занепаду духу і посиленню нігілізму, пророцтво про кінець цього циклу і прихід Нового Середньовіччя як альтернативи ліберальній цивілізації модерної епохи.¹ М. Бердяєв визначив Нове Середньовіччя як невідворотний процес, який не можна ні засуджувати, ні вихвалити. За його словами, наступають сутінки світу, сонячний день поступається місячній ночі. Така епоха приходить надовго, і людству слід сприймати її як щось дане.²

Історико-філософський нарис М. Бердяєва «Нове Середньовіччя» доволі точно відобразив настрої в європейському суспільстві і став справжнім бестселером. На відміну від бердяєвського спокійного, урівноваженого, нейтрального ставлення до нової епохи, в інтелектуальних пошуках того часу образ Нового Середньовіччя будувався на паралелях із «старим Середньовіччям» і протиставленні цінностям та засадам Модерну, на розчаруванні і песимізмі. У західних інтелектуалів О. Шпенглера, А. Тойнбі, Дж. Колінгвуда на перший план виступали прогнози загибелі класичної західної цивілізації і повернення до часів «нового варварства», прообразом яких виступали перші «темні віки» після краху Римської імперії. Ідея невідворотності цього процесу супроводжувалася відчуттями жалю, пов'язаного із втратою ліберальних цінностей і класичної культури. Історико-філософські концепції і моделі кризи цивілізації корелюються з численними літературно-поетичними пророцтвами занепаду, приходу варварства і темних сил (Т. Еліот, К. Кавафіс).

Комуністична ідеологія, «лівий» варіант просвітницького проекту, також утверджувалася на протиставленні «мракобіссу» середньовічної епохи. Атеїстична пропаганда формувала в масовій свідомості уявлення про неї як про період тотального панування церкви і релігії, які ставали на заваді прогресу. Залучення радянською пропагандистською машиною спадщини французьких просвітителів XVIII ст. сприяло популяризації та поширенню міфу про «темні віки».

Перебудова західного світу після Другої світової війни на ліберально-демократичних цінностях витіснила ідею «Нового Середньовіччя» на узбіччя інтелектуальних пошуків. Однак у кінці XX ст., коли західна ліберальна цивілізація досягла свого розквіту, а окремі мислителі заговорили про «кінець історії», рефлексії навколо цього концепту помітно посилилися. Відтепер у них акумулюються тривожні пророцтва, знову воскрешаються образи нового варварства, роман Дж. Кутзее «В очікуванні варварів» віншується Нобелівською премією, популярними стають збірки літературних творів з такими назвами. Р. Вакка своїм романом «Прихід темної ери» передрікає повернення в нове варварство, з якого почнеться відродження «правильно побудованої цивілізації». Поряд з емоційно-тривожними уявленнями пропонуються також можливі варіанти перебудови постмодерної цивілізації на основі інтеграції середньовічних духовних начал і ліберально-техногенних цінностей (У. Еко).³ Можна без перебільшення сказати, що культивация інтелектуалами міфу про Нове Середньовіччя виражала очікування глибокої кризи західної цивілізації і можливу альтернативу розвитку суспільства. Глобальна економічна криза, стагнація й водночас активізація східного цивілізаційного анклаву стали ще одним підтвердженням правоти інтелектуалів, що пророкували прихід нової епохи.

Спробуємо окреслити основні паралелі між «старим» і «новим» Середньовіччям, які найчастіше фігурують в інтелектуальних пошуках і проектах.

Перш за все, концепція Нового Середньовіччя базується на розчаруванні гуманістичним звеличенням сили людини, її здатності скорити світ, стати вище за Бога. Дехристиянізації і світському гуманізму з його культом всесильної людської особистості протиставляються задуми і проекти повернення до християнського уявлення

про людину. Середні віки зробили акцент на духовному змісті людської особистості, її покірності абсолютній, вищій силі – Богу. У цій покірності і підпорядкованості релігійному і соціальному співтовариству – велич і сила людини.

В епоху хаосу, руйнації суспільно-політичних систем Нове Середньовіччя виступає як повернення до провіденціалізму, орієнтації на Божу волю. Модерн утверджував ідею, згідно з якою творцем історії є не Бог, а людина. За таких умов релігія поступається місцем секуляризованому, світському світогляду. Суспільство намагається, за словами Достоевського, «улаштуватися без Бога».

На протипагу модерному індивідуалізму, акцентуванню інтересів окремої особистості в сучасному суспільстві культивуються різні варіанти корпоративізму і корпоративної етики. Тут легко провести аналогію із середньовічним варіантом соціалізації, коли людина виступала як член колективу – ордену, громади, цеху, гільдії, сеньйорії.

У модерні часи відбувається триумф раціоналізму, віри в необмежене пізнання світу й управління ним на основі наукових знань. Наука не є самоціллю, вона – найшляхетніший засіб досягнення щастя. Вона витісняє окультизм, магію, астрологію, алхімію. Основна теза: наука будується на запереченні віри. Фауст – найяскравіший образ ученого Нового часу. Пафос наукового пошуку сповнений оптимізму, знання – сила, йому доступні і підвладні всі таємниці природи і суспільства. У Новий час утверджується думка, що світом править людина, яка пізнала закони розвитку людської спільноти. Раціоналізм створює індустріальну цивілізацію з машинним виробництвом, енергетичною озброєністю і поділом праці, ринковими відносинами і приватною власністю. Навпаки, Середньовіччя утверджувало ідею Божественної мудрості. Вище знання давно відкрите – воно у Священному Писанні. У Середні віки раціоналізм зосереджений на одному – на пізнанні й обґрунтуванні релігійних переконань. Сучасність демонструє відродження різних видів середньовічного окультизму, магії, алхімії, астрології. Популярними стають середньовічні тези про віру як вище знання або автономію наукових знань і віри.

Середньовічна державність базувалася на теорії про божественне походження влади. На практиці це знайшло своє втілення в теократії, коли церква і релігія санкціонують суспільні і політичні відносини, представляють собою єдине ціле. Новий час утверджує ідею народного суверенітету, демократії, суспільного договору, угоди між правителями і суспільством. У сучасному суспільстві бюрократична система управління стає настільки потужною і розгалуженою, що поглинає демократичні механізми й породжує кризу модерної державності. За таких умов утверджуються різні типи корпоративно-кланової структури держави, аналогії якої доволі легко знайти в епоху Середньовіччя.

Модерна державність базувалася на національній ідеї. Загальною ідеологією державного розвитку став націоналізм. Середньовічна теократія культивувала надетнічні державні утворення і спільноти. Втіленням такої надетнічної державності виступала Священна Римська імперія.

Середньовіччя відстоювало примат духовних цінностей, підпорядкованість життя людини вищій меті – спасінню душі, виправданню її Богом. Для модерного світогляду притаманний примат матеріального, Бог виступає як сила, що допомагає досягти матеріального благополуччя. На основі ідеї про першорядність матеріального інтересу і приватної власності формується капіталістична система господарювання з її раціональними методами досягнення прибутку. Матеріальний інтерес став величезним стимулом розвитку техніки і створення індустріального та постіндустріального суспільства. Глибока економічна криза ставить сьогодні питання про «моральну економіку», в якій прагнення до прибутку і зиску поєднані з правилами і нормами економічної діяльності. Історики вже давно охарактеризували економічну етику Середньовіччя як етику «моральної економіки».

Середньовічні війни були за своїм характером релігійно-цивілізаційними. Новий час – це епоха національних та імперіалістичних воєн, що переслідували матеріальні й політичні інтереси. Влада і багатство – два двигуни зіткнення народів і держав. В останні десятиліття світ знову заговорив про релігійно-цивілізаційні війни, аналогії яких легко знайти в середньовічні часи.

Світова історія розвивається за великими циклами, характер яких визначає доміну-

вання Сходу або Заходу. Середньовіччя починається з могутнього «великого переселення» східних народів на західні території. Згодом відбувається наступ мусульманських держав на південно-західні території Європи. Хрестові походи не змогли протистояти ісламізації Іспанії, утвердженню Османської імперії у Південно-Східній Європі. Європейська християнська цивілізація опинилася в іншому релігійно-конфесійному оточенні, що призвело до складної взаємодії різних цивілізаційних анклавів, періодів мирного співіснування і релігійно-цивілізаційних воєн. У цілому Середньовіччя можна визначити як період домінування східних цивілізацій.

Новий час починався із завоювання та колонізації неєвропейського світу, створення в ньому оплоту західної цивілізації. Успіх Заходу знайшов своє яскраве втілення в колоніалізмі, якому передували великі географічні відкриття. Допитливість і дух навживи вабив людей за океани в пошуках багатств і нових земель. Розквіт Нового часу супроводжується підкоренням Сходу. Європоцентризм стає головною рисою політики і світогляду. Сьогодні в умовах глибокого протистояння Сходу і Заходу можна говорити про наступ Нового Середньовіччя, в якому благополучний євроатлантичний анклав поглинають хвилі демографічного й економічного зростання Сходу.

У царині культури Середньовіччя утверджувало алегоризм, символізм, бажання проникнути у світ невлучимого, незримого, досягти вищу реальність – Бога. Новий час, навпаки, культивував різні форми реалізму, утверджував тип нової класики, творцем якої була творча еліта, інтелігенція у прямому сенсі цього слова. Антична культура була піднята на п'єдестал зразкової, класичної культури. Висока культура була доступна еліті, яка зневажала масову культуру простолюду.

Середньовічна культура не була елітарною, вишуканою. Вона вийшла з варварського, народного середовища. Становлення культури постмодерну відбувалося в умовах «повстання мас», вторгнення в усі сфери життя «простого народу» з його «варварським», ворожим ставленням до аристократії і до аристократизму як такого.

Порівняння сучасності із Середньовіччям будується, перш за все, на твердженні про завершення Модерну і початку постмодерної епохи. У такому разі цілком логічним є питання: чому Античність воскресає в Модерні, а Середньовіччя в постмодерні? У чому функції міфу про Нове Середньовіччя?

Кожна цивілізація, культура в моменти свого утвердження поряд із творенням нового несуть в собі руйнівну силу, спрямовану проти старого, проти того, що суперечить їхнім ідеалам і цінностям. Середньовіччя репресувало Античність і через процес селекції адаптувало її до своєї культури. Модерна цивілізація починалася з Ренесансу і утверджувалася через просвітницьку анафему Середньовіччю. Опоненти Модерну на різних етапах його поступу у своїй критиці його ціннісних засад апелювали до духовної спадщини Середньовіччя.

У перехідні епохи, коли все суспільство перебуває в стані нерівноваги, стрімкого руху, динаміки, швидких перетворень і хаосу, народжується велика кількість альтернатив, проектів та програм, спрямованих на перетворення дійсності й утвердження гармонійного суспільства, яке постає в різних варіантах: як сучасність, що позбавлена вад, або як антисвіт. Причому ідея антисвіту виступає в періоди найглибших, карколомних революційних перетворень. У такі періоди відбувається процес самоорганізації суспільного організму, утворення в ньому нових структур і форм життя, які долають хаос та безладдя. З минулого люди намагаються використати різноманітні ідеї та цінності, які вони беруть за зразок і намагаються відтворити їх у нових умовах й використати для покращання життя.

Життя людини і суспільства базується на принципі рівноваги, дотримання і збереження «звичних», сталих обставин не тільки у сфері виробництва, а й у свідомості. За часів реформ і перетворень порушення цієї рівноваги приводить у дію механізми внутрішньої відповіді на нову ситуацію, у процесі якої по-новому оцінюється і засвоюється попередній досвід. Найбільш випробуваний метод досягнення сучасності і визначення майбутнього полягає у зверненні до відомого.⁴ Ставлення до минулого вирізняється вибірковістю, намаганням «відшукати» той історичний час, зміст і сенс якого дали б тверду опору для адаптації і «правильного» перетворення сучасного стану суспільства.

Середньовіччя, яке відбулося і завершилося благополучно – тріумфом європейської

модерної цивілізації, виступає як оптимістичний проект майбутнього. Цінності, що були апробовані в далекому минулому, стають надійним вектором і дороговказом для людини в сучасному хаосі перехідного часу. Забуті репресовані культури необхідні не тільки для того, щоб протиставити їх сучасності, а й для утвердження нового. У цьому відношенні кожна епоха – певне відродження, вона звертається до минулого і відштовхується від нього, вона надає нового змісту ідеям минулого і в цьому сенсі відроджує їх.⁵

Безперечно, у склі «старого» дзеркала середньовічної цивілізації можна побачити риси сучасності, відчуті хиткість світу, невпевненість людини у свої силах, її прагнення до спасіння за допомогою Божої волі та благодаті. Міф про Середньовіччя виконує функції важливої ідеології – передрікання тимчасовості, хиткості ліберально-технотронної матеріальної цивілізації, заклику до відродження духовності, Божої мудрості. У всіх випадках він виникає в періоди глибоких зламів європейської і світової цивілізації і є ознакою чергової кризи ліберальних цінностей. Романтики не повернули цивілізацію назад до Середньовіччя, однак вони застерегли суспільство від захоплення бездуховним прогресом. Критики гуманістично-ліберального Модерну попередили про наближення його трагічного завершення. Проблему реанімації міфу про Нове Середньовіччя слід шукати в площині пошуків шляхів поєднання духовного і матеріального, гуманістичного і релігійного, раціонального і чудодійного.

Історія не знає «воскресінь» минулого. Те, що називають Відродженням, Ренесансом, було насправді комплексом змін під маскою відродження Античності. Зміни, що відбуваються сьогодні, не ведуть до відродження Середньовіччя. Ми маємо справу з інтелектуальним міфом про Нове Середньовіччя, який організує, акумулює сутність того, що відбувається в рамках епохи, яка включає не тільки сучасність, а й найближче майбутнє. Свого часу образно-уявна картина Античності, створена гуманістами, сприяла становленню ідеологічних, естетичних і духовних принципів і програмних засад Модерну. Образи «темного» і «світлого» Середньовіччя на різних етапах європейської історії були складниками боротьби навколо питання про шляхи цивілізаційного розвитку. Ліберально-гуманістична лінія розвитку в різних модифікаціях продовжувала і продовжує визначати вектор європейської цивілізації. Інтелектуальний міф про Нове Середньовіччя несе в собі комплекс тривожних очікувань, що визначають кризові моменти європейської цивілізації. Водночас він містить у собі оптимістичний сценарій виходу із кризи – звернення до різних духовних засад «старого» Середньовіччя та їхньої адаптації в умовах постмодерну.

1. Аверинцев С. С. «Мировоззренческий стиль»: подступы к явлению Лосева // Вопросы философии. – 1993. – №9. – С. 20 ; Лосев А. Ф. Имяславие. // Вопросы философии. – 1993. – №9. – С. 55.

2. Бердяев Н. Новое средневековье. Размышления о судьбе России и Европы. М. 1991. С. 6 –8, 23 – 24.

3. Эко У. Средние века уже начались? //Иностранная литература. – 1994. – №4. – С. 258 –267.

4. Sprandel R. Mentalitäten und Systeme. Neue Zugänge zur mittelalterlichen Geschichte. – Stuttgart, 1992, S.10

5. Кузнецов В. Г. Идеи и образы Возрождения. М., 1979. – С. 29.

В статье анализируется происхождение мифа о Новом Средневековье, его исторические, идеологические и социокультурные истоки и корни. Особое внимание уделено различным, часто противоположным образам средневековой эпохи и их роли в жизни европейского общества. В статье прослежено отдельные параллели и сходства между «старым» и «новым» Средневековьем.

The origin of the myth about New Middle Ages, it's historical, ideological, social and cultural beginnings is under analysis in this article. Different medieval era's characters, their role in the social and political life of European society are depicted. Some parallels and identities between «old» and «new» Middle Ages are observed in the article.

Катерина Жбанова

ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА НЕСТОРА МАХНА (1917 – 1921 рр.)

Стаття присвячена земельній політиці Нестора Махна на територіях, охоплених махновщиною, у 1917 – 1921 рр. Розглядаються питання створення політичної програми махновців щодо землеустрою, її реалізація на практиці, ефективність та ставлення до неї селянства.

Ключові слова: Нестор Махно, внутрішня політика, земельна політика, селяни.

Внутрішньополітична діяльність Нестора Махна 1917 – 21 рр. є однією з найменш досліджених і найбільш суперечливих проблем, пов'язаних з цією легендарною особистістю. Дослідники намагаються не торкатися незрозумілих внутрішніх явищ, які відбувалися на території, охопленій махновщиною, тоді як військова діяльність Н. Махна і його відносини з іншими політичними утвореннями часів української революції стали предметом багатьох досліджень, відтак розроблені на достатньому науковому рівні. Тому виникає потреба внесення корективів у визначення напрямків діяльності селянського ватажка не лише як військового діяча, але і як політика, будівничого нової держави, яка мала свою владну структуру (незважаючи на неясність термінології), територіальні межі, армію і навіть своє, можливо, примітивне, але законодавство.

Частково описав устрій держави Н. Махна один з учасників руху П. Аршинов¹. У своїх спогадах Нестор Іванович також розповідає про внутрішнє життя в регіоні махновщини і, зокрема, в Гуляйполі². Радянські дослідники намагалися не торкатися питань життєустрою «контрреволюційних куркулів». Праця М. Кубаніна³, покликана розвінчати популярність Н. Махна серед простого населення, на сучасному етапі стає цінним фактографічним джерелом. Лише після 90-х років XX століття в Росії та Україні історики почали піднімати питання, пов'язані з ідеологією, політичною програмою та устроєм руху. Дослідженням цих проблем займається відомий російський історик А. Шубін⁴. Науковець видав низку праць, присвячених анархізму. Автор розглядає внутрішню і зовнішню політику Н. Махна, використовуючи широку джерельну базу.

З сучасних українських істориків В. Чоп⁵ розглядає окремі аспекти діяльності Н. Махна, торкається політичних та суспільних питань махновщини.

Окремою сторінкою політичної діяльності Нестора Івановича стала спроба вирішення земельного питання в його рідному регіоні. Питання землевласництва, життя і праця, права (а скоріше їх відсутність) селян стали основоположними у діяльності Н. Махна та основою для його подальшої боротьби.

У цій статті пропонується авторський погляд на спроби вирішення земельного питання як декларовані, так і практичні очільниками махновського руху на територіях, охоплених махновщиною у 1917 – 1921 роках.

Прагнення селян Лівобережжя України володіти землею до революції виражалося в скуповуванні селянами землі у поміщиків, а після — в активному чорному переділі⁶. Анархісти, позиції яких були міцними в регіоні, охопленому махновцями, вимагали соціалізації землі — земля належить тим, хто її обробляє⁷. Практичне втілення цієї вимоги якнайкраще відповідало бажанню селянина, який в умовах постійної військової нестабільності бажав знати, за що він має віддати своє життя.

Розглядаючи земельну політику махновців, слід враховувати історичні умови, в яких вона здійснювалася. Нестабільність перебування на одній і тій же території була великою, адже махновці часто залишали свої землі під натиском ворогів, отже, і земельне питання не могло бути вирішене до кінця.

Перші спроби змінити землеустрій махновці здійснили після Лютневої революції 1917 року. Нестор Махно повертається з ув'язнення до Гуляйполя 24 березня⁸. Як і по всій колишній імперії, тут після лютого 1917 року відбувалося самовільне захоплення землі селянами⁹. Розуміючи настрої населення, 25 березня Н. Махно наголосив на необхідності створення Селянського союзу, що дав би можливість селянам самим підійти до вирішення питання про землю і проголосити її всезагальним надбанням, не чекаючи рішення «революційного правління»¹⁰. На виборах у комітет Селянського союзу 28-29 березня Н. Махно був одноголосно обраний його членом, а незабаром і головою. Він виступав за «чорний переділ». Пропаганда цієї ідеї була сприйнята селянством з ентузіазмом¹¹. На травневому з'їзді 1917 року в Олександрівську було прийнято резолюцію про перехід землі в користування трудового населення без викупу і обрано повітовий комітет¹².

З червня 1917 року селяни припинили вносити орендну плату за землю, порушуючи тим самим вказівки урядових чиновників. Але одразу провести аграрні перетворення не вдалося. Спочатку їх затримав гострий конфлікт з повітовим комісаром Тимчасового уряду Б. Міхном, потім — збір урожаю¹³. Щоб не порушувати виробничий процес, селяни відклали основні перетворення до весни. Махновці обмежилися тим, що припинили сплачувати гроші за оренду поміщикам, взяли землю у відання земельних комітетів, а над живим і мертвим інвентарем до весни поставили своїх сторожів-завідувачів, щоб поміщики його не розпродали¹⁴.

На засіданні Гуляйпільського селянського союзу 25 вересня було постановлено, що трудове селянство Гуляйпільського району вважає своїм невід'ємним правом оголосити поміщицькі, монастирські і державні землі суспільним надбанням¹⁵. озброєні загони повстанців-махновців та селяни активно здійснювали експропріації, що ще швидшими темпами розгорнулися після жовтневої революції в Росії¹⁶. Проте невідомо, за якими нормами відбувався поділ землі у Гуляйполі вже між самими селянами.

Рано навесні 1918 року аграрна реформа поживалася¹⁷. За спогадами Н. Махна, у лютому почався розподіл відібраного у поміщиків ще з осені 1917 року інвентаря та виділення колишніх поміщицьких маєтків для поселення в них добровольців, селян і робітників, що організувалися в сільськогосподарські комуни. Цим процесом займалися районні з'їзди земельних комітетів. Комуни брали собі по трудовій нормі землі, тобто стільки, скільки вони могли обробляти своєю працею¹⁸. Комуни проголошували рівність і солідарність співчленів. Домашнє господарство можна було вести як окремо, так і колективно. Якщо людина бажала харчуватися окремо від колективу, вона мала на це право, але повинна була попередити заздалегідь. Усі найважливіші питання вирішувалися загальними зборами. У чотирьох найближчих до Гуляйполя комунах нараховувалося від 50 до 200 чоловік. В одну з них записався Н. Махно і працював там по два дні на тиждень¹⁹.

За статутом кооперативу хутора Очереватого, який нараховував 40 трудівників, пріоритет при вступі належав сімейним людям. Працівники вибирали президію кооперативу з трьох осіб, яка була відповідальна перед членами кооперативу і перед радою. Президія мала широкі повноваження. У разі виходу члена з кооперативу він отримував розрахунок як працівник на розсуд президії та ради. Інвентар, худоба і продукти надходили в колективне користування, але під контролем ради²⁰. Кооперативу було передано 193 десятини землі. Його члени вимагали виселення з хутора селян, які відмовилися вступити в кооператив, і першочергового обслуговування на млині. Але і від цих вимог довелося відмовитися. Махновський режим заперечував будь-які привілеї, в тому числі і для громадських форм, близьких йому ідеологічно²¹. Тому створення комун, які вважалися вищою формою суспільної справедливості, хоча й пропагувалося Н. Махном, проте не було процесом примусовим. Більшість селян залишилися при окремих земельних наділах у рідних селах.

Оцінити ефективність махновської земельної реформи нелегко — у внутрішнє життя Махновії втрутилися зовнішні обставини. Брестський мир відкрив дорогу в Україну німецько-австрійським військам, на перший план знову вийшли військові проблеми. Н. Махно покидає Гуляйполе 16 квітня 1918 року і повертається до нього лише 27 листопада²².

Основний постулат у вирішенні земельного питання після повернення Н. Махна залишився незмінним: «Самі створюйте все те, що необхідно для вашого вільного, щасливого життя»²³.

Для селянського ватажка 1919 рік став переломним у відносинах з більшовиками. Не дивно, що надалі буде значний відхід Н. Махна від комуністичного варіанту вирішення земельного питання. Декларація Реввійськради Револіційної Повстанської Армії України (махновців) від лютого 1919 року заперечувала поділ селян на куркулів та бідноту і, навпаки, орієнтувала «на один згуртований трудовий союз, одну робітничо-селянську сім'ю»²⁴. У відповідь М. Кубанін охарактеризує махновщину як куркульський рух, і це твердження підхопить уся майбутня радянська історіографія²⁵.

В умовах військової нестабільності земельними питаннями Махновії на місцях керували сільські сходи, а також повітові й сільські земельні ради та комітети, які обиралися на загальноселянських зборах²⁶.

Сферу і якість діяльності сільських сходів видно з протоколів зборів селян 21 лютого – 8 березня 1919 року села Воздвиженки Гуляйпільської волості Олександрівського повіту. Обиралися голова зборів, його заступник та секретар. Розглядалися питання: формування та затвердження членів виконавчого комітету ради селянських депутатів та комісій при ньому; про майно, що було на обліку; про допомогу партизанам. Підсумком зборів ставав протокол, під яким підписувалися бажаючі присутні²⁷.

Голови земельних сільських рад або ж просто вповноважені від сходу селян виступали зі звітами на з'їздах рад селян, робітників і повстанців. Доповідалося про локальні труднощі і проблеми, які виникали у земельних справах по селах, про діяльність сільських рад і утворення загонів селянської самооборони, про збитки, нанесені німцями і кадетами, про настрої селян, висувалися можливі побажання і звернення²⁸.

Загальні орієнтири земельної політики вирішувалися на з'їздах рад селян, робітників і повстанців, які мали на порядку денному окремим пунктом «розгляд земельних справ», по розгляді яких виносилися резолюції²⁹.

Резолюція щодо земельного питання, прийнята на другому районному з'їзді фронтників, рад, підвідділів і воєнно-революційних штабів імені батька Махна від 15 лютого в Гуляйполі, була розроблена членом Камарської ради селянських депутатів А. Афендіковим та його односельцями³⁰. Пропонувалося вирішити земельне питання у всеукраїнському масштабі на Всеукраїнському з'їзді селян на таких підставах: «Вся земля на користь соціалізму і боротьби проти буржуазії повинна перейти у руки трудового селянства. Виходячи з принципу, що «земля — нічийна» і користуватися нею можуть лише ті, хто обробляє її, — земля повинна перейти в користування трудового селянства України безкоштовно, за зрівняльно-трудовою нормою»³¹.

На практиці у регіоні поширення махновщини застосовувалася широка палітра підходів щодо господарювання на землі. Великий земельний фонд давав можливість відносно безболісно поєднувати різні інтереси, вести обштинне землекористування або залишатися на відрубках³².

Розмір наділу, за постановою другого з'їзду, визначався повітовим земельним комітетом на один урожай. Серед інших законодавчих пунктів, що стосувалися земельного питання, яких усього нараховувалося дванадцять, слід відмітити: вирішенням земельних суперечок і конфліктів займався волосний земельний комітет за участі повітового земельного комітету; розподілом інвентарю завідувала повітова рада; присадибна земельна ділянка до півдесятини не входила в наділ, а більше півдесятини включалося до кількості землі, що наділялася; до складу землі, що наділялася, не входили яри і непридатні до обробітку землі³³. Ця резолюція була прийнята одноголосно.

Популярність селянського ватажка постійно зростала. У друкованому органі ВЦВК РРФСР газеті «Известия» від 4 квітня 1919 року Н. Махну була присвячена окрема стаття. Говорилося, що про нього в Україні ходять легенди, а селяни вважають його своїм народним героєм³⁴. Командувач Українськог фронту В. Антонов-Овсієнко 17 квітня у листі до В. Леніна наголошує на необхідності негайного вирішення земельного питання в Україні для вдалого військового і політичного просування більшовиків³⁵.

У середині червня 1919 року білі захопили Гуляйполе³⁶. Як жилося насправді селянам у Махновії, намагалася з'ясувати денікінська особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків. У протоколах допиту мешканців сіл Гуляйполя і Полотів міститься чимало скарг на селянського ватажка і його поплічників, згадок про вбивства махновцями кадетів — опитувані були переважно в опозиції до Н. Махна. В орендарів землі та окремих садибах колонії острова Хортиці був вилучений живий інвентар, насіння та кормові запаси. Садиби зразкових господарів колоністів німців розгромлені, а власники садиб, які не встигли сховатися, вбиті. Одна садиба спалена дощенту³⁷. Махновці вилучали перш за все коней, зброю, брички — те, що вимагала революційна доба.

Траплялися конфіскації майна повстанцями у звичайних селян. Вилучення намагалися контролюватися з боку махновського керівництва, окрім того, офіційна позиція забороняла самовільну конфіскацію — лише обмін чи купівлю. У складі господарської комісії постачання повстанської армії діяв комітет по закупівлі коней, згідно зі встановленою таксою ВРР, з командним складом і закупівельною комісією. Комісією вирішувалося, скільки і в кого реквізувати або конфісковувати зерна, рогатої худоби, в якому розмірі і за якою таксою. Керівництво визнавало, що «часто бувають непорозуміння з боку наших повстанців, які приїжджають в села і самочинно вимагають давати їм зерно та продукти»³⁸.

Наказом від 2 червня 1919 року Н. Махно заборонив грабувати села і брати на вітряних млинах зерно і дерть, а тих, хто суперечить цьому, чекав смертний вирок³⁹. Така політика залучала співчуваючих селян до руху. Н. Махну вдалося домогтися того, що по всій Лівобережній Україні в більшості сіл він міг, виславши вперед гінців, що оповіщали про його наближення, миттєво поміняти коней, отримати фураж⁴⁰.

З середини жовтня 1919 року Н. Махно продовжує свої політичні перетворення. Відновлюються з'їзди рад селян робітників і депутатів. Зокрема, на з'їзді, що відкрився 28 жовтня 1919 р. в Олександрівську, були присутні 217 делегатів від селян, 37 — від робітників, 17 — від військових частин⁴¹.

Серед інших питань з'їзд торкається вирішення проблем сільського господарства, зокрема поставив за мету необхідність «відновлення і швидкого вдосконалення нашого відсталого і зруйнованого сільського господарства»⁴². Висувалася вимога, щоб методи і форми нового землеустрою задовольняли все трудове селянство. Це передбачало передачу земельних надлишків місцевому товариству, ліквідацію радгоспів, скасування декрету про націоналізацію землі. «Вся земля, по мірі вилучення її з рук приватних власників, повинна надходити не у володіння держави, а у відання і розпорядження тих, хто на ній трудиться»⁴³. Селяни на місцях мали самі вирішити, як їм розпоряджатися землею⁴⁴.

Третій Гуляйпільський районний з'їзд у листопаді 1919 року висловився проти продрозверстки⁴⁵ і ліквідував останню другим пунктом наказу №1, у якому було сказано: «Ворогами трудового народу є також ті, хто охороняє буржуазну несправедливість поневолення, тобто радянські комісари, члени каральних загонів, надзвичайні комісари, що роз'їжджають по містах і селах і катують трудовий народ, що не бажає підкорятися їх продовольчій диктатурі»⁴⁶. Виходячи з цього, в сфері аграрної політики була запропонована така програма: скасування оподаткування селянства; відміна Декрету про націоналізацію землі з поверненням її до селянина і заборона купівлі-продажу⁴⁷.

Наприкінці грудня 1919 року під написком білих і більшовицьких військ Н. Махно у черговий раз змушений залишити Гуляйполе. У 1920 році він уже не

матиме часу для вирішення внутрішньополітичних проблем свого регіону. Відтак селяни залишалися господарювати на власний розсуд з огляду на агітації політичних сил і їхній вплив та військову ситуацію.

1. Аршинов П. История махновского движения / Петр Аршинов. – Берлин, 1923. – 224 с.
2. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Нестор Махно. – Париж, 1929. – 168 с.; Воспоминания. Книга 2. Под ударами контрреволюции / Нестор Махно. – Париж, 1936. – 168 с.; Воспоминания. Книга 3. Украинская революция / Нестор Махно. – Париж, 1937. – 168 с.
3. Кубанин М. Махновщина / Михаил Кубанин. – Л., 1927. – 202 с.
4. Шубин А.В. Махно и махновское движение / А.В. Шубин. – М., 1998 – 176 с.; Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А.В. Шубин. – М., 2005 – 416 с.; Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917-1939 гг. / А.В. Шубин. – М., 1998 – 231 с.
5. Чоп В.М. Нестор Иванович Махно / В.М. Чоп. – Запорожье, 1998. – 84 с.; Газети махновського руху // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII – С. 239-258.; Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 рр.) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 39-46.; Політична практика махновського руху // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 102-114.
6. Кубанин М. Махновщина / Михаил Кубанин. – Л., 1927. – С. 25.
7. Космина В.Г. Махновщина: деякі питання методології соціологічного аналізу / В.Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXV. – С. 47-57. С. 48.
8. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Нестор Махно. – Париж, 1929. – С. 52.
9. Голованов В. Я. Нестор Махно / В.Я. Голованов. – М., 2008. С. – 189-190.
10. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине... – С. 53.
11. Там само. – С. 54.
12. Там само. – С. 56-57.
13. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917-1939 гг. / А.В. Шубин. – М., 1998. – С. 10.
14. Махно Н. Книга 1. Русская революция на Украине... – С. 77.
15. Там само. – С. 56-61.
16. Голованов В. Я. Нестор Махно... – С. 195.
17. Шубин А.В. Махно и махновское движение / А.В. Шубин. – М., 1998. – С. 253.
18. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине... – С. 64.
19. Там само. – С. 89-99.
20. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания... – С. 20.
21. Там само. – С. 22.
22. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В.А. Антонов-Овсеенко. – М., 1932. – Т.3. – 1932. – 350 с. – С. 81.
23. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 79.
24. Там само – С. 73-74.
25. Кубанин М. Махновщина... – С. 113.
26. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / [ред.-упоряд. В. Данилов, Т.Шанин]. – М., 2006. – 1015 с. – С. 70.
27. Там само. – С. 92-93.
28. Там само. – С. 76.
29. Там само. – С. 78.

30. Там само. – С. 69.
31. Там само. – С. 90.
32. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания... – С. 32.
33. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 91.
34. Там само. – С. 101.
35. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В.А. Антонов-Овсеенко. – М., 1933. – Т.4. – 1933. – 351 с. – С. 148.
36. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 174.
37. Там само. – С. 240.
38. Там само. – С. 284.
39. Там само. – С. 649.
40. Аршинов П. История махновского движения / Петр Аршинов. – Берлин, 1923. – С. 98.
41. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 227.
42. Там само. – С. 231.
43. Цит за: Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания... – С. 86.
44. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы... – С. 232-233.
45. Кубанин М. Махновщина... – С. 50.
46. Цит. за: Шубин А.В. Махно и махновское движение.... – С. 265.
47. Шубин А.В. Махно и махновское движение... – С. 266.

Статья посвящена земельной политике Нестора Махно на территориях, охваченных махновщиной в 1917 – 1921 гг. Рассматриваются вопросы создания политической программы махновцев по землеустройству, ее реализация на практике, эффективность и отношение к ней крестьянства.

Ключевые слова: Нестор Махно, внутренняя политика, земельная политика, крестьяне.

The article is devoted Nestor Makhno's land policy in areas covered by makhnovshchina movement in 1917 – 1921. Makhnovists's political program of land management, its implementation in practice and effectiveness, attitude of the peasantry are considered in the paper.

Keywords: Nestor Makhno, domestic policy, land policy, peasants.

Алла Нітченко

ЩОДЕННИК Д.В. КРАЇНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917 р. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Проаналізовано інформаційний потенціал щоденника Дмитра Васильовича Країнського (1871 – ? рр.) як історичного джерела.

Ключові слова: Дмитро Васильович Країнський, щоденник, лютнева революція, жовтнева революція, Чернігівська губернія.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м.Київ) зосереджена значна кількість джерел з новітньої української історії. Як відомо, джерельний комплекс архіву почав формуватися після створення Комісії з історії комуністичної партії і жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У, тобто ще у 1920-і рр. Комісія займалася збиранням історико-партійних документів і друкованих матеріалів, здійснювала облік та їх упорядкування і мала на меті підготувати узагальнюючу колективну працю «История гражданской войны в СССР». Завдяки її діяльності було виявлено та збережено фотодокументи, фотознімки, листівки, копії статей та матеріалів з історії революційного руху. Серед збережених копій матеріалів про боротьбу за утвердження радянської влади в Україні, рукописів та спогадів учасників революції і громадянської війни особливої уваги заслуговує справа під назвою «Щоденник Інспектора Чернігівських тюрем Країнського Дмитра Васильовича «Лютнева та Жовтнева революції на Чернігівщині 1917 – 1918 рр.»¹

«Щоденник» складається з 112 двосторонніх аркушів, машинописного тексту, який є копією оригіналу, написаного російською мовою. Він має ряд лексико-фразеологічних та стилістичних особливостей, відтак під час перекладу ми зберегли частину з них. Як копія щоденника тюремного інспектора царської Росії потрапила до фонду Центрального комітету комуністичної партії (б) України і чи зберігся оригінал тексту, наразі невідомо, але знайомство з ним залишає неперевершене враження.

Отже, метою публікації є дослідження щоденника Дмитра Васильовича Країнського як одного з важливих джерел до реконструкції революційних подій на Чернігівщині. Однак спочатку доцільно бодай коротко окреслити життєвий шлях його автора.

Про життя Д. В. Країнського відомо небагато. Наявна джерельна база не дає можливості відтворити повноцінну біографію, хоча на сьогодні такого роду спроб і не здійснювалося.

Народився Дмитро Васильович 23 жовтня 1871 р. у сл. Шебекіна Белгородського повіту Курської губернії (нині Белгородська область Російської Федерації) у незаможній дворянській родині².

Загальну освіту здобув у 2-ій Харківській гімназії. По її закінченні, в серпні 1893 р., Дмитро Васильович вступає до Імператорського Харківського університету на юридичний факультет³, який закінчує у 1898 р. з дипломом першого ступеня⁴.

По закінченні університету Дмитро Країнський відразу розпочав службову кар'єру. Із джерел відомо, що в тюремному відомстві він почав працювати з 22 квітня 1903 р.⁵ У 1904 р. отримує призначення до Чернігівської тюремної інспекції⁶, де спочатку обіймає посаду помічника губерньського тюремного інспектора В. М. Аммосова, а згодом

© Нітченко Алла Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри цивільного, господарського і кримінального права Чернігівського державного інституту економіки і управління.

(з 1 лютого 1910 р.) – вказану посаду⁷. Отже, з 1904 р. Дмитро Васильович постійно мешкає у Чернігові⁸.

Службу в губернській тюремній інспекції Д. В. Країнський успішно поєднував із громадською та піклувальною роботою. Зокрема відомо, що він балотувався на посаду присяжного засідателя, очолював «Товариство покровительства осіб, звільнених з місць ув'язнення» (патронат Чернігівської губернії), та був почесним членом чернігівських дитячих притулків.

За сумлінну працю Дмитро Васильович був нагороджений орденами Святого Станіслава та Святої Анни 3-го ступеня. 1917 р. він зустрів у чині статського радника (V клас згідно з «Табелем про ранги»)⁹.

Що ж стосується особистого життя Д. Країнського, то відомо, що він був одружений, але рано овдовів, залишившись із неповнолітньою донькою, яка народилася 30 червня 1902 р.¹⁰

Лютневу революцію Дмитро Васильович зустрів у Чернігові в статусі губернського тюремного інспектора. У травні 1917 р. його було викликано до Петрограда в Головне тюремне управління, де була запропонована посада в управлінні в галузі законодавчої діяльності з реформування тюремної справи¹¹. Проте він рішуче відмовився від неї, повернувшись до виконання своїх обов'язків у Чернігові. Своє рішення він пояснював так: «Будучи глибоко переконаний у неміцності встановленої влади тимчасового уряду, я рішуче відмовився перейти в Петроград»¹².

Варто зауважити, що Дмитро Васильович виявився єдиним на всю губернію старим адміністратором, який залишався на своїй посаді протягом 1917 – 1918 рр., у той час, як в державі змінилися декілька урядів. Він згадував: «Мене відзначали і всі дивувалися, як я утримався та пережив увесь час, будучи на такому відповідальному посту. Німецький комендант прямо заявив, що він сповнений до мене особливої поваги»¹³. На жаль, через брак джерел подальша доля Д. В. Країнського не відома.

Треба зазначити, що Дмитро Васильович Країнський був людиною освіченою та обдарованою. Державну службу він вдало поєднав із науковою діяльністю. Маючи значний досвід практичної діяльності в галузі тюремної справи і доступ до нормативно-правових документів та архівних справ Чернігівської губернської тюремної інспекції, він здійснив ґрунтовний аналіз історії тюремного будівництва. Сьогодні його прізвище є досить відомим в юридичних колах, його визнають талановитим знавцем тюремної справи, а його праця «Материалы к изследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах»¹⁴ використовується у багатьох вітчизняних та зарубіжних дисертаційних дослідженнях. Однак виявилося, що він є також автором однієї маловіомої фахівцям, але не менш цінної праці – це його щоденник.

Ретельний аналіз справи під назвою «Щоденник Інспектора Чернігівських тюрем Країнського Дмитра Васильовича «Лютнева та Жовтнева революції на Чернігівщині 1917 – 1918 рр.» дає нам підстави стверджувати, що називати цю роботу Д. В. Країнського «щоденником» можна лише умовно. Специфіка «Щоденника» полягає у тому, що він є за межами інтимного жанру. Авторське оформлення тексту скоріше нагадує рукопис книги/художній текст, форму самовираження письменника, а не щоденник у класичному розумінні зі щоденними записами, що пишуться для себе і не розраховані на публічне сприймання або – для самоувічнення. «Щоденник» Д. Країнського також має наперед визначену конструкцію, що дає підстави розглядати його як попередній варіант, як чернетки майбутнього художнього твору, до того ж ілюстрованого витягами матеріалів з тогочасної преси та рапортами начальників повітових тюрем у Чернігівську тюремну інспекцію. Ці додатки були теж надруковані на машинці як продовження «Щоденника» та засвідчені підписом технічного секретаря обліспарту Усовою (б.і.). У сукупності це дає нам підстави говорити про «щоденник Країнського» як про феномен «літературного щоденника».

Отже, «Щоденник» Дмитра Країнського є особливим. Дмитру Васильовичу довелося пережити всі головні події, пов'язані з революцією 1917 – 1918 рр. на Чернігівщині, які були ним відтворені на папері. Зміст «Щоденника» можна визначити за періодами: перший – початок лютневої революції (лютий – травень 1917 р.); другий

– «заспокоєння революції» (літо 1917 р.); третій – жовтнева революція та «розгул вуличного більшовизму» (жовтень 1917 – лютий (березень¹⁵) 1918 рр.); четвертий – німецько-гетьманський період (лютий (березень) – квітень 1918 рр.). У межах цих умовних періодів у «Щоденнику» відтворюється атмосфера революційних подій на Чернігівщині, містяться вуличні спостереження, портретні характеристики і цілі сюжети щодо діяльності органів місцевої влади, котрі змінювалися з калейдоскопічною швидкістю. Хоча сам автор інакше пояснював мету своєї праці: «Викладаючи послідовно весь хід революції, я мав на меті записати події тюремного життя, щоб охарактеризувати революцію у в'язницях, але мимоволі довелося торкнутися загального становища справи, інакше самі по собі всі тюремні історії були б незрозумілі»¹⁶. Як наслідок, «Щоденник» містить чимало цікавих відомостей не тільки про тюремне життя арештантів та тюремної адміністрації у 1917-1918 рр., а й про перебіг революційних подій. Наприклад, у «Щоденнику» Д. Країнський так змалював початок лютневої революції: «Стара влада впала, у цьому не сумнівалися. Офіційні відносини з Петроградом припинилися. Газетні повідомлення були мізерні, але чутки підтверджували, що влада на місцях переходить до народу, який нещадно усував захисників і прислужників старого режиму. Жандарми, поміщики й городові обеззброювалися та усувалися із посад. Урядова влада була паралізована. Усюди відбувалися Народи представників громадських організацій і утворювалися виконавчі комітети. Становище було невизначеним. Із приводу подій, що відбуваються, поширювалися всілякі чутки. Одне тільки було безсумнівне, що хвиля революції пройшла по країні, руйнуючи на шляху старий державний лад ... визначеність з'явилася тільки 5 березня, коли на місцях був отриманий маніфест про зречення від престолу імператора Миколи II ... Перші звістки про формування нового Тимчасового уряду застали країну такою, що вже сколихнулася і нестримно йшла шляхом народовладдя»¹⁷.

Він на власні очі бачив революційний Петроград у травневі дні 1917 р. і надав ясний і недвозначний його опис: «Петроград був непізнаний. Починаючи з вокзалу, все було в повній дезорганізованості. Вражали неохайність і бруд і що особливо звертало увагу – це величезна кількість сміття і обгорткового газетного паперу, що валявся клаптиками по всіх тротуарах. Вуличної дисципліни не було зовсім. Буквально тісною юрбою всюди ходили в розхристаному вигляді солдати і простолуд. Інтелігентних людей було мало. Розбещеність виявилася навіть у такому дріб'язку, як візки з тушами м'яса, покриті брезентом. На Невському проспекті везли на возах вбитих телят теж відкритими з перерізними горлами, так що кров капала на бруківку. Карнизи розкішних і багатих будинків були обмочені, смердючі. У Києві було трохи краще, але і там, як у Чернігові, привертала увагу ця величезна кількість папірців на вулиці, що розносилися вітром по місту, ніби це було ознакою революції»¹⁸.

Безперечно, «Щоденник» Д. Країнського є незамінним джерелом з історії повсякденного життя як столиці, так і губернії. Окремі факти «Щоденника» є просто унікальними: «Люди в солдатських шинелях у розхристаному вигляді ходили всюди окремими групами, і кожен повинен був уступати їм дорогу. Сінематографи і театр бралися з бою солдатами, що не визнавали ніякої плати за вхід. Разом з жіночою прислугою і простими дівчатами доходили відкрито до такого безсоромства, що переходом доводилося відвертатися або зовсім уникати з'являтися в цих місцях. Ночами всі ці банди залишалися ночувати в скверах і в лазарети не поверталися. Всі глибоко обурювалися, але були подавлені владою юрби»¹⁹. Як бачимо, Дмитро Васильович з особливою гіркотою відчував трагізм подій, що відбувалися. «Наведу резонансний у нас випадок з директором місцевої гімназії Н. В. Оппаковим, – пише далі Д. Країнський. – Проходячи по бульвару, він висловив своє обурення із приводу поведінки солдат і сказав, що краще б вони йшли на позиції. Зараз же його оточила юрба і почала бити. Міліціонер, що заступився, відвів г. Оппакова у супроводі величезної юрби в міліцію, причому по дорозі г. Оппакову наносилися побої.

Г. Оппаков був притягнутий до кримінальної відповідальності за порушення тиші і спокою в місті. Мировий суддя визнав його винним і присудив до арешту». Коментуючи цю подію, Д. Країнський зазначив: «Обиватель розумів, що юрба не примирилася б з виправданням Оппакова»²⁰.

Пишучи «Щоденник», Д. Країнський документував сучасні йому події та передавав

атмосферу губернії. Згідно його свідченням, «Після невдалого наступу нашої армії 18 липня на західному фронті і втечі 11 армії від Т[е]рнополья²¹, дисципліна у військах тилу остаточно впала. Солдати, що бігли із фронту, привносили деморалізацію тилу, і ніякі зусилля не могли зупинити цей потік, що наводнив міста і села розлюченими та знахабнілими солдатами... І до нас у Чернігів прибув такий 13 полк, який дуже довго наганяв жах на обивателя. Цих солдатів називали більшовиками.

Провінція туго сприймал[а] це поняття і називал[а]²² більшовиками тих, хто був страшний своєю поведінкою. Солдати бешкетували. Вони викинули свого офіцера із вікна другого поверху. Возили по вулицях напоказ зміщеного ними полковника. Заповнювали базари і брали з возів усе, що хотіли, безкоштовно. На базарі вони продавали казенні речі. Заходили в магазини і вибирали собі речі теж безкоштовно. Злодійство в місті досягло небувалих розмірів, і все частішали окремі випадки вуличних грабежів... Із приходом у Чернігів 13 полку в юрбу було кинуте нове гасло: «Бий буржуїв». Під словом «буржуй» розумілася кожна більш-менш інтелігентна людина, будь вона багата чи бідна, або чиновник, або поміщик, аби тільки носив пристойне вбрання... Публіка швидко пристосовувалася до цього нового положення і перевдяглася в непомітне плаття та стушувалася... Одягтися під «простолюдина» вважалося необхідним для особистої безпеки... Солдати не визнавали ніякої влади... Місто було під владою простолюду... Влади не було зовсім. З Губернським Комісаром не рахувалися, міліція не сміла й думати про втручання в загальний розгул»²³.

А ось як він описує грудневі вечори у місті: «Місто було наповнено більшовиками... Розгул прийняв потворні форми... Шосейна вулиця біля кінематографа була улюбленим місцем простолюду і солдатської маси. Тут було небезпечно ходити. Буржуїв оглядали з ніг до голови і часто проводжали пострілами поверх голови. Не тільки буржуям, але і їх тваринам приділялася особлива увага. Так, біля кінематографа на вулиці лежав чомусь величезний сенбернар, що привернув увагу варті, яка проходила. І цього було достатньо, щоб патруль проткнув його багнетом. При загальному реготі. Бідолашній собака застогнав і в корчах здох на очах народної юрби... Урядові та суспільні установи, як рівно і навчальні заклади, змушені були припинити... вечірні заняття... Публіка веселилася. Щоденні афіші повідомляли про майбутні танцювальні вечори. Не було дня, щоб не було вечора з танцями. Більше інших цим зловживали вчительські заклади... Вражала небувала кількість вечорів у нашому спокійному місті, яке десятиліттями не нараховувало стільки вечорів, скільки було цієї зими... Колишнє інтелігентне суспільство ставало непізнаваним (тримало себе досить розв'язно) ... І це явище було загальним скрізь. По сусідству в Києві і, за чутками, у Петрограді танцювальні вечори йшли безперервно»²⁴.

Однак найцікавіші записи «Щоденника» пов'язані з діяльністю комісарів Тимчасового уряду та виконавчих комітетів громадських організацій. Зокрема Д. Країнський стверджував, що: «Юридично всі функції губернатора перейшли з перших днів революції до голів губернських земських управ як комісарів уряду, але це була тільки фікція. Насправді ж ніякої влади не було. Кожна група осіб, чимось пов'язана між собою, й навіть казенні та суспільні установи утворювали Комітети, які мали всю повноту влади кожний у своїй області. Єдиний орган, що поєднав усі існуючі організації та Комітети – це був Виконавчий Комітет представників громадських організацій, з яким рахувалися як окремі особи, так і різні угруповання окремих організацій. Губернський комісар як губернатор не мав влади і був лише посередником між урядом та громадськими організаціями»²⁵. Судячи зі «Щоденника», Д. Країнський вважав, що: «У Виконавчих Комітетах і близьких до них суспільних колах, які були в перший період революції керівним елементом, насамперед рахувалися із народом і нижчими верствами суспільства і ніколи б не зважилися встати на захист начальства будь-якої влади». І далі роз'яснював чому: «Захист порядку вважався контрреволюційним актом, з яким беззавгодно боролися демократичні верстви суспільства, – констатував він. – Особливо це позначилося у взаємних відносинах виконавчих комітетів і рад робітничих і солдатських депутатів. Якщо в перших переважала інтелігенція або, у всякому разі, третій елемент, то в Радах брали участь тільки нижчі верстви суспільства, що гаряче відстоюють інтереси пролетаріату будь-що-будь. Завжди можна було

сказати, що правий буде той, хто належить до нижчого щабля суспільного становища... Після виборів на нових демократичних началах міських дум, до яких перейшла вся повнота влади виконавчих комітетів, єдиним керівним органом для суспільства залишилися Ради. Міські самоврядування, які б вони демократичні не були, становили буржуазне представництво і не сприймалися пролетаріатом.

Це відчувалося з самого початку і от чому: виконавчі комітети, до складу яких спочатку потрапляли інтелігентні люди із суспільним становищем, намагалися підлаштуватися під тон радянської влади, прагнули знайти контакт із представництвами, котрі виступали одне проти одного.

Інтелігенція заgravала з простолюдом, поступаючись останньому своїми інтересами, аби тільки знайти спільний тон у примирливому напрямку. Щоб стриматися, потрібно було пристосуватися і брехати на догоду нижчим верствам сус-ва²⁶ і робити вигляд, що ти працюєш із ними в контакті. Протиріччя не допускалися, інакше Вас звинувачували [в]²⁷ контрреволюції²⁸. Намагання інтелігенції приєднатися до юрби і стало, на його думку, фатальною помилкою. «Дуже скоро, більш чесні люди пішли, і залишилися ті, хто або за переконаннями був соціалістом або переслідував особисті цілі, або помилявся настільки, що не бачив свого двозначного становища.

Майже в таке ж становище потрапили повітові комісари, якими були спочатку призначені голови повітових земських управ. З ними ніхто не рахувався. Правив народ, а не представники тимчасового уряду. Народ скоро змінив їх, обравши своїх виборних і (на вказані посади. – **Н.А.**) потрапляв тільки той, хто не проявляв своєї влади. Усюди найбільш інтелігентні люди поступалися місцем більше дрібним людям, так що загальний рівень суспільного представництва усе більше наближався до народовладдя. На місцях залишалися одні лише чиновники – фахівці, котрі зазнали тиску суспільства тільки в перші хвилини революції²⁹.

Не оминув своєю увагою Д. Країнський і діяльність рад: «Пролетаріат і солдати згруппувалися біля Ради робітничих і солдатських депутатів, яка з кожним [днем]³⁰ ставала усе популярнішою і привертала до себе увагу публіки.

Це була єдина влада в місті, з якою ще, мабуть, рахувалася юрба... Потрібно віддати належне, що Рада працювала досить енергійно і попереджала багато ексцесів. Рада боролася з безчинством солдат, із грабежами, розгулом на вулицях і навіть заарештовувала солдат, що продавали на базарі казенний одяг і грабували військові цейхгаузи³¹. Рада попереджала повальні обшуки і погроми. Проте реальної сили не було і у Ради. Депутати діяли словом³². Як бачимо, спостереження Д. Країнського начебто випадають із загального контексту розвитку радянської історіографії. Все зображуване у підсумку здобуває оцінку з точки зору автора: «При такому становищі, природно, кожна група, кожна організація виходила зі сфери загального державного управління і представляла самостійну одиницю, яка підкорялася тільки собі та мала силу, якщо знаходила підтримку в інших організаціях³³.

Серед головних тем, порушених у «Щоденнику», важливе місце займають портретні характеристики П. П. Савича (помічника губернського комісара Тимчасового уряду, а згодом і в.о. губкомісара), І. В. Стаднюка (губернського комісара Української республіки), Р. А. Ганжі та І. Е. Коновалова (помічників губернського комісара Української республіки), С. І. Соколовської (голови ради солдатських депутатів) та М. Порадіна (комісара, керівника красногвардійського гарнізону).

Так, характеристики, надані С. І. Соколовській та М. Порядіну, є досить цікавими та несподіваними: «Головою Ради була Соня Соколовська, дочка місцевого присяжного повіреного, багатої людини, яка недавно скінчила гімназію, йменувала себе більшовичкою, але, по суті, славна, молоденька, гарненька панянка, без особливо твердих переконань, без волі, без характеру.

Ми знали її ще в гімназії, нічого особливого вона із себе не представляла, але, правда, оберталася в середовищі передової молоді серйозного лівого напрямку. Ми чули, що вона сама говорила про те, що зайшла занадто далеко і повернення не могло бути³⁴. «Начальник гарнізону Парядін³⁵ був хлопець років 18, гарний, вічно пиячив та справляв враження напівінтелігентної людини. Це був тип писаря якоїсь канцелярії. Судячи з того, як він говорив, можна було думати, що це була людина з освітою

не вище нижчої»³⁶. Його спостереження можуть суттєво відкоригувати особистісні характеристики цих діячів.

«Щоденник» також сповнений аналізом суттєвих політичних подій, вражень від діяльності урядів та коментарями автора. У цьому контексті треба зазначити, що, висвітлюючи політичні події, Д. Країнський перебирає на себе роль очевидця, передає своє світобачення, сприйняття, яке цілком і повністю виключало більшовицьку чи націоналістичну крайність. Так, вартій уваги наступний коментар автора: «Взагалі на політичному фронті створювалося якесь дивне становище. З одного боку, існував уряд Петрограда з його центральними установами, які зносилися з нами й начебто б управляли державою, з іншої, – у Києві утворилася й існувала Українська Центральна Рада, яка ніби становила уряд. Правда, Центральна Рада була політичною установою на Україні і ніби не втручалася в цивільне управління, українізуючи насамперед військову сферу»³⁷. Ці критичні оцінки Д. Країнського тогочасної ситуації ще раз засвідчують наявність фатальних прорахунків, які мали місце в діяльності Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Серед низки характеристик, які подає Д. Країнський, згадуючи жовтневі події в Чернігові, привертають увагу такі описи: «З дивною силою відбився на провінції більшовицький переворот у Петрограді. Перемога більшовиків і насильницьке скинення Тимчасового уряду послужили після 25 жовтня поштовхом до довершеного нахабства вуличної юрби. Стрілянина на вулицях почастишала, грабежі і розбої стали звичним явищем. Солдати тріумфували і збиралися на мітинги, на яких відкрито закликали до знищення буржуїв. Щодня очікувалися погроми. Атмосфера була напружена до крайності. Публіка уникала виходити на вулицю і закривалася у себе в будинку. Не тільки в навчальних закладах, але і в урядових установах припинили вечірні заняття. Чекали загальної різанини. Більшовизм розвивався з неймовірною силою і, можливо, поглинув би все місцеве життя, але, як і очікувалося, Центральна Рада скористалася моментом і оголосила своїм третім Універсалом від 7 листопада всю Україну «Українською Народною Республікою ...», а потім четвертим Універсалом зовсім відділилася від Росії, оголосивши Українську Народну Республіку самостійною, ні від кого не залежною... Вступивши потім із Росією у війну, Центральна Рада спішно приступила до українізації військ і видаленню за межі України солдат великоросів. Це як би стримало на час безчинство солдат і відволікло від загального розгулу»³⁸.

Д. Країнський у своєму «Щоденнику» залишив враження щодо проведеної Центральною Радою політики українізації на місцях: «Усе частіше і частіше почали з'являтися оголошення малоросійською мовою, а потім у газетах прослизали замітки українською мовою, але широка публіка ставилася до таких виступів критично, відкрито заявляючи, що ця мова нікому не зрозуміла.

Інтелігентні люди цієї мови зовсім не знали. Фахівцями української мови вважа[ли]³⁹ себе ті, хто постійно проживав серед простого народу /сільські вчителі, волосні писарі, прикажчики та ін., і люди, що вишли з народу /канцелярські службовці, переписувачі, діловоди і семінаристи/ та ін./

У них відчувалася сила, – підкреслював Д. Країнський. – Українізація війська була невдала. Принаймні ті військові частини, які були в тилу і українізувалися, поводитися огидно та наводили на публіку паніку»⁴⁰. Намагаючись дати пояснення кожній події, Д. Країнський далі зауважив: «У всякому разі українізація військ, а потім і українізація цивільного життя врятували Україну від більшовицького розгулу і стримали на деякий час звірячі інстинкти юрби»⁴¹.

Варті також уваги авторські спостереження приходу більшовиків на Чернігівщину. Д. Країнський був переконаний, що «Чернігів був зданий більшовикам без опору і це врятувало його становище. Чернігів жив під гнітом терору і безчинства більшовиків, але в сутності при більшовиках було краще, ніж до них. Їх боялися, і тому ніякого розгулу, як раніше, на вулицях не було»⁴². У «Щоденнику» чимало місця приділено й жакливім подробицям перебування більшовиків у місті. Деякі з них відомі широкому загалу з матеріалів «Чернігівської земської газети» та «Чернігівського краю», але вони набувають нового звучання завдяки коментарям Д. Країнського. Наприклад, так описані відомі події: «Стрілянина по місту з гармат відбувалася о другій годині ночі. Це

зовсім не була навчальна стрілянина. Більшовики пиячили і у п'яному стані відкрили стрілянину. По місту було випущено 6 снарядів, які розірвалися на Лісковиці, на схилі гори біля Трійці. Четвертим снарядом був зруйнований будиночок, в якому загинула дівчина 18 років у той час, коли вона випікала хліб. Більшовики забавлялись...»⁴³.

Також надзвичайно важливим є спостереження автора щодо перебування у Чернігові німців. «З найпершого дня їх вступу до Чернігова по вулицях вже не боялися ходити навіть уночі. Публіка вільно зітхнула. Особливо спалося добре вночі. Це були перші спокійні ночі після майже року постійної тривоги за особисту безпеку. Обиватель був радий, що, нарешті, одержав хоча б цей спокій»⁴⁴. Дмитро Васильович був переконаний, що «запрошення німців Урядом Ради було своєчасним»⁴⁵. Однак «простолюдин б[ув]»⁴⁶ проти німців, – зазначав він. – Німців визнавали буржуї. Особливо невдоволення німцями було по селах. Німець рекувізував і відбирав у селян усе, що тільки можна, і зараз же відвозив до себе на батьківщину. Німець обеззброював населення і посилав каральні загони, а іноді і броньовики для припинення безладу і ліквідації розбійницьких банд. Німець наказав селянам повернути поміщикам пограбоване майно.

Німець вигнав з України більшовиків і не пускав їх на Україну: селяни ненавиділи німців. Усі відчували, що коли німці підуть, Україна перетвориться на попіл. І внутрішній, і зовнішній більшовизм погубить молоду республіку»⁴⁷. Але гетьманський переворот «був настільки несподіваним, – писав Д. Країнський, – що ми навіть не зрозуміли, що в сутності це значить у політичному становищі»⁴⁸. Він критично поставився до державного перевороту П. Скоропадського, вважаючи, що цей «момент був переоцінений», оскільки «потроху знову почалися всюди грабежі та розбої»⁴⁹.

Наприкінці Д. Країнський наголосив, що «усюди, в інших губерніях на Україні відбувалося буквально те ж саме, що відбувалося у Чернігівській губернії»⁵⁰.

Отже, головна специфіка «Щоденника» Д. В. Країнського полягає в тому, що, будучи досвідченим видавцем, Дмитро Васильович писав «Щоденник» обдуманно із розрахунку на публікацію. «Щоденник» стоїть за межами інтимного жанру і представляє собою літературний рукопис публіцистичного характеру. На його сторінках точно до дрібниць висвітлено життя людей, що оточували Д. В. Країнського, життя Чернігівської губернії та держави. Автор «Щоденника» дає нам яскраві і по-письменницьки живі й образні картини революційної доби.

Цінність інформаційного матеріалу «Щоденника» полягає в тому, що Д. В. Країнський спостерігав і оцінював факти сучасного йому життя, здебільшого не зауважені іншими, що значно доповнює наші знання та дозволяє реконструювати революційні події на регіональному рівні.

На наше переконання, «Щоденник» Дмитра Васильовича Країнського становить цінну історіографічну пам'ятку початку ХХ ст. і є важливим джерелом з історії Чернігівщини та української революції.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп. 5, спр. 21, 112 арк.

2. Держархів Чернігівської області, ф. 182, оп. 1, спр. 590. – арк. 74зв.; Список студентів імператорського Харківського університета на 1896 – 1897 академич. год. – 1896. – Харків: Университетская типография. – С. 87.

3. Список студентів імператорського Харківського університета на 1896 – 1897 академич. год. – 1896. – Харків: Университетская типография. – С. 87; Список студентів імператорського Харківського університета на 1897 – 1898 академич. год. – 1897. – Харків: Университетская типография. – С. 115.

4. Записки Императорского Харьковского университета 1899 г. – Харків: Паровая типография и Литография Зильберберг. – 1899 – Книга 1-ая. – С. 92; Держархів Чернігівської області, ф. 182, оп. 1, спр. 590, арк. 74зв, 348зв.

5. Держархів Чернігівської області, ф. 182, оп. 1, спр. 590, арк. 348зв.

6. Там само, арк. 74зв.

7. Там само, ф. 182, оп. 1, спр. 596, арк. 3.

8. Там само, ф. 182, оп. 1, спр. 590, арк. 74зв.

9. Адрес-календарь Черниговской губернии // Черниговский календарь на 1916 год. – Чернигов: Типография губернского правления. – 1916. – С. 5.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 182, оп. 1, спр. 590, арк. 349.
11. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 24.
12. Там само.
13. Там само, арк. 87.
14. Краинский Д.В. Материалы к изследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах. – Чернигов: Типография губернского земства. – 1912. – 133 с.
15. За новим стилем.
16. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 93зв.
17. Там само, арк. 2.
18. Там само, арк. 23зв.
19. Там само, арк. 21.
20. Там само.
21. Виправлено граматичну помилку.
22. Виправлено граматичні помилки.
23. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 27зв – 28.
24. Там само, арк. 41зв, 42зв, 43 – 43зв.
25. Там само, арк. 15зв.
26. Скорочено в тексті. Потрібно читати як «суспільства».
27. Виправлено відсутність прийменника.
28. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 18зв. – 19.
29. Там само, арк. 19 – 19зв.
30. Виправлено відсутність слова.
31. Цейхгаузи – військова комора для зброї або амуніції.
32. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 28зв. – 29.
33. Там само, арк. 19зв.
34. Там само, арк. 54.
35. Прізвище перекручене. Мається на увазі М. Порядін.
36. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 71.
37. Там само, арк. 32.
38. Там само, арк. 33 – 33зв.
39. Виправлено граматичну помилку.
40. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 32зв. – 33.
41. Там само, арк. 33зв.
42. Там само, арк. 58.
43. Там само, арк. 59.
44. Там само, арк. 81зв.
45. Там само, арк. 93зв.
46. Виправлено граматичну помилку.
47. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, арк. 82.
48. Там само, арк. 84зв.
49. Там само, арк. 91.
50. Там само, арк. 93зв.

Проанализировано информационный потенциал дневника Дмитрия Васильевича Краинского (1871 – ? гг.) как исторического источника.

Ключевые слова: Дмитрий Васильевич Краинский, дневник, февральская революция, октябрьская революция, Черниговская губерния.

The information potential of the diary of Dmytro Vasylyovych Krayinskiy (1871–?) as a historic source has been studied.

Keywords: Dmytro Vasylyovych Krayinskiy, diary, February revolution, October revolution, Chernigov province.

Анна Морозова

ІГУМЕН-ІСАХИСТ АЛІПІЙ (ЯКОВЕНКО; 1881 – 1943)

У нарисі на підставі архівних джерел та оприлюднених матеріалів висвітлюється життя та діяльність о. Аліпія (Яковенка) у контексті взаємовідносин церкви та влади.

Ключові слова: Аліпій, Істинно Православна церква, радянська влада, Чернігівщина.

Після повалення царату церква стала політичним опонентом радянської влади у боротьбі за суспільну свідомість громадян. І хоча влада декларувала свободу вірувань і вимагала від представників місцевої влади не ображати релігійні почуття віруючих, практичні дії її органів були прямо протилежними.

Однією з категорій населення, яка підлягала ліквідації, стали священнослужителі.

Протягом останніх десятиліть в Україні зростає інтерес до діяльності Православної церкви та її історичного минулого. Це пов'язано перш за все з новим ставленням держави до церкви, визнанням її ролі у суспільстві, усвідомленням важливого місця у суспільно-політичному житті українського народу. Все більше привертає увагу й діяльність окремих служителів Православної церкви. Одним з яскравих представників Істинно Православної церкви на Чернігівщині був ігумен Аліпій (Яковенко).

Олександр Андрійович Яковенко народився 30 серпня 1881 р. у с. Плехтіївці Городнянського повіту Чернігівської губернії. В метричних книгах за 1879 – 1883 рр. Троїцької церкви с. Кам'янка та Троїцької церкви м-ка Любеча, до парафій яких відносилися мешканці с. Плехтіївки, актового запису про народження Олександра Яковенка не виявлено¹. Тому достеменно встановити походження, склад та долю родини о. Аліпія, на жаль, неможливо. Вірогідно, хрещення хлопчика відбулося в іншому населеному пункті Городнянського повіту.

За свідченнями й самого Аліпія, і сучасників, брак шкільної освіти йому довелося згодом компенсувати наполегливою самоосвітою². У дитинстві улюбленим заняттям було читання житій святих, що значною мірою визначило його подальшу долю, сформувавши певний життєвий ідеал.

Плехтіївка розташована неподалік Любеча – батьківщини преподобного Антонія, засновника Києво-Печерської лаври. Місцеві перекази, що зберігали пам'ять про «батька руського чернецтва», котрий приніс на Русь традиції ісихазму й афонський досвід «печерного» аскетичного подвижництва, також вплинули на християнське світосприйняття О. Яковенка.

За свідченнями самого Олександра Андрійовича, до 1903 р. він займався сільським господарством – «был чернорабочим»³. У 1903 році був призваний до лав царської армії. Служив у Кронштадті матросом Балтійського флоту в розпал Російсько-японської війни 1904-1905 рр. Революційні настрої справили на юнака значний вплив. Але на своєму життєвому шляху він зустрів знаменитого кронштадтського пастиря – протоієрея Іоанна Сергієва (1828-1908). Спілкування з відомим православним молитвеником, автором богословських праць визначило подальший життєвий шлях О. Яковенка.

У 1908 р. він повернувся до Плехтіївки. На той час померли його батьки. Господарство опинилося у руках родичів⁴.

Пам'ятаючи настанови Іоанна Кронштадтського, О. Яковенко поступив послушником до Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, де на нього звернув увагу

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області.

архієпископ Чернігівський і Ніжинський Василій (Богоявленський). Невдовзі він прийняв чернечий постриг з ім'ям Аліпій на честь преподобного Аліпія Стовпника. 1914 р. архієпископ Василій висвятив його в сан ієродиякона, а згодом – ієромонаха⁵. Саме тоді в Троїцько-Іллінському монастирі утворилася група ченців та священників, для яких ідеї ісихазму, що здобули в Росії широку популярність завдяки знаменитій Оптиній пустині, стали основою для морального аскетичного життя. Аліпій близько зійшовся з іншим подвижником-ісихастом – ієромонахом Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентієм (Проскурою).

У жовтні 1917 р. в Петрограді стався більшовицький заколот. Розпочався абсолютно новий період в історії Православної церкви – період небачених доти гонінь на церкву і релігію.

У квітні 1918 р. ієромонахи Аліпій та Лаврентій за благословенням єпископа Пахомія почали копати на одному зі схилів Болдиної гори новий печерний комплекс із підземними храмами і келіями. 26 листопада 1919 р., вже при радянській владі, у день пам'яті преподобного Аліпія Стовпника у підземному храмі була здійснена перша божественна літургія⁶. У цьому ж підземному монастирі ігумен Аліпій облаштував для себе келію і підготував місце для могили. Очевидно, він планував згодом піти «в затвор» за прикладом середньовічних монахів-ісихастів⁷.

Новий печерний монастир проіснував недовго. Того ж 1919 р. влада заборонила проведення в печерних храмах богослужіння⁸. Віруючі звертались до органів державної влади з проханням поновлення богослужіння у печерах. Так, мешканці с. Березанка Чернігівського повіту 9 грудня 1921 р. подали клопотання до Чернігівського губвиконкому «оставить Новые и Троицкие пещеры и чтобы службы в них не прекращались, для чего и просим оставить там иеромонаха священника Олимпия Яковенко». Також віруючі просили про виділення для Аліпія житлового приміщення при Троїцькому монастирі⁹. Дозвіл отриманий не був, проте, незважаючи на заборону, богослужіння проводилися потай, вночі.

Служіння о. Аліпія вже набуло до того часу розголосу, він користувався великою повагою як серед єпархіального начальства, так і серед пересічних парафіян. Чернігівський єпископ Пахомій (Кедров) 1921 року направив Аліпія настоятелем у село Свинь Чернігівської повіту (нині с. Улянівка Чернігівського району). Того ж року парафіяни збудували невелику капличку на колишньому кладовищі, а вже наступного року поряд з нею почали зведення церкви. Будівництво дерев'яної Вознесенської церкви було закінчено протягом наступних років, а 1925 р. вже закінчувалося будівництво дзвіниці. Крім того, релігійній громаді належав будинок, збудований у 1921-1922 рр. з «бревен и глины» для Аліпія¹⁰. Як бачимо, у важкі часи, коли в країні панували голод і розруха, селяни віднайшли кошти, щоб збудувати церкву й житло для священника.

У серпні 1924 р. Чернігівська окружна ліквідаційна комісія відокремлення церкви від держави у звіті про діяльність за I півріччя 1924 р. відзначала, що Аліпій користувався великою повагою серед віруючих як «выкопавший лично несколько пещер и как бывший послушник Иоанна Кронштадтского»¹¹. До нього приїжджали віруючі не лише з Чернігівського округу, але й Сновського округу, населених пунктів Гомельської та Мінської губерній. У цей час закінчувалося будівництво Вознесенської церкви в с. Свинь, й звідусіль звозилося зерно, яке використовувалося при розрахунках за будівельний матеріал і з будівниками храму. В отця Аліпія іноді зупинялося до 40 ченців, які проживали в спеціально збудованих будинках «для общежития монашества»¹². Навесні 1924 р. віруючі звернулися до патріарха Тихона з клопотанням про нагородження Аліпія «как ревностного строителя храма и ревнителя религии» камілавкою та підвищенням в сані. Це клопотання було передане до сільради для завірення, й на питання, як це клопотання буде доставлено патріарху, віруючі пояснили, що вони збираються послати його з монахами¹³. Висновки комісії доволі передбачувані – «Здесь имеется чисто политическая антисоветская организация. К ликвидации ее приняты надлежащие меры»¹⁴. Матеріали про Аліпія Чернігівського окружною ліквідаційною комісією були передані й у «надзвичайні органи»¹⁵.

Ймовірно, наслідком відповідних заходів стало обстеження будинків, що на-

лежали релігійній громаді с. Свинь у липні 1925 р. Після обстеження губернська комісія зробила висновок, що капличка «для общины не является нужной и служит только приютом для богомольцев из других сел», а будинок Аліпія, який парафіяни називали сторожкою, звичайно, для того, щоб зберегти будинок, де міг проживати настоятель, на думку комісії, «ни в коем случае не может считаться молитвенным домом... и может находиться во владении общины при условии взятия его в арендное пользование у местных органов власти»¹⁶.

Одним з методів боротьби з церквою став її розкол. У Православній церкві частина священників проголосила необхідність змін у церковному житті. Керівництво «Живої церкви» (за кою закріпилася більш стійка назва «обновленці») виступало проти патріарха Тихона (Белавіна) і з'являло про підтримку більшовицького уряду. Патріарх Тихон перейшов до опозиції, а місцеві державні органи на виконання розпоряджень центральних партійних і державних органів проводили цілеспрямовану роботу щодо підтримки «обновленців». Так, 1 вересня 1926 р. адмінвідділ Чернігівського окрвиконкому звернувся до райадмінвідділів на місцях, згідно з приписами НКВС УСРР, про запровадження більш жорстокого контролю за переміщенням служителів культу. До цього часу служителі культу повинні були звертатися до райадмінвідділів для зняття з реєстрації лише у випадку зміни постійного місця проживання. Таким чином, в інших випадках переміщення служителів культу залишалося безконтрольним з боку влади. У листі підкреслювалося, що завдяки такому становищу «служитель культу с. Свинь Бобровицького району ієромонах має живий зв'язок і веде агітацію проти синодальної течії не тільки на терені Чернігівського округу, а навіть на терені Київського, Гомельського та Брянського, куди він сам їздить, і до нього їздять»¹⁷. Тому окрадмінвідділ запропонував на місцях видавати дозвіл на будь-яку поїздку служителів релігійного культу. Це, на думку влади, «значно поліпшить і без того важке становище службовців культу синодальної течії, зменшить кількість мандрівок... крім того, це дасть змогу окрадмінвідділу слідкувати за діяльністю службовців культу та контролювати їх мандрівки по парафіях». Але в той же час «обновленському» єпископу Філарету дозволялось без будь-яких обмежень пересуватися Чернігівською єпархією¹⁸.

Та о. Аліпій не припиняв служіння Богу й продовжував їздити єпархією з підтримкою своїх однодумців. У книзі обліку службовців культу Бобровицького району значиться, що 25 червня 1927 р. він виїхав до с. Плехтіївки Ріпкинського району, звідки повернувся 19 липня 1927 р. Ймовірно, о. Аліпій, передчуваючи близький арешт, відвідав домівку, могили батька та матері. А з 16 листопада по 4 грудня 1927 р. він перебував у м. Чернігові¹⁹.

Незважаючи на утиски влади, чисельність релігійної громади с. Свинь зростала. Так, якщо в 1925 р. налічувалось 422 члени, то 1927 р. – 440²⁰. Навіть у роки повального закриття церков та виходу з релігійних громад молодих членів чисельність Вознесенської релігійної громади с. Свинь залишалася стабільною: 1930 р. їх нарахувалось 425 осіб²¹.

Ще 19 лютого 1927 р. на засіданні антирелігійної комісії при Чернігівському окрпарткомі розглядалося питання «Про повернення о. Олімпія в с. Свинь». Рішення засідання – «по лінії ДПУ і адмінвідділу посилити надзір і роботу щодо ліквідації його пропаганди»²².

Того ж 1927 року о. Аліпій був заарештований за обвинуваченням у незаконному будівництві церкви, етапований до Харкова у розпорядження ДПУ УСРР, де перебував під охороною 4 місяці²³.

27 липня 1927 р. у газеті «Известия» було опубліковано «Послання Св. Синоду РПЦ до всіх чад Православної Церкви», що дістало назву «Декларації про лояльність до радянської влади». У ній, зокрема, наголошувалося на лояльності до радянської влади і визнанні Радянського Союзу громадянською батьківщиною. Така лояльність була неприйнятною для багатьох православних християн. Почалися стихійні протести, які потім набули організованої форми. Так зародився рух, що увійшов в історію під назвою Істинно Православної або Катакомбної церкви. Усі чернігівські «ревнителі благочестя», які входили свого часу до гуртка ісахистів, також не підписали декла-

рацію і приєдналися до ІПЦ. Очолили цей рух у Чернігові Лаврентій та Аліпій, який 1928 р. повернувся і став одним з переконаних ідеологів ІПЦ. Аліпій продовжував служити у Свинській церкві. Але наступ на церкву продовжувався. У грудні 1928 р. у газеті «Червоний стяг» була опублікована інформація про антирелігійну боротьбу в с. Свинь. У ній зазначалося, що у дні релігійних свят пустир біля церкви «заповнюється сотнями возів селян, що приїждять поклонитися «святителеві», а збори на церкву завжди перевищували грошові кампанії сільради»²⁴.

Останні відомості про служіння о. Аліпія в с. Свинь відносяться до 12 січня 1930 р., коли він отримав дозвіл на проведення хресного ходу з освяченням води на Хрещення²⁵.

11 листопада 1930 р. о. Аліпій був заарештований²⁶. Ймовірно, з метою уникнути покарання та залишитися разом зі своєю паствою, під час допиту о. Аліпій пояснював неможливість відректися від сану тим, що він «весь впитан духом религии» й «волей остаюсь служить священным служителем и верить святой Евангелии». Він заперечував свою агітацію проти колективізації, але обвинувачення наполягало на тому, що саме «благодаря его агитации в с. Свинь по сей день не организован коллектив, также сорваны все кампании, каковые проводились на селе. С большим трудом была организована инициативная группа, каковая скоро распалась благодаря проведенной работе со стороны Яковенко»²⁷. Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР від 21 грудня 1930 р. о. Аліпій був засуджений до 3 років концтаборів²⁸.

Його було етаповано до концтабору поблизу Архангельська, де він відбував свій строк на лісозаготівлях²⁹.

Майже водночас у с. Свинь була зачинена церква. Ікони спалили, а церкву перетворили на зерносховище. Створена о. Аліпієм чернеча громада перейшла в підпілля. Це була перша катакомбна громада в Чернігові.

Повернувся Аліпій таємно в 1935 р. і приєднався до своєї катакомбної громади в с. Свинь. У 1936 р., коли в Чернігові розпочався судовий процес і були заарештовані священики та ченці, які належали до Істинно-Православної церкви, о. Аліпій таємно переїхав до Чернігова. Він організував таємний чернечий скит на Лісковичі, де в катакомбному храмі щодня здійснював божественну літургію.

У період нацистської окупації о. Аліпій та о. Лаврентій вийшли з підпілля. О. Лаврентій відроджував Троїцько-Іллінський монастир, тепер уже як жіночий, а о. Аліпій повернувся до с. Свинь, де відновлював церковне життя. 20 вересня 1943 р. у день звільнення села від нацистських загарбників він був убитий солдатом, місцевим жителем. Поховали о. Аліпія на місцевому кладовищі, а церкву в с. Свинь невдовзі закрили³⁰.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 679, оп. 10, спр. 1973, 1980.

2. *Шуміло В.* Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Кн. 3. – Чернігів, 2011. – С. 303; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 6259, арк. 4.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 6259, арк. 2 об.

4. Там само, арк. 4

5. *Шуміло В.* Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині... – С. 304.

6. Там само. – С. 305.

7. Там само.

8. *Карнабед А.* Таємниці Болдиних гір (нарис четвертий) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 13.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-16, оп. 4, спр. 28, арк. 7.

10. Там само, ф. Р-17, оп. 1, спр. 95, арк. 1.

11. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919 – 1930 рр. Збір-

ник документів і матеріалів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернігів, 2010. – С. 104.

12. Там само. – С. 105.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само. – С. 111.
16. Держархів Чернігівської обл., Р-17, оп. 1, спр. 95, арк. 2.
17. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С. 174.
18. Там само.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-69, оп. 1, спр. 489, арк. 1 зв. – 2.
20. Там само, спр. 501, арк. 14 – 21, 28 – 34.
21. Там само, спр. 554, арк. 10 – 16.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 356, арк. 4.
23. Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 6259, арк. 4, 11.
24. Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 28 грудня. – С. 3.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-69, оп. 1, спр. 559, арк. 28.
26. Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 6259, арк. 2 – 2 зв.
27. Там само, арк. 11 – 12.
28. Там само, арк. 14.
29. Шуміло В. Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині... – С. 306.
30. Там само. – С. 307.

В статье на основе архивных источников и опубликованных материалов рассматривается жизнь и деятельность о. Алипия (Яковенко) в контексте взаимоотношений церкви и власти.

Ключевые слова: Алипий, Истинно-Православная церковь, советская власть, Черниговщина.

In the article on the basis of the archived sources and published materials the life and activity of the father superior Alipiy are examined in the context of mutual relations of Church and power.

Keywords: Alipyi; Truly-Orthodox Church; soviet power; Chernihiv region.

ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ВІДОМИХ ВІЗАНТОЛОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. О. О. ДМИТРІЄВСЬКОГО ТА І. І. СОКОЛОВА

Стаття присвячена біографіям видатних учених-візантологів, які зазнали репресій з боку радянської влади. Цей факт призвів не лише до їхньої фізичної смерті, але й сприяв зникненню цілого напрямку наукових академічних досліджень.

Ключові слова: візантологія, історія церкви, репресії, біографії, О. Дмитрієвський, І. Соколов.

Візантологія (візантінознавство) оформилася у самостійний напрямок історичного знання протягом останньої третини ХІХ – на початку ХХ ст. В історіографії вона знайшла своє відображення вже у середині наступного століття, зокрема у колективній монографії «Очерки истории исторической науки в СССР»¹ та у книзі Г. Л. Курбатова «История Византии (Историография)»². На жаль, радянські дослідники вибірково підходили до аналізу праць візантологів, освітлення історії та діяльності центрів візантологічних досліджень, концентруючись лише на університетських центрах візантінознавства. Це призвело до майже повного ігнорування наукових праць тих учених, які займалися цією тематикою в межах духовних навчальних закладів: Московської, Київської, Петербурзької, Казанської духовних академій. Саме там працювала ціла плеяда талановитих церковних істориків – Є. І. Троїцький, Ф. А. Курганов, А. П. Лебедева, В. В. Болотов, Н. Н. Глубоковский, І. І. Соколов, О. О. Дмитрієвський та багато інших.

Після 1917 р. візантінознавство, яке оголосили «рассадником монархических идей и оплота консерватизма», було майже знищено, а праці й навіть імена відомих візантологів канули в Лету. Лише в останні роки, особливо в Росії, почалося відродження візантінознавчих студій, а разом із ними й написання праць, присвячених відомим історикам церкви.

Як зазначила Г. Лебедева, складність праці сучасних істориків полягає у тому, що багато матеріалів з історії візантології загинуло, особисті архіви вчених утрачені, невідомою залишається доля багатьох книг, які друкувалися в Синодальній друкарні та появи яких завадили революційні події³. Яскравим прикладом того, які дивовижні долі мали візантологи, біографії яких, до того ж, були пов'язані з Україною, є О. О. Дмитрієвський (1856–1929) та І. І. Соколов (1865–1939).

Докладний біографічний нарис, присвячений О. О. Дмитрієвському, та аналіз його наукової діяльності здійснив С. Акішин⁴. Ми ж зупинимось лише на окремих фактах його біографії, щоб показати, яким чином відбувалося формування вченого-візантолога та які праці в цій царині склали його основний доробок.

Як відомо, Олексій Опанасович Дмитрієвський народився 11 березня 1856 р. у станиці Дурновській Архангельської губернії у родині псаломника Опанаса Петровича Дмитрієвського та його дружини Олени Федорівни. До духовного училища⁵ майбутній учений вступив десь у проміжку від 1866 р. до 1868 р. Після його закінчення Олексій продовжив своє навчання у стінах Астраханської духовної семінарії,

© Медовкіна Ліна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

де предметом його зацікавлень стали церковна археологія та літургіка. Очевидно, що не останню роль у такому виборі юнака відіграли семінарський викладач Г. Г. Покровський та настоятель Знаменської церкви м. Астрахані М. К. Здравосмыслов. Саме останній переконав Дмитрієвського вступити 1878 р. на церковно-практичне відділення Казанської духовної академії. Тут О. Дмитрієвський зазнав значного впливу Миколи Фомича Красносельцева, який побачив у ньому майбутнього вченого.

Академію О. Дмитрієвський закінчив у 1882 р. зі ступенем кандидата богослов'я, який він дістав за твір «Богослужение в Русской Церкви в XVI в.», написаний під керівництвом М. Ф. Красносельцева. Завдяки клопотанню ректора академії прот. Олександра Владимирського О. Дмитрієвського залишили на кафедрі на посаді приват-доцента для читання лекцій з історії богослужіння в Російській церкві. Це дозволило йому дещо переробити свою кандидатську працю на магістерську, захист якої дав можливість дістати вчений ступінь магістра богослов'я⁶.

1887 р. після двох років викладання у Казанській духовній академії О. О. Дмитрієвський отримав можливість очолити кафедру церковної археології та літургії у Київській духовній академії, з якою його діяльність була пов'язана аж до 1907 р. Працюючи в академії, вчений не раз здійснював поїздки до країн православного Сходу, де вивчав знамениті книжкові та рукописні зібрання з метою виявлення неопублікованих пам'яток православного богослужіння. Так сформувався його відомий тритомник «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока». У 1896 р., подавши перший том «Опису» до вченої ради Казанської духовної академії, О. О. Дмитрієвський отримав ступінь доктора церковної історії⁷.

За час викладання у Київській академії Олексій Опанасович підготував цілу плеяду відомих учених-літургістів, що дало можливість вважати його засновником російської історичної літургії. Серед його учнів були прот. В. Д. Прилуцький, М. М. Пальмов, Є. П. Діаковський, прот. М. А. Лисичин, прот. Корнелій Кекелідзе та ін.

У 1903 р. О. О. Дмитрієвського було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук по відділенню російської мови та літератури⁸. 1906 р. професор переїхав до Санкт-Петербурга, де взяв участь у роботі Передсоборного присутствія та комісії з виправлення богослужбових книг⁹. З 1907 р. він остаточно залишив службу у Київській духовній академії та присвятив себе діяльності на посаді секретаря Імператорського Православного палестинського товариства (далі – ІППТ), яку він обіймав 10 років. Протягом цього періоду вчений написав монографію з історії Палестинського товариства до 25-річчя з дня його утворення¹⁰, здійснив чимало інспекційних подорожей до Палестини з метою огляду роботи закладів Товариства, написав низку досліджень, присвячених діячам «російської Палестини». Водночас О. О. Дмитрієвський протягом 11 років був старостою Микола-Олександрівського храму у Санкт-Петербурзі та членом попечительства при ньому¹¹.

Незважаючи на свою активну діяльність, професор кілька разів намагався повернутися на академічну службу, але невдало: у 1910 р. він балотувався на вакантну кафедру грецької мови Київської духовної академії, був обраний та затверджений Синодом, але 1911 р. сама кафедра була ліквідована. Восени того ж року балотувався на кафедру «церковної археології в связи с историей христианского искусства» Санкт-Петербурзької духовної академії, але не пройшов через негативне ставлення до нього прот. М. І. Орлова, чия дисертація у 1909 р. Олексій Опанасович оцінив негативно¹².

Незважаючи на те, що вченому не вдалося повернутися до викладання, він у різні роки обирався почесним членом усіх чотирьох духовних академій Російської імперії: Київської (1907), Казанської (1912), Петербурзької та Московської (1914).

Унаслідок оголошення декрету радянської влади про відділення церкви від держави вчений залишився безробітним та без утримання (пенсії), бо ІППТ, де він офіційно був працевлаштований, припинило своє існування. Через це у 1919 р. О. О. Дмитрієвський прийняв пропозицію Астраханського університету стати проректором й професором цього навчального закладу по кафедрі історії та грецької

мови. На цих посадах він перебував аж до закриття університету в травні 1922 р. В Астрахані вчений не лише викладав, але як повноважний «Петроградского главного управления музеев и Управления делами народного комиссариата просвещения на право описания и изучения церковных древностей»¹³ займався обліком пам'яток старовини міста та навколишніх міст і сіл, намагаючись зберегти найцінніший з них в історичному, культурному та загальнохристиянському відношенні.

У першій половині 1919 р. О. О. Дмитрієвський уперше був заарештований. Це сталося на станції Сайхин, коли він разом із іншими викладачами їхав читати лекції для казахських учителів¹⁴. Наступного разу вчений був заарештований 1922 р. Його звинуватили у протидії вилученню церковних цінностей, за що він був засуджений умовно та звільнений у жовтні 1922 р.¹⁵

На початку 1923 р. О. О. Дмитрієвський повернувся до Петербурга, де його було обрано дійсним членом Академії наук та членом Слов'янської комісії¹⁶. Восени цього ж року вченого запросили викладати лекції по літургії на Богословських курсах у Петербурзі, які 1925 р. були реорганізовані та перейменовані на Вищі богословські курси.

Протягом 1923–1929 років О. О. Дмитрієвський брав активну участь у роботі Русько-візантійської комісії, де подав на обговорення три доповіді, присвячені західному літургісту та видавцю богослужбових текстів Ж. Гоару, та один – «Объяснения к «Уставу» Константина Порфирородного»¹⁷.

Помер Олексій Опанасович від уремії 8 серпня 1929 р., а вже 10-го, найвірогідніше, відбувся його похорон на Микільському кладовищі Олександрівської лаври. Відспівування проходило у російсько-естонській церкві¹⁸.

Дуже схожу долю мав інший візантолог, з яким О. О. Дмитрієвський мав можливість не лише бути знайомим, але й співпрацювати. Йдеться про І. І. Соколова. Майбутній учений народився 1865 р. у родині священика с. Нова Алексеевка Саратовської губернії. Спочатку хлопець навчався у Саратовському духовному училищі та семінарії, після закінчення якої 1886 р. вступив до Казанської духовної академії, закінчивши її 1890 р. першим кандидатом-магістрантом. Протягом року І. І. Соколов був професорським стипендіатом при кафедрі загальної церковної історії, де його керівником був призначений професор Ф. О. Курганов. Саме йому, а також І. С. Бердникову, заслуженому ординарному професору Казанської духовної академії й ординарному професору Імператорського Казанського університету, був зобов'язаний І. І. Соколов своїми знаннями візантійського канонічного права, методології дослідження, розуміння завдань науки або питань морально-етичного порядку.

1891 р. у Казанській духовній академії відбувся захист магістерської дисертації І. І. Соколова на тему «Состояние монашества в византийской церкви с половины IX в. до начала XIII в.», внаслідок якого кандидат дістав учений ступінь магістра богослов'я (затверджений у цьому званні Св. Синодом у 1894 р.). 1896 р. за цю опубліковану у вигляді книги працю вчений отримав премію митрополита Макарія.

Після захисту дисертації І. І. Соколов протягом 1894–1903 рр. викладав у Санкт-Петербурзькій духовній семінарії, продовжував свої візантологічні студії та публікував результати своїх досліджень у тогочасній науковій пресі. Це з часом дало підставу запросити його на кафедру історії Греко-східної церкви Петербурзької духовної академії¹⁹, де він пропрацював до 1918 р., викладаючи такі курси, як «История византологии как науки в связи с культурным влиянием Византии на Древнюю Русь и Западную Европу», «История разделения церквей в IX – XI вв.», «История патриаршего управления в Византии и на современном греческом Востоке», «История просвещения и богословской науки в Византии с половины IX до половины XV в. (843 – 1453)», «История Иверской церкви до начала XIII в.»²⁰. У цей період на формування наукових інтересів І. І. Соколова суттєвий вплив мав видатний історик церкви, професор Санкт-Петербурзької духовної академії І. Є. Троїцький²¹.

Одночасно з викладацькою діяльністю І. І. Соколов продовжував інтенсивну наукову роботу. 1904 р. вчений захистив докторську дисертацію на тему «Константинопольская церковь в XIX в. Опыт исторического исследования». Ця праця відзначена

присудженням Радою академії премії Чубинських (1904), а згодом Св. Синодом – премії митрополита Макарія (1906). У жовтні 1904 р. І. І. Соколов був обраний ординарним професором Санкт-Петербурзької духовної академії²².

Так само, як і О. О. Дмитрієвський, І. І. Соколов багато уваги приділяв церковно-політичній діяльності. Починаючи з 1902 р., він за дорученням церковної влади, неодноразово здійснював інспекційні поїздки поза межі Російської імперії, під час яких мав налагоджувати політичні зв'язки. Протягом 1905–1906 р. вчений, як фахівець з православного Сходу, став членом Передсоборного присутствія під головуванням митрополита Антонія та виступив з пропозицією відкрити кафедри історії Греко-східної церкви у всіх духовних академіях Російської імперії. Ця ідея була реалізована.

Знаком визнання Православною церквою його заслуг стало запрошення найвидатніших російських богословів на скликаний 15 серпня 1917 р. Помісний Собор, де вчений увійшов до складу відділу вищого церковного управління²³.

Рятуючись від репресій, яких зазнали викладачі духовних закладів після революційних подій 1917 р., І. І. Соколов на початку 1919 р. намагався влаштуватися у Києві. Протягом 1919–1920 рр. він працював приват-доцентом Київського університету й одночасно співпрацював з Археографічною комісією Української академії наук, де був працівником першого відділу²⁴.

1922 р. вчений вирішив повернутися до Петрограда, що стало його трагічною помилкою. Протягом 1922–1923 рр. він викладав університетський курс «Социально-политические отношения в государствах Ближнего Востока». З 1920 по 1923 р. І. І. Соколов також був викладачем Петербурзького Богословського інституту (ПБИ), який був утворений з ініціативи митрополита Петроградського та Гдовського Веніаміна (Казанського) викладачами Петроградської Духовної академії за допомогою професорів університету²⁵. У цьому приватному навчальному закладі історик читав «Историю греко-восточной церкви от разделения церквей до настоящего времени вместе с историей церкви Грузинской»²⁶. Згодом йому довелося зайнятися історією нової Греції та викладанням новогрецької мови в Ленінградському інституті історії, філософії та лінгвістики (ЛИФЛИ), що існував при Ленінградському державному університеті, Інституті східних мов і Науково-дослідному інституті порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу ім. А. Н. Веселовського (ИЛЯЗВ)²⁷.

22 грудня 1933 р. І. І. Соколов був заарештований. У сфабрикованій справі йому було відведено роль одного з керівників «контрреволюционной церковно-монархической организации «Англиканы». Усім звинуваченим було інкриміновано відносини з англіканською церквою, яка на той час була єдиною суспільною силою в Європі, котра відверто протестувала проти переслідувань православних християн у СРСР. Ученого також звинуватили у тому, що він писав та відправляв за кордон інформацію про гоніння на релігію, які мали місце в країні.

Нарешті, у березні 1937 р. до К. Пешкової, яка очолювала громадську організацію «Допомога політичним в'язням», звернулися по допомогу діти несправедливо засудженого вченого²⁸, і 8 грудня 1938 р. І. І. Соколов, завдяки багатократним поданням Помполіту, був звільнений²⁹.

На жаль, нам не вдалося поки з'ясувати, чи вдалося вченому повернутися до Ленінграда, бо 3 травня 1939 р. він помер³⁰.

Таким чином, огляд біографій обох відомих учених-візантологів доводить, що радянська влада цілеспрямовано знищувала старі кадри інтелігенції, зокрема, церковних істориків. Схема дій була простою: закриття навчальних закладів, позбавлення вчених утримання, вимушене прилаштування цих учених на низькооплачуваних посадах чи отримання тимчасових посад, звинувачення у «контрреволюційних діях», судові процеси, заслання, природна смерть (внаслідок стресів, нелюдських умов утримання, хвороб, відсутності медичної допомоги, приниження). У результаті таких заходів влади протягом першої третини ХХ ст. академічна наука втратила не лише визначну плеяду вчених зі світовими іменами, які вміли поєднувати науку «духовную и светскую в их стремлении к изучению Византии», але й цілий напрям наукових досліджень, які лише зараз починають відроджуватися.

1. Очерки истории исторической науки в СССР [Текст]. – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 514–536.
2. Курбатов Г. Л. История Византии (Историография) / Г. Л. Курбатов [Текст]. – Ленинград, 1974.
3. Лебедева Г. Русская церковная византистика конца XIX – нач. XX вв. Как историографическое явление / Г. Лебедева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mitropoliaspb.ru/rus/conf/bolotov2000/dokladi/lebedeva.html>.
4. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblag.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>.
5. Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 24. – Арк. 5.
6. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblag.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>.
7. Нарбеков В. Отзыв о книге доцента Киевской духовной академии А. Дмитриевского: «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1: Τυπικόν. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы. Киев, 1895», представленной на соискание ученой степени доктора церковной истории / В. Нарбеков [Текст] // Протоколы заседаний совета Казанской духовной Академии за 1896 г. Казань, 1897. – С. 263–297; Антоний [Храповицкий], архим. Отзыв о сочинении А. Дмитриевского: «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1: Τυπικόν. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы» / Антоний [Храповицкий] // Протоколы заседаний совета Казанской духовной Академии за 1896 г. Казань, 1897. – С. 297–300.
8. Диплом от 29. 12. 1903 // Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 10.
9. Герд Л. А. Дмитриевский А. А. / Л. А. Герд // Православная энциклопедия. – Т. 15. – Москва, 2007. – С. 431.
10. Дмитриевский А. А. Императорское Православное Палестинское Общество и его деятельность за истекшую четверть века 1882–1907 / А. А. Дмитриевский [Текст]. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008.
11. Герд Л. А. А. А. Дмитриевский как староста Николо-Александровской Барградской церкви в Петербурге / Л. А. Герд [Текст] // Родное и вселенское: к 60-летию Н. Н. Лисового: [сб. статей]. Москва, 2006. – С. 105–123.
12. Отзыв о сочинении М. И. Орлова «Литургия св. Василия Великого. Вводные сведения. 1. Греческие и славянские тексты. 2. Заамвонные молитвы. 3. Особенности литургии св. Иоанна Златоуста. С изображением св. Василия Великого и четырьмя снимками с рукописей. Первое критическое издание. СПб., 1909 г.» [Текст] // Сборник отчетов о премиях и наградах, присуждаемых императорской Академией Наук. Отчеты за 1909 г. – СПб., 1912. – С. 176–347 (отд. отт.: СПб., 1912. – 173 с.).
13. Варламова С. Ф. Из истории борьбы Советского государства с голодом в начале 20-х гг. XX столетия: По печатным рукописным материалам из фондов Российской Национальной б-ки / С. Ф. Варламова [Текст] // К 75-летию Дома Плеханова, 1928–2003: Сб. ст. и публ., материалы конференции. – СПб., 2003. – С. 179.
14. Перченко Ф. Ф. К истории Академии наук: снова имена и судьбы... (Список репрессированных членов Академии наук) / Ф. Ф. Перченко [Текст] // In memoriam: Исторический сборник памяти Ф. Ф. Перченка. – М.-СПб.: Феникс, Atheneum, 1995. – С. 160.
15. Объяснительная записка А. А. Дмитриевского по поводу обвинения его в скрытой агитации против изъятия церковных ценностей // Відділ рукописів Ро-

сійської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 105; Обвинительное заключение по делу о сопротивлении А. А. Дмитриевского и др. против изъятия церковных ценностей в пользу голодающих. 18 сент. 1922 г. // Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 106. – Арк. 8.

16. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblag.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>.

17. Там само.

18. Там само.

19. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін [Текст] // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.

20. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1903 г. – СПб., 1904. – С. 26, 34; Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. СПб., 1905. – С. 18, 25.

21. Соколов И. И. Византинологические традиции в С.-Петербургской духовной академии / И. И. Соколов [Текст] // Христианское чтение. – 1904. – Янв. – С. 143–165; Февр. – С. 306–315.

22. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. – СПб., 1905. – С. 10.

23. Лебедева Г. Е., Морозов М. А. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов / Г. Е. Лебедева, М. А. Морозов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2687/1/adsv-29-11.pdf>.

24. Чернухін Є. К. Указ. праця. – С. 695.

25. Васильков Я. В. Только об одном востоковеде...(Гебраист Михаил Николаевич Соколов, 1890–1937) / Я. В. Васильков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/233-252.pdf>

26. Востоковедение в Петрограде. 1918–1922. – Пг., 1923. – С. 50.

27. Соколов Иван Иванович. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vostokoved.academic.ru/554/%D0%A1%D0%9E%D0%9A%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%92%2C_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

28. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1599. – Арк. 1–5.

29. ДАРФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1587. – Арк. 181–184; Спр. 1642. – Арк. 214–218; Спр. 1683. – Арк. 3–7.

30. Лебедева Г. Е., Морозов М. А. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов / Г. Е. Лебедева, М. А. Морозов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2687/1/adsv-29-11.pdf>. – С. 142.

Статья посвящена биографиям известных ученых-византологов, репрессированных советской властью. Этот факт привел не только к их физической смерти, но и способствовал уничтожению целого направления научных академических исследований.

Ключевые слова: византология, история церкви, репрессии, биографии, А. Дмитриевский, И. Соколов.

The article is devoted to biographies of famous scientist Byzantinologist repressed Soviet authorities. This fact has led not only to their physical death, but also to the destruction of whole areas of scientific academic research.

Key words: Byzantinologist, church history, repression biography, A. Dmitrijevsky, I. Sokolov.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ – ХХ СТ.

(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО)

У статті аналізується розвиток музейництва на Чернігівщині у ХІХ – ХХ ст., зроблено спробу розкрити історію створення та функціонування Чернігівського історичного музею, формування і поповнення колекції якого відбувалося зусиллями В. В. Тарновського-молодшого.

Ключові слова: Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, колекція.

Кожен музей – це маленький світ. Кожен такий світ може розкрити перед глядачем цілу епоху. Або лише одну подію. Показати характер, традиції та звичаї цілого народу. Або однієї людини. Зібрати мільйон різних експонатів. Або обмежитися розповіддю про один. Але щоразу – це особлива атмосфера, яка змушує думати, цікавитися і ставити під сумнів власні кліше.

На території сучасної України музеї як самостійні одиниці виникають приблизно у другій половині ХІХ ст. Перші з них відкриваються на Півдні, другим регіоном стає Слобожанщина. Поступово музейна мережа охоплює всі українські губернії. А з 1895 р., коли чернігівський губернатор Є. К. Андрієвський розгорнув активну роботу по створенню архівної комісії, яка повинна була мати при собі архів, бібліотеку та історичний музей, починається історія Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (далі ЧІМ) [8, с. 3].

Звичайно, феномен музейництва неможливо розглядати окремо від людських доль, що виступають основною складовою частиною історичного процесу, тому що історію творять люди для людей. Тому перш ніж знайомитися з експонатами, що представлені у фондах національного осередку, необхідно познайомитися з долею тих діячів, які сприяли виникненню цього закладу на українських теренах.

Перегляд родоводів показує, що ті самі риси вдачі часто передаються з покоління в покоління. Так, і рід Тарновських представлений в історії багатьма неординарними постатями, зусиллями яких в Україні сконцентровані великі та високоцінні зібрання книжок, витвори мистецтва, засновані музеї, бібліотеки та інші центри духовного життя.

Родоначальником української гілки династії славнозвісних меценатів вважається Іван Ляшко, який у 1685 р. отримав універсал на володіння землями «сеножатою панскою окопаною, прозваною Жидовскою, под с. Гнединцями» [5, с. 355]. Але тут думки дослідників розділяються. Одні вважають, що коріння роду сягає ХІІІ ст. і «фамилия Тарновских получила свое начало от Спицитира, который, по выходу в 1280 г. из за Рейна, был при короле польском Владислове 1-м Краковским воеводой, а потом кастеляном» [6, с. 195]; інші – відносять їх до галузки польського шляхетського роду, корені якого сягають ХІV ст. Однак останню відомий український історик та генеолог В. Л. Модзалевський, спираючись на різні документи із сімейного архіву, свідомо відкинув [7, с. 176].

© Мідько Аліна Сергіївна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО ім. К. Д. Ушинського.

Стає цілком очевидним, що зацікавленість фундатора музею на Чернігівщині історичним минулим України не випадкова. Так, О. Б. Коваленко вказує, що соціально-культурне середовище, в якому сформувалися інтереси та уподобання майбутнього мецената, складалося, насамперед, із нащадків козацької старшини, привілейованої царським урядом [3, с. 173]. Тому для родини Тарновських було характерне виховання дітей на кращих патріотичних традиціях та прагнення зробити якомога більше для поліпшення життя простих українців. А діяльність В. В. Тарновського-молодшого можна вважати своєрідним апогеем тих потенцій, які були закладені у «родинній душі» Тарновських [9, с. 88].

Народився він 20 березня 1838 р. Початкову освіту здобув в одному з кращих московських пансіонів. Потім навчався у Головному військовому інженерному училищі в Петербурзі, але згодом залишив заклад – це був не його шлях.

У 1866 р., після раптової смерті батька під час засідання Чернігівської губернської земської управи, В. В. Тарновський-молодший успадковує величезне майно. У розквіті сил, з усією енергією береться меценат за облаштування маєтку, але найбільшу увагу приділяє парку, який став його захопленням з юних років. Племінник визначного колекціонера М. В. Тарновський згадував: «Мав дядько ще один талант, який я вважаю визначним – це садовудівництво... У цій царині я не знаю йому рівного і ставлю його на один щабель із будівничим центрального парку за Людовіка XIV – Le Norte» [13, с. 175]. Хист до цієї справи, талант художника зробили качанівський парк, площа якого сягала 500 гектарів, справжнім витвором мистецтва ландшафту та планування.

Поряд із громадською діяльністю, сімейними турботами В. В. Тарновський-молодший з юнацьких років багато часу віддавав великому захопленню – колекціонуванню меморіальних речей і творів Т. Г. Шевченка та українських старожитностей. Сам він про цей бік своєї діяльності писав: «Еще в молодые годы... я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины Малороссии» [2, арк. 41].

У понад столітній історії комплектування цієї збірки можна виокремити декілька періодів, кожному з яких був притаманний певний домінуючий шлях формування. Це не означає, що інші джерела поповнення колекції не були задіяні, проте кожний етап мав характерні ознаки.

Підвалини Музею українських старожитностей було закладено під час навчання у Москві. Уже тоді кімната, яку він винаймав разом з братом, нагадувала невеликий музей української зброї, келихів, чарок, інших предметів давнини, а також речей, пов'язаних з Т. Г. Шевченком [13, с. 156]. Отож перший (початковий) період охоплював 50-60-і рр. XIX ст., коли Тарновський-молодший зацікавився старовинним побутом своєї Батьківщини і почав займатися колекціонерською діяльністю.

Другий етап – 70-80-і рр. XIX ст. На цей час припадає активна праця В. В. Тарновського-молодшого як колекціонера, мецената, громадського діяча. У цей час збірка поповнилася портретами визначних діячів української історії – гетьманів, полкових старшин, а після мандрівки на Запоріжжя із Д. І. Яворницьким предметами козацької минувшини.

Третій (заклучний) етап – 90-ті рр. XIX ст. Колекція українських старожитностей набуває популярності. Справа В. В. Тарновського-молодшого розглядається як національна і, розуміючи високу цінність збірки, багато визначних українських діячів передають до неї власні архіви [11, с. 289–290].

Як бачимо, завдяки зусиллям самовідданого ентузіаста від забуття було врятовано багато безцінних, неповторних пам'яток історичного та культурного минулого українського народу. Однак їх збирання і збереження вимагало великих витрат, і одного дня В. В. Тарновський-молодший побачив, що заборгував. У 1897 р. довелося продати родовий маєток у Качанівці. Перед ним постало питання і подальшої долі унікальної колекції. Хто продовжить його справу, піклуватиметься про те, щоб після його смерті вона не перейшла у приватні руки, не була розпорошена, а зберігалася під надійною охороною і була доступною для найширшого загалу? Тому він дуже

прискіпливо обирав установу, котрій можна було б довірити це національне надбання, яке фахівці оцінювали в десятки, а то й сотні тисяч рублів.

Прислухавшись до думки знавця української старовини О. М. Лазаревського, Василь Васильович наприкінці 1896 р. звернувся із заявою на ім'я голови губернської управи, в якій зазначав: «Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность заведывание Черниговскому Губернскому земству...» [2, арк. 3–4].

З великою вдячністю земські збори 24 лютого 1897 р. прийняли безцінний дар та висловили щире подяку меценату. У 1902 р. в Чернігові був відкритий Музей українських старожитностей, який з 1906 р. став носити ім'я В. В. Тарновського.

Музею щастило на директорів. Першим завідувачем 22 серпня 1900 р. стала М. М. Грінченко. Однак через два місяці вона залишила місце роботи, оскільки не була затверджена губернатором [12, с. 71]. Лише 25 квітня 1902 р. директором музею був призначений А. П. Шелухін, а 26 червня 1911 р. його наступником став В. Л. Модзалевський [10, с. 37].

У 1912 р. національний осередок очолив художник і громадський діяч І. Г. Рашевський, діяльність якого припала на першу чверть ХХ ст. – бурхливі часи, коли лягали спати при одній владі, прокидалися при іншій, а розгул злочинності сягнув небувалих висот. Жертовою такого злодійського нападу в травні 1919 р. стала колекція В. В. Тарновського-молодшого. Обставини пограбування і масштаб заподіяних втрат залишилися нез'ясованими. Дещо пізніше був проведений переоблік експонатів для передачі їх новому директорowi, яким став В. А. Шугаєвський, відомий фахівець-археолог і нумізмат.

У 1933 р. знову була порушена воля колекціонера: всі матеріали, які стосувалися Т. Г. Шевченка, за наказом тодішньої харківської столичної влади були вивезені з Чернігова. Після повернення столиці до Києва колекція перекочувала туди й була розпорошена [1, с. 15].

У складі Чернігівського історичного музею (таку назву він отримав у 1934 р.) колекції українських старожитностей пережили Велику Вітчизняну війну [4, с. 7]. На жаль, не обійшлося без втрат. Чергове розграбування музею сталося під час окупації Чернігова фашистами. В евакуацію на схід вдалося вивезти лише половину з 60 тисяч експонатів закладу та три із сорока тисяч книг. Майже все, що не вдалося евакуювати, зникло, було розграбоване, опинилося в німецькій комендатурі.

Проте, незважаючи ні на що, основа зібрання Василя Васильовича збереглася, і в січні 1963 р. музею був переданий будинок полкової канцелярії – той самий «старовинний будинок над Десною», де розмістився художній відділ, а в 1975 р. – колишній будинок губернатора. Тут він перебуває й донині.

Сьогодні важко ставити питання про повернення реліквій звідти, де вони перебувають зараз, а отже, зібрати всю колекцію до купи було б уже, мабуть, нереально. Але варто прислухатися до пропозиції директора ЧІМ С. Л. Лаєвського, який пропонує скласти каталог розпорошених по світах старожитностей великої колекції В. В. Тарновського [1, с. 15]. Невже не цікаво хоч знати, що ми мали, що втратили, що ще можна відшукати? Здається, це було б чесним і шляхетним знаком перед пам'яттю колекціонера – навчитися берегти справу, якій він віддав життя.

Отже, розглядаючи тему розвитку музейництва кінця ХІХ – початку ХХ ст., слід відзначити, що зазначений період став важливим та принципово новим етапом трансформації музеїв, які пройшли еволюцію від сховищ раритетів до повноцінних осередків просвітництва та наукової діяльності. А виходячи з характеру і масштабів діяльності Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, маємо усі підстави стверджувати, що упродовж багатьох десятиліть він був і залишається центром музейництва, важливим осередком освітньої роботи, який бере участь у всіх історико-культурних акціях, що відбуваються в області або репрезентують Чернігівщину на загальнодержавному рівні, у всеукраїнських і міжнародних наукових, видавничих, виставкових проектах.

Відповідно до вимог часу, змінилися форми і методи роботи, але заклад залишається цікавим для відвідувачів. Усе це стає можливим завдяки наполегливій,

сумлінній праці колективу співробітників і допомозі та підтримці з боку колег, друзів, шанувальників музею.

1. Антоненко П. Я. Розпорошена пам'ять / П. Я. Антоненко // Слово Просвіти. – 2008. – 1 – 7 тр. – № 18. – С. 15.
2. ДАЧО. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 44 Збірник документів о передачі музею помещика Тарновского губернскому земству и организации его деятельности, 519 арк.
3. Коваленко О. Б. Родовід Тарновських / О. Б. Коваленко // Хроніка-2000. – 1996. – Вип. 16. – С. 173–174.
4. Лаєвський С. Л. Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі / С. Л. Лаєвський, Л. П. Линюк // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 5–8.
5. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – Т. 3: Полк Прилуцкий – К.: Типогр. имп. ун-та св. Володимира, 1902. – 426 с.
6. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 338; Ч. 5. – С. 194–196; Ч. 6. – С. 193.
7. Модзалевский В. Л. Малоросійський родословник / [упоряд. С. В. Шурляков]. – Т. 5. – Вип. 1. – К.: Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, 1996. – 96, [2] с.
8. Неділя А. І. До історії Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / А. І. Неділя // Скарбниця української культури: матеріали наук. конференції присвяченій 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – Вип. 3. – С. 3.
9. Папета С. П. Повернення «старих українців» / С. П. Папета // Хроніка-2000. – 1997. – № 19–20. – С. 88.
10. Половникова С. О. Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського / С. О. Половникова // Родовід: АТ «КоДр». – 1996. – № 14 (96). – С. 34–38.
11. Синельник І. С. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей / І. С. Синельник // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2004. – Чис. 11(2). – С. 279–292.
12. Синельник І. С. З історії Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: склад керівництва та його наукова робота / І. С. Синельник // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 71–72.
13. Тарновський М. В. Василь Тарновський (молодший) / М. В. Тарновський // Хроніка-2000 – К., 1997. – № 19–20. – С. 156–175.

В статті аналізується розвиток музеїв на Черниговщині в XIX – XX вв., сделана попытка раскрыть историю создания и функционирования Черниговского исторического музея, формирование и пополнение коллекции которого происходило усилиями В. В. Тарновского-младшего.

Ключевые слова: Черниговский исторический музей имени В. В. Тарновского, коллекция.

In the article analyzed the museums development in Chernihiv of the XIX – XX centuries. Author made an attempt to discover the history of foundation and functioning of Chernihiv Historical Museum, forming and updating the collections of which was occurred by the effort of V. Tarnowski.

Key words: Chernihiv Historical Museum V. Tarnowski, Collection

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Дмитро Павленко

●

МІСТЕЧКО НА ТРЬОХ РІЧКАХ

У статті автор описує особливості топоніміки містечка Варви, що на Чернігівщині. Зокрема, основними об'єктами дослідження є річки, які протікають у містечку: Удай, Варва та Варвиця. Також проаналізовано принцип утворення назв малих річок з відповідним обґрунтуванням. Зосереджено увагу й на історичних аспектах, що безпосередньо пов'язані з названими річками та містечком Варва.

Ключові слова: містечко Варва, річка Варва, річка Варвиця, річка Удай.

Сучасні обставини життя української землі спонукають суспільство постійно вести розмови про бідність, кризи, дефіцит бюджету. Але наша бідність, перш за все, виражається навіть не у тотальній відсутності коштів чи у їхньому розкраданні. Місцями повне забуття та сліпота по відношенню до минувшини – от де проявляється наша бідність, і в цьому полягає одна з причин бідності фінансової, і не тільки. Наша пам'ять обрізана, знищені або пішли у небуття пам'ятки писемності, архітектури, творчі набутки народу. Нам кажуть, що на наших теренах були лише партизани, а до них і життя тут майже не існувало. Ну, хіба що Бодянський тут народився, ото й усе.

На такому ґрунті пам'ять народу, що збереглася у топонімах та гідронімах, є неоціненним скарбом. Тому мета даної розвідки й буде спрямована на повернення з небуття хоч шматочка отого духовного скарбу.

Тема річок на теренах Варвинщини описана не дуже глибоко, а лише в контексті Варви такі спроби взагалі не робилися, хоча з приводу цього точаться дискусії. І як би не було це дивно, єдиної чіткої думки з цього приводу немає.

Серед досліджень, темою яких були саме річки Варвинщини, можна виділити лише працю нашого сусіда, краєзнавця з Прилук Олексія Савона «Удай тихоплинний». Безперечно, автор створив глибоке та надзвичайно цінне дослідження, підняв з небуття величезний пласт інформації. В даній розвідці в основному будуть використовуватися матеріали праці О. Савона.

Але й прилуцький краєзнавець не висвітлив усієї повноти, не врахував місцевих обставин даної тематики, залишивши деякі моменти поза увагою. Тому вважаю за необхідне зосередитися на деталях й остаточно розставити крапки над «і».

Містечко Варва розташоване на трьох річках, які протікають чи протікали безпосередньо в містечку й тісно пов'язані з його минувиною. Це Удай – середня річка, права притока Сули; Варва – мала річка, ліва притока Удаю; Варвиця – мала річка, ліва притока Удаю. На сьогодні точаться суперечки щодо гідронімів Варва, Варвиця, Рудка. Нижче буде роз'яснено всі обставини вживання та використання даних гідронімів. Але про все по черзі.

1. Удай

Містечко Варва розташоване у середній течії Удаю, де між 168 та 173 км, якщо відлік вести від гирла. Перш за все необхідно зауважити: коли ми говоримо, що Удай протікає північно-західною околицею містечка, то при цьому треба розуміти, що річкова долина Удаю поблизу Варви – це величезна площа (кілька тисяч гектарів) водно-болотних угідь, помережаних річковими рукавами, вкрита очеретом, чагарниками та лісовими масивами. Починаючи з півночі від Федоренкового хутора,

© Павленко Дмитро Васильович – краєзнавець (м.Варва Чернігівської області).

долина Удаю дугоподібно простягається на захід повз Перекопівку та Зарічку аж до Березняка. Протяжність річкової долини в межах містечка Варви становить близько 4-5 км. Стариця (старе русло) поблизу центральної частини містечка (Перекопівка, Зарічка) в давніші часи протікала безпосередньо під схилами, на яких розташовані дані кутки Варви. Але вже в другій половині XX століття стариця зійшла нанівець. У кінці 80-х років того ж століття було проведено поглиблення та вирівнювання русла в межах Перекопівки та Зарічки, і зараз ми бачимо вже штучний ландшафт.

Територія долини річки Удай за старицею в районі сучасного кінотеатру зва-лася Прогін. Дана назва, ймовірно за все, утворилася у зв'язку з використанням цієї ділянки як долини для прогону худоби до багатой на луки Саги, котра у свою чергу розташована за Прогоном через Другий спуст. Прогін доволі інтенсивно ви-користовувався жителями Варви як сільгоспугіддя десь до початку 60-х років XX ст. (тут були і сінокоси, і городи, і колгоспний баштан), поки меліорація не зробила своєї справи. Зараз тут чагарі. Ще раніше на Сазі був хутір з однойменною назвою, заснований Петром Івановичем Носенком, уперше згадується в 1718 році [1, 422]. Його ми можемо побачити на карті Шуберта другої половини XIX ст. Поряд з х. Сага ми можемо бачити й х. Кут. На початку 20-х років XX століття жителі хутора були переселені на південні околиці Варви (сучасна вулиця 9-го Травня), забравши з собою й назву місця проживання, тобто їх нове місце звалося по-старому – Сага. А самих колишніх хуторян прозвали сагунами.

У праці О. Савона при опису Удаю йде мова про те, що 1708 року Карл XII плану-вав перевозити свій головний штаб з Лубен до Прилук Удаєм [2, 29]. На підтвердження тези про колишню повноводність Удаю необхідно відмітити, що на Перекопівці, за сучасним кінотеатром, є куточок, що раніше звався Пристань.

Серед варвинських особливостей Удаю слід згадати й про два рукави, що звуться спустами, – 1-ий спуст та 2-ий спуст, – які, так би мовити, скорочують довжину річки, тобто сполучують собою річкову лучину. Щодо 1-го спусту, то, як мовиться в місцевій легенді, його зробили мешканці у XIX столітті, щоб трохи відвести воду від Варви. А щодо другого, то невідомо, чи він утворився сам, тобто має природне походження чи теж є рукотворним. Утворення спустів стало причиною занепаду стариці, про яку йшлося вище. На даний час стан старого русла також не в найкращому стані. Стариця, вже поновлена, від Пристані попід Замковою горою через гирло Варвиці та до Марківщини майже повністю пересихає на літню пору. Особливо вражаючим виглядає контраст у спогадах про місця купання. Так от, ліворуч від гирла Варвиці під схилом було місце для купання Стародубове, трішки далі за течією, ближче до Марківщини, – ще одне. Поблизу цегельного заводу перед Березняком було місце

для купання, яке називали «в Кручі». Зараз у цих місцях не купаються, бо вони або мілкі, або взагалі висохли (як Стародубове).

2. Варва (річка)

Варва – мала річка, бере початок у південно-західних околицях села Остапівка. Протікає селами Остапівка, Гнідинці і впадає в Удай у межах містечка Варва, звідки й отримала свою назву. Має довжину 23 км та площу басейну 128 км² [2, 133].

До річч, в історичній Варвинщині всі малі річки отримали свої назви від місць, де вони впадають у більшу річку. Наприклад: Лисогір впадає в Удай навпроти Лисої гори; Скородна впадає в Удай в урочищі Скородне; р. Варва впадає в Удай у містечку Варва; р. Журавка впадає в Удай в містечку Журавка; Дачишин впадає у р. Варву в урочищі Дачишин; р. Калиновиця впадає у Варву в долині Калиновиця тощо. З огляду на це можна сміливо зробити висновок, що утворення гідронімів (а саме назв малих річок) похідне від топонімів, що позначають місце їхнього впадіння.

Першим історичним джерелом, що згадує річку Варву є, безперечно, спеціальний і докладний план України **Гійома Левассера де Боплана, зроблений 1650 року**. На ньому річка, що підписана як Варва, протікає через Гнідинці та Варву (Остапівки як села тоді ще не існувало). Про подальші історичні відомості О. Савон пише: «По опису 1740 року річку називали Варвиця. 1785 року її називають Руда. 1786 вона мала дві назви: «Варвиця вона ж і Рудка». По паспорту 1991 року вона названа Варва...» [2, 133]. Саме тут я поки що не буду коментувати тверджень Олексія Савона. Зосередимо увагу лише на тому, що гідронім Варва від часів Боплана і, мабуть, до часів радянських у документальних джерелах не вживався.

У межах Варви протяжність р. Варва становить близько 5,5 км. Практично вся територія містечка розташована на лівому березі річки, за винятком Підгори та Федоренкового хутора. Починаючи свою течію в межах містечка від Руди, омиваючи її зі східного боку, Варва на лівому своєму березі протікає повз кутки Дрислівку, Галетину, Кут, Перекопівку, а на правому – через урочища та кутки – долину Калиновицю, Басківщину, Першуку, Підгору, Федоренків хутір.

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що річка Варва протікає околицею містечка й лише в нижній частині нижньої течії (1,5-2 км від гирла) вона розділяє між собою деякі кутки містечка Варви.

У межах містечка Варви через річку Варву є два мостові переходи. Це міст на Руді в долині Калиновиця та міст між Підгорою та Кутом практично біля підніжжя Холодниці. Окрім цього, існують і пішохідні переходи: на Галетині, з кутка Могилка в бік Першуки (посередині вулиці Коцюбинського) та з Кута до Підгори (у кінці вулиці Коцюбинського); на Перекопівці до Холодниці (приблизно посередині вулиці Щорса);

з Перекопівки до Федоренкового хутора, останній пішохідний перехід на річці Варва. Доволі велика кількість пішохідних переходів через річку свідчить про те, що правий берег Варви хоч і не заселений, але інтенсивно використовується населенням.

І, звичайно, необхідно окремо наголосити на водному стані річки Варва. Оскільки малі річки нашого регіону в основному мають снігове живлення, то, відповідно, наявність води в річковій долині залежить від пори року. Якщо коротко охарактеризувати становище з водністю річки Варва, можна однозначно сказати, що вона катастрофічна. Зарегульованість річкового русла як Варви, так і її приток у верхів'ях та в середній частині течії зумовлює практично повну відсутність води в нижній течії річки вже у кінці червня. Це тим більше сприймається шокує, коли на очі потрапляють світліни Варви навіть 40-річної давнини або хтось згадує, що на Руді й на Галетині, вже не говорячи про місток на Федоренків хутір, можна було купатися. Доволі людним було місце для купання, що звалось Сюрове, за течією перед Підгорянським мостом, обабіч крутого повороту на вулиці Пилипенка перед мостом. На сьогодні стан річки вражає, на жаль, з негативного боку, і відомості з минулого лише підсилюють такий ефект.

3. Варвиця

Варвиця – мала річка, ліва притока Удаю. На сьогоднішній момент не досліджена та не описана. В праці О. Савона взагалі не згадується (мається на увазі не назва, а саме річка). Річкова долина Варвиці бере початок обабіч перехрестя Антонівського та Лохвицького шляхів (з північно-східного боку), пролягає звивистим руслом з південного заходу на північний схід та у містечку Варва впадає в Удай. Річкова долина має довжину близько 15 км.

Особливістю річкової долини Варвиці є те, що її верхня та середня частини називаються Сухим яром. За свідченням варвинчан у декількох поколіннях, вода в Сухому яру давно відсутня, але як саме давно – невідомо. Сухий яр закінчується на прямій ділянці між вул. Трудовою та Варвинською районною гімназією, принаймні нижче річковою долиною дана назва не зустрічається. Ближче до наших днів річка Варвиця, ймовірно, брала початок саме на повороті річкової долини в трикутнику: кінець вул. Трудової – кінець вул. Української – районна гімназія. З огляду на це можна вважати Варвицю суто внутрішньою річкою містечка Варва. До слова, варто згадати й місцеву легенду з приводу відсутності води в Сухому яру, яку автору переповів Віталій Миколайович Цопа, мешканець Варви. *Колись давно жив у містечку пан, в якого була донька. Й от одного разу стався нещасний випадок – його донька потонула у Варвиці. Тоді пан із горя й наказав, так би мовити, затампувати річкові джерела овечими шкурами. Звідтоді води у яру немає, його й стали називати Сухим.*

От така сумна історія. Але повернімося до предмета розгляду. Й саме зараз варто згадати про утворення назви річки. Вище, при опису річки Варви, було означено принцип утворення назв малих річок від місця впадіння малої річки в більшу. Але як бути, коли у Варві в Удай впадає дві річки? Звичайно, народ не міг назвати їх Варва 1 та Варва 2, адже це занадто просто. Народна мудрість довершеніша, ніж якась суха статистика, тому й з'являється поряд з річкою Варвою її «молодша сестра» Варвиця. Це, на думку автора, основний аргумент у питанні визначення назв річок та їхнього розташування, тобто потрібно чітко усвідомлювати:

1. Є єдиний принцип утворення назв малих річок;
2. У межах містечка Варва в Удай впадає дві річки;
3. Звідси: Варва та Варвиця – це різні річки.

Для того, щоб остаточно розставити всі акценти з назвами річок, потрібно згадати про Рудку. Так, безперечно, в історичних джерелах XVIII-XIX століть ми бачимо появу такої назви на позначення річки Варви, але не Варвиці. На мою думку, гідронім Рудка, по-перше: є набагато молодшим, ніж гідронім Варва (корінь Вар – один з найстаріших коренів в індоєвропейських мовах); по-друге, якщо брати до уваги природу появи такого гідроніма, а це залягання болотяних залізних руд у річковій долині річки Варви, то це явище має надто локальний характер (спостерігається у двох місцях зосередження болотяних масивів: це болото на Галетині та болотяний масив у долині Дачишин), щоб бути підставою для назви всієї річки. Тому, на думку

автора, гідронім Рудка повинен мати місце, але як локальний, на позначення частини річки, і лише так. При цьому потрібно наголосити, що назва річки Рудка не підлягає принципу, що був описаний вище, на відміну від гідроніма Варва.

Та повернімось до Варвиці. Вперше в історичних джерелах Варвиця згадується у *«Черниговского наместничества топографическом описании» О. Шафонського, написаному у 1786 році*. Де між іншим зазначено: *«Містечко Варва лежить на лівому березі Удаю, а на правому – річки Варвиці...»*. Хочу наголосити, що саме про правий берег йде мова, хоча містечко Варва розташоване на лівому березі річки Варва! Слідом за Шафонським усі пізніші довідники та історичні праці повторюють те, що містечко Варва розміщене на річках Удаю та Варвиці, при цьому не уточнюючи, на якому березі. Підтвердженням тези про те, що річка Варва – це не Варвиця, служать спогади мешканки Варви Катерини Луківни Бурляй, в яких, зокрема, говориться, що Зарічка – це пагорб за річкою Варвицею (мається на увазі відносно Перекопівки). От такі історичні відомості маємо щодо Варвиці, які чітко означають її розташування.

Вище вже зазначалося, що Варвиця – це суто внутрішня річка містечка Варва. Хоча ця теза трішки не відповідає дійсності, адже річкова долина бере початок далеко за межами містечка. Та все ж потрібно сказати, не рахуючи верхньої частини річкової долини, вже в середній частині долини Варвиці обидва її береги використовуються варвинчанами як сільгоспугіддя. На правому березі розміщене дачне товариство «Нафтовик». На лівому навпроти через річкове русло – садове товариство «Мрія». Ці товариства були створені для мешканців Варви протягом 80-90-х років минулого століття за кошт Гнідинцівського ГПЗ. Наразі як товариства, тобто об'єднання власників чи громадян, не існують. Поряд з дачним товариством на правому березі Варвиці через Криничковий яр знаходиться Другий водопідйом. Це виробничий об'єкт Гнідинцівського ГПЗ, який постачає удайську воду для технічних потреб заводу. Відразу внизу за течією від Криничкового яру, через русло Варвиці споруджено греблю, яка створює собою водойму, названу Друга дамба, й з'єднує території згаданих товариств. Це утворення є технічною водоймою і використовується як проміжний «резервуар» для постачання технічної води на Гнідинцівський ГПЗ. Друга дамба займає частину долини річки Варвиця від греблі між дачним та садовим товариствами й простягається приблизно на 1,5 км вгору річковою долиною.

Нижче річковою долиною, праворуч від русла Варвиці, після дачного товариства, розташована територія лісництва, на якому свого часу був розплідник фруктових та інших садових рослин. Після розплідника починається забудова містечка Варва, мікрорайон Сад, що розташовується на місці колишнього колгоспного саду. Мікрорайон Сад розташовується на правому березі ще однієї штучної водойми, що влаштована в Сухому яру, тобто в долині Варвиці, це Перша дамба. Водойма площею близько 5 га довжиною 400-500 м. По греблі Першої дамби проходить проїзна частина вулиці Космонавтів. Нижче річковою долиною забудова містечка починається з обох боків річкового русла. В межах Варви на правому березі Варвиці розташовані мікрорайон Нафтовик, центральна частина містечка та Перекопівка. На лівому березі річкової долини – куток Зарічка (вул. Трудова та Українська), Росумаківка та знову Зарічка (вул. Бодянських). Між Перекопівкою та Зарічкою в районі Замкової гори Варвиця впадає в Удай.

Вище вже було згадано про дві греблі через річкову долину Варвиці, це греблі Першої й Другої дамб. Наступною спорудою через річкову долину є насип під проїзною частиною вулиці Зарічної. Дана споруда має також тунельний прохід поблизу будівлі телерадіокомпанії «Оріон». Приблизно через 200 метрів нижче по річковій долині від проїзної частини вул. Зарічної розміщений пішохідний місток між вулицями Бодянських та Кондратця.

Серед відомої автору інформації про річку Варвицю відсутні відомості про місця для купання й взагалі про її повноводність. Певним чином цей аспект відображають світлини 30-х років варвинчанина Матроса. А от на сьогодні річки Варвиці не існує, навіть в якійсь певній частині. Навіть весняна повінь не створює течії бодай протягом якогось її відрізка. Причиною цього, напевно, є те, що дві водойми в середній частині

річкової долини акумулюють усю повеневу воду. Окрім цього, загальна тенденція зниження рівня поверхневих та ґрунтових вод накладає свій відбиток.

І насамкінець, підсумовуючи все, що було описано вище, необхідно відмітити, що особливості містечка Варви, його назва, найменування його кутків, найменування малих річок, що впадають чи впадали в його межах в Удай, тісно пов'язані. Назви річок Варва та Варвиця похідні від назви самого містечка. Але в свою чергу саме річки, створюючи собою певний ландшафт, створили й те «захищене місце». Та про це наступного разу.

1. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина. Енциклопедичний довідник. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007.

2. Савон О. Удай тихоплинний. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007.

В статье автор описывает особенности топонимики города Варвы, что на Черниговщине. В частности, основными объектами описания являются реки, которые протекают в городе: Удай, Варва и Варвица. Также описан принцип образования названий малых рек с соответствующим обоснованием. Сосредоточено внимание и на исторических аспектах, которые непосредственно связаны с названными реками и городком Варва.

Ключевые слова: городок Варва, река Варва, река Варвица, река Удай.

The article describes the features of place names towns Varva that in Chernihiv. Specifically describe the main objects are rivers that flow into the town: Uday, Varva and Varvytsya. It also explains the principle of the formation of the names of small rivers, with justification. And attention is concentrated on the historical aspects that are directly related to the mentioned rivers and the town Varva.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Маринчик С. Сузір'я талантів. – Ніжин:Аспект-Поліграф, 2013

Нещодавно в ніжинському видавництві «Аспект-Поліграф» світ побачила книжка відомого українського письменника Станіслава Маринчика «Сузір'я талантів» (літературні портрети земляків), видання 2-ге, доповнене.

Чимало вихідців з Ічнянщини зробили помітний внесок у скарбницю духовності не тільки української нації, а навіть світового мистецтва та науки. Зокрема скульптори Іван Мартос і Пармен Забіла, письменник Степан Васильченко, філолог Сергій Маслов, композитор Левко Ревуцький та інші.

Книга С. Маринчика – це своєрідний підсумок багаторічних пошуків і досліджень творчих біографій видатних земляків.

Протягом багатьох років з окремими героями книги автор спілкувався, підтримував дружні стосунки. Про побачене й пережите письменник правдиво розповідає на сторінках своєї книги, у якій відтворив 32 творчі біографії талановитих земляків.

Про вагомість видання говорить передмова, яку написав видатний український письменник і літературознавець, Герой України, лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка Юрій Мушкетик.

У сузір'ї славетних ічнянців найяскравішою зіркою сяє ім'я скульптора Івана Мартоса. Мільйони й мільйони туристів багатьох поколінь з усього світу милувалися й милуються величним пам'ятником на Красній площі у Москві, що постав майже два століття тому. На його гранітному постаменті напис: *«Гражданину Минину и князю Пожарскому благодарная Россия лета 1818»*.

Однак не впадає в око напис, викарбуваний на титульному боці монумента: *«Со-чинил и изваял Иоан Петрович Мартос родом из Ични»*. Про нього немає згадки ані в англomовній, ані в російськомовній, навіть, в україномовній Вікіпедії. У першій з них повідомляється, що скульптор *«народився поблизу Полтави»* – місті, що асоціюється у світі з битвою, яка поклала край сподіванням гетьмана Мазепи на здобуття Україною незалежності.

У книзі Станіслава Маринчика *«Сузір'я талантів»*, автор якої композиційно розмістив нариси про своїх славетних земляків за абеткою, Іван Петрович Мартос формально опинився не на чільному місці, яке йому, безперечно, належить. Та пальму першості знаменитому скульптору віддано іншим чином – у короткому й місткому заголовку *«Геній з Ични»* і в розповіді про нього.

Це – не просто набір фактів біографії, з яких декотрі й досі лишаються достеменно невідомими (скажімо, точна дата народження митця), а інші настільки яскраві, що можна лише дивуватися, чому його життєпис досі не став темою захоплюючого біографічного роману. У нарисі згадується про авторський напис на пам'ятнику Мініну і Пожарському, що увічнив його творця, не побіжно, а широким мазком.

Починається нарис зі спростування деяких біографів, які стверджують, що його батько був простим козаком. Насправді ж коріння його походило із древнього роду козацьких старшин, які за часів Катерини II прирівнювалися до російських дворян.

Це дає ключ до розуміння психологічного портрета Івана Мартоса. Унікально талановитий і водночас повністю позбавлений пихи, однак сповнений почуття гідності, він сміливо вступав у суперечки з Олександром І і доводив свою правоту з мистецького та історичного поглядів.

Коли імператору показали остаточний ескіз пам'ятника Мініну і Пожарському, той зауважив: *«Чому це новгородський міщанин-простолудин закликає народ до ополчення, а князь сидить?»*

Мартос пояснив, що він не відступив від правди. Мінін перший очолив визвольну боротьбу проти польських загарбників, а потім передав ополчення досвідченішому у військових справах князю Пожарському, якого перед цим було поранено у ногу, тож стояти він просто не міг.

Згодом, коли пам'ятник уже було відлито, виникла нова суперечка. Цар наполягав, щоб постамент був не з граніту, а з мармуру. Мартосу довелося вдруге доводити свою правоту.

Коли пам'ятник уже доправили водним шляхом із Санкт-Петербурга до Москви, Олександр І не погоджувався, щоб його встановили на тому місці, яке обрав автор проекту. І втретє Мартос змушений був доводити імператору, що саме звідси він сприйматиметься найкраще.

Навівши цікаві історичні факти, що віддзеркалюють сильну людську натуру, автор нариса відзначає унікальну заслугу свого земляка в історії світового мистецтва. Мартос відлив у ливарні Санкт-Петербурзької академії суцільний груповий портрет, на що досі не спромігся жоден скульптор.

Слід віддати належне авторові за те, що він уникає суперечок щодо того, яким скульптором був Іван Мартос – російським чи українським? Він належав до українського козацького роду, натомість своїм генієм возвеличував імперську Росію. *«Мого земляка Івана Мартоса справедливо називають засновником скульптурного мистецтва епохи класицизму, що виник у Росії на рубежі XVIII-XIX століть»*, – робить логічний висновок Маринчик.

Талант скульптора був справді безмірний. Уявіть собі: у 10-річному віці він вступив до Санкт-Петербурзької академії мистецтв, закінчивши її з великою золотою медаллю. Після цього як державний стипендіат удосконалював свої знання та вміння у Римі. А по тому на нього чекала блискуча кар'єра вихователя молодого покоління талановитих митців.

Монумент Мініну і Пожарському – найвідоміший, та не єдиний його витвір. Серед інших чи не найкраще знають «пам'ятник Дюку» – засновнику Одеси Рішельє, який став символом міста.

Не всі задуми Мартосу вдалося втілити в життя. Не знайшов розуміння й підтримки розроблений ним оригінальний проект пам'ятника переможцеві Куликовської битви князю Дмитрію Донському. Його ідея і творчий задум були настільки новаторськими, що ані імператор, ані взагалі ніхто з панівного класу в Росії не змогли оцінити творчий геній Мартоса, котрий набагато випереджав епоху, вважає автор нариса *«Геній з Ічні»*.

Не знайшов підтримки влади і його задум спорудити у Києві пам'ятник гетьману України Богдану Хмельницькому, що, ймовірно, висвітлив би національний світогляд скульптора. Чи повністю збайдужів він до України у середовищі козацької старшини, яка перекинулася служити імперії, а чи мав якісь потаємні думки, певно, вже назавжди залишилися енігмою історії.

Утім, уникаючи надуманих спроб ідеологізувати постать скульптора, Маринчик рельєфно окреслив його геніальність і відтворив ще й образ Івана Мартоса як доброзичливої, щедрої особистості й батька великої родини, котрий опікувався тим, аби його нащадки продовжили знатний родовід.

Мабуть, тим легше було зробити це авторові книги стосовно героїв нарисів менш віддалених епох, із ближчого й зрозумілішого йому середовища. Творча манера Станіслава Маринчика виявляється у тому, що нариси написані ним не з писаного-переписаного, а через особисте сприйняття.

З творчим доробком класика української літератури Степана Васильченка, який народився в Ічні у бідній родині шевця-чоботаря і спромігся піднятися до вершин творчості, він входив у свідоме життя. *«Читав я і перечитував усі твори видатного майстра красного слова, насолоджуючись щирою правдою і лагідним ліризмом його творів, в яких відчувався знайомий аромат і присмак моєї рідної ічнянської вимови»*, – згадує Маринчик. Щиріше й переконливіше не напишеш!

Хто не знає хрестоматійно відому *«Мужицьку арифметику»* та сповнену гумору

п'єсу *«На перші гулі»* Степана Васильченка? Однак його творча спадщина, незважаючи на вкрай несприятливі умови життя (безперервне цькування влади, тюремні каземати, війнні роки й постійне напівголодне існування), доволі велика за обсягом. Автор мало того, що виявляє її доскональне знання, пройнявся нею усім серцем, став її щирим шанувальником. *«Упереджена тогочасна критика принижувала й образала талановитого письменника, називаючи його «хуторянським», ніби він творить тільки «хуторянські» сюжети й оспівує «сіреньких» героїв»*, – пише Маринчик у нарисі *«Робітник слова»*. Однак, на його переконання, Степан Васильченко був *«чутливим і мудрим психологом, настільки майстерно і правдиво будував сюжети людського життя, що читач майже фізично відчував настрої героїв його книг. Фабули та персонажі творів Васильченка надзвичайно виразні, легко вгадується, кому із своїх героїв він симпатизує, а кого зневажає, засуджує»*. Маринчик відводить славетному земляку почесне місце у першому ряду класиків української літератури.

У нарисі у подробицях змальовано драматичний шлях письменника, який жив у постійних поневіряннях і злигоднях. Від літературознавця Дмитра Косарика Маринчик дізнався, що Степан Васильченко помер з голоду. Це сталося 1932 року, коли в Україні вже лютував влаштований Сталіним голодомор-геноцид. Пізніше з інших джерел йому стало відомо, що під час похорону на Байковому кладовищі у Києві біля труни Васильченка поет Микола Вороний вимовив гіркі слова: *«Він просив перед смертю шматок хліба і кришеник сала, і ніхто йому не подав»*.

Цей трагічний епізод, як і напівголодне існування та кончина інших відомих представників української інтелігенції, спонукає до аналогій та сумних висновків.

Видатний письменник не мав навіть постійного пристанища. У нарисі наведено такий жахливий епізод... Коли після його смерті у Києві було організовано житлово-будівельний кооператив і родина Васильченків внесла необхідну суму за квартиру, його вдова Килина Михайлівна та син Юрій отримали категоричну відмову. У відповідь на звернення до одного з тодішніх керівників письменників України Івана Ле вони почули: *«Квартири будемо давати найвідомішим письменникам»*.

У розумінні непримиренного борця проти українського буржуазного націоналізму класик української літератури Степан Васильченко до них не належав.

А контрастна на цьому фоні розповідь про те, що його син Юрій, опинившись після Другої світової війни по той бік Атлантики, став головним архітектором столиці Канади Оттави, набув слави як архітектор, скульптор і художник і, звісно, став заможною людиною, говорить сама за себе.

З нарису *«Вічно молодий»* постає яскрава особистість іншого видатного представника національної культури Василя Чумака, життя якого трагічно обірвалося у неповних 19 літ. Попри різницю у віці він близько зійшовся зі Степаном Васильченком. Вони жили спільними духовними потребами, були заводіями культурно-мистецького життя, що за традицією пульсувало у провінційному містечку на Чернігівщині.

Буремна перша чверть XX століття пробудила надію на соціальне та національне відродження. Життя Василя Чумака було коротке, немов яскравий спалах, наголошує автор, зображуючи його драматичні перипетії на тлі тодішньої епохи. Влада у тогочасній Україні постійно мінялася, і Василю Чумакові, який був одним з керівників Української компартії боротьбистів, тричі довелося сидіти за тюремними ґратами. У листопаді 1919 року денікінці, які до цього кидали його до буцегарні за спілкування з більшовиками, знову окупували Київ. Вони вдерлися на конспіративну квартиру поета, який працював у підпіллі, арештували його і розстріляли. Так трагічно, не досягнувши злету, обірвалося життя великого поета, якого й досі не відомо, де поховано.

На основі розмов з тими, хто особисто знав Василя Чумака, Маринчик відтворює його живий образ, в якому поєднувалася духовна й фізична краса. Сам поет чи не найкраще висловив своє світосприйняття у цих сповнених життєвого пошуку рядках:

Дві душі: одна шукає бурі,
струн шалених на бандурі, срібнодзвону,
блискавок, поезій,
братніх марсельєзів.

А друга... друга — блакитний спокій
вдалині, де степ широкий,
танки мрій тремтючих, ніжних-ніжних,
в шатах білосніжних.
Мов шляхи-плющі переплелися,
дві душі моїх зійшлися,
і чого я прагну:
чи спокою, чи гучного бою?

Автор нарису розкриває поетичну музу Василя Чумака — одного з найкращих національних ліриків ХХ століття і виразника суперечливих ідей доби масштабних потрясінь. «Вічно молодим він назавжди залишиться в українській літературі, — пише він. — На перший погляд, незначну творчу спадщину залишив він по собі. Чимало його творів загинуло у полум'ї революції та громадянської війни. 1920 року вийшла його єдина збірка «Заспів». Невелика за обсягом книжечка, насичена буремною поезією, сповненою глибинних думок автора, які за своїми емоціями можуть дорівнювати багатотомному виданню.

У своїх вогнених строфах поет уміло відтворив яскраві художні образи, використав свіжі тропи, поетичні образи, які піднесли його творіння на високий рівень поетичного звучання.

Реалістичні твори Чумака, пройняті волелюбним пафосом, гартують моральний дух, пропагують визвольний рух, закликають боротися проти соціального та національного гноблення».

Останнє тлумачення, власне, пояснює, чому в колишньому СРСР тривалий час його поезія та ім'я були під забороною. Він належав до партії боротьбистів — лівих есерів, яку більшовики вважали ворожою, а їхніх послідовників — націонал-комуністів знищили напередодні голодомору.

На жаль, цю гостру тему не розкрито. Мабуть, варто було б докладніше розповісти і про трагічну історію життя іншого талановитого представника роду Чумаків — молодшого брата Василя Миколи, арештованого за доносом «друзів», звинуваченого у контрреволюційній діяльності і замордованого у концтаборі на Колімі.

Однак Маринчик дає змогу читачеві заповнити прогалини, звернувшись до книги *«Родинне гніздо Василя Чумака»*, написаної донькою його наймолодшої сестри — Ларисою Гудименко на основі багаторічних досліджень низки джерел, зокрема, й архівів СБУ.

Оригінальним циклом у книзі *«Сузір'я талантів»* вимальовується серія нарисів-споминів. Це пройняті суто особистим сприйняттям Маринчика розповіді про видатних земляків різних поколінь. Серед них — його ровесниця, учасниця ансамблю бандуристок *«Дніпрянка»*, уродженка села Монастирище Валентина Пархоменко, поет Григорій Коваль і художник Петро Басанець, які пройшли крізь пекло війни й залишили помітний слід у національній культурі. З ними Станіслав Маринчик як людина відверта й комунікативна за вдачею постійно спілкувався й приятелював.

Найбільший харизматик серед героїв цієї серії — мешканець мальовничої Сваричівки, що понад Удай-рікою, Антон Штепа. Природа наділила його невгамовною енергією й талантами. Судилося прожити Антону Гнатовичу понад століття — від царювання Миколи II аж до проголошення незалежності України. У свої дев'яносто з гаком він міг хвацьки врізати гопака. Особливо яскраво виявив себе як народний майстер-різьбяр по дереву. Оригінальні композиції Штепи зберігаються у музеях Ічні, Чернігова, Києва, у приватних колекціях в Україні, Росії, Білорусі, у державах Балтії, у Польщі, Словаччині, Чехії, Німеччині, Нідерландах.

«У твори Штепа вкладає всю пристають селянського серця, — пише Маринчик. — Саме тому чимало композицій присвятив життю, побуту і нелегкій праці хлібороба. Він далекий від солодкої ідеалізації життя в селі, в його творах звучить суворе життєве правда. Те, що я бачив і пережив, знайшло відображення у композиціях «Сівба», «Жнива», «Молотба» та інших. Творча фантазія і пильне око художника завжди знаходять цікаву тему, яскравий персонаж, художній образ, який надовго запам'ятовується».

З Антоном Гнатовичем Штепою Маринчик був знайомим понад шістдесят років. Самобутня постать людини й митця, який створив власну школу, настільки захопила його, що він зняв про харизматика три документальні фільми, які дістали міжнародне визнання. А присвячений Штепі нарис *«Бог дав»* – це їхнє органічне продовження.

Знайомство і довголітня дружба з Анатолієм Дрофаном допомогла автору проникнути у творчу лабораторію відомого письменника, *«нерозривно пов'язану з рідною землею і сповнену глибокої поваги до рідного краю»* (нарис *«З батькової криниці»*). Жоден інший український літератор не проникав так глибоко в історію Ічнянщини, присвятивши їй художньо-документальні романи.

Історичні твори Дрофана *«Тайна голубого палацу»* і *«Музи кохання»* (останній з творчого доробку автора) про Качанівку – це осмислення важливої частки культурної спадщини минулого на основі вивчення архівів Чернігова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга. З особливою цікавістю сприймається розповідь про зустріч Анатолія Дрофана з потомственною дворянкою Тетяною Василівною – представницею славного роду Тарновських, очевидцем якої був автор. Однак написати роман про драматичну історію її кохання письменник не встиг.

Нарис викликає живий спомин про Анатолія Дрофана – доброзичливої, спокійної й водночас сповненої внутрішньої енергії людини. Чимало часу й зусиль він віддав вивченню життя й творчості Степана Васильченка, палким прихильником таланту якого він був. З-під його пера вийшов історико-біографічний роман про класика української літератури *«Буремна тиша»*. За його сценарієм було створено документальний фільм *«Степан Васильченко»*.

Вражає не тільки вірне служіння Анатолія Дрофана письменницькій музі, а й його громадянський темперамент. Він сприяв встановленню пам'ятників Степану Васильченку та Василю Чумаку, домігся будівництва в Ічні нової школи і, хоча жив переважно у Києві, ніколи не поривав зв'язків із землею, де виріс.

Перечитуючи видані десятиліття тому книги Анатолія Дрофана, розумієш, що списувати їх з обліку не варто. Натрапив я і на дарунок від автора – повість для дітей *«Загадка старої дзвіниці»* у перекладі німецькою мовою. Повторю те, про що вже писав: його творчість, як і деяких його сучасників, спростовує модну нині тезу нібито вся українська література радянського періоду – суцільне сміття. Разом з тодішньою епохою з усіма її соціально-економічними та моральними аномаліями дехто намагається виплеснути людський струмінь, що всупереч цьому живив літературу. А від цієї тези, як виявилося, невелика відстань і до пропагованої нині певними колами іншої, масштабнішої і ще згубнішої – мовляв, ледь не вся українська література не має цінності.

У кожний нарис цього циклу автор вкладає частку свого серця. З поезією Григорія Ковалю Маринчик уперше ознайомився, коли закінчував десятирічку і відтоді постійно стежив за його творчістю.

Його приваблює подвійний, рівнозначний талант видатного земляка. Тож не задля красного слівця, а цілком органічно він назвав свій нарис *«Серце поета, око художника»*. Григорій Коваль був не тільки майстром поетичного слова, а й творив чудові пейзажі. Свої збірки поезій він ілюстрував власними живописними творами.

Маринчика вабить і постать митця як незалежної особистості. *«Кожну нову книжку земляка я завжди чекав, ніби свята, з насолодою читав і перечитував їх, писав рецензії, але не пригадую, щоб у своїх творах він оспівував наших державних вождів, – відзначає автор. – Ніколи він не був кон'юнктурником, не ходив по партійних кабінетах, бо мав власні почуття гідності та честі. Ніколи не творив на замовлення»*.

У нарисі про Григорія Ковалю, якого автор добре знав особисто, особливо яскраво змальовані два епізоди, що могли би стати сюжетом для новели.

Спочатку він описує зустріч з поетом під час його приїзду до Ічні у затінок його батьківської оселі:

«Зовсім поряд соловейко старанно виводив срібні мелодії, а навпроти нашої лави, у кущі смородини, було добре видно гніздо чечітки, в якому вже сиділо кілька ще зовсім

голеньких пташенят. Чомусь подумалось, що птахи поселяються і довго живуть біля добрих людей. У цей час на старій тополі, що росла біля хати Ковалів, енергійно заклекотав лелека. Поет підняв голову, загадково подивився на величезне гніздо, у якому гордо стояв лелека...»

Історія про гніздо лелеки триває й після смерті поета, похованого, як він заповів, на ічнянській землі. Вона має глибокий філософський підтекст.

Дерева, як і люди, пише Маринчик, теж хворіють, і щоб раптом столітня тополя не впала на хату, не наробила біди, пізньої осені 2000 року її вирішили спилати. Але ж як бути з лелечим гніздом, без якого вулицю й оселю родини Ковалів важко уявити?

У міськраді зважили на клопотання автора книги й виділили кошти, щоб на місці спиланого трухлявого дерева установити стовп із металевим колесом угорі. А ближні сусіди Ковалів допомогли облаштувати гніздо. Відтоді лелеки щороку повертаються до того, хто оспівував красу природи та гармонію з нею людського життя.

З героєм нарису «Джерело наснаги» Маринчик був знайомий упродовж понад півстоліття, а їхні зустрічі переросли у щире дружбу... Його молодість, як і Григорія Ковалю, обпалила війна. Вона несподівано увірвалася у життя того дня, як Петро Басанець з села Бурімки закінчив середню школу. Разом з батьком Олексієм Мусійовичем і двома старшими братами Іваном та Микитою він пішов на фронт, замінивши набір олівців для малювання на протитанкову зброю. Мати Марфа Панасівна посивіла, чекаючи повернення рідних додому, та живим їй судилося побачити тільки молодшого сина.

Перервана війною мрія Петра Басанця із запізненням почала здійснюватися. Він із відзнакою закінчує *Одеське державне художнє училище ім. В. Грекова*, по тому навчається у *Київському художньому інституті*. Серед наставників, які сприяли філігранності його таланту, були класики вітчизняного мистецтва, – Тетяна Яблонська, Сергій Григор'єв, Карпо Трохименко, Віктор Пузирков. Здібного випускника залишають викладачем художнього інституту.

Автор нарису висвітлює творчий шлях митця, в якому злилися в єдине ціле природний талант, працелюбність і любов до рідної землі.

Є ще одна характерна особливість. Ім'я Петра Басанця стало відомим широкому загалу завдяки співпраці з періодичними виданнями, що виходили друком масовими накладками. Як колишній співробітник популярного свого часу тижневика «Україна» можу підтвердити, що хист художника особливо цінував один із найкращих у радянські часи українських редакторів – його головред Василь Большак.

Петро Басанець виявив себе і як пейзажист, і як портретист, хоча частіше наголошують на другій грані його таланту.

У відтворених ним краєвидах, як відмічає Маринчик, легко вгадуються пейзажі Ічнянщини з її Качанівкою і Тростянцем, уся мальовнича Чернігівщина.

Він малює портрети славетних земляків: Левка Ревуцького, Степана Васильченка, Василя Чумака та інших. Художник створює галерею портретів видатних людей України: Олександра Довженка, Петра Майбороди, Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Олеса Гончара, Михайла Стельмаха, Юрія Мушкетика. Художникові вдається відобразити їхній духовний світ не тільки завдяки тому, що він осмислював їхню творчість, а ще часто бував у них удома, спілкувався з ними у дружній атмосфері, зблизився з ними на ґрунті духовних інтересів.

Сільський хлопець, який у п'ятирічному віці через брак фарб і олівців написав свій перший малюнок галузкою з верби, піднявся до вершин світового мистецтва. Його художні полотна експонувалися на міжнародних персональних виставках, його неодноразово запрошували за кордон.

А те, що творчість Петра Басанця явище першорядного національного значення, – факт незаперечний. Як відзначається у нарисі, на особливу увагу заслуговує його монументальне історичне полотно «Україна духовна». Це – колективний портрет, в якому відображено майже 150 історичних постатей, котрі творили історію України. Видатний мистецький доробок Петра Басанця, над яким він натхненно працював сім років поспіль, став окрасою Маріїнського палацу.

Та цій оповіді, мабуть, бракує суттєвої подробиці. Унікальне історичне полотно було висунуто на присудження *Національної премії ім. Тараса Шевченка*. Поодинокую рецензію на підтримку цієї пропозиції опублікували опозиційні до режиму Кучми *«Сільські вісті»*. Через це чи, можливо, через відсутність прагматичної напористості (що характерно для людей творчої натури) премії, на яку заслуговував Петро Басанець, він так і не був удостоєний.

Цей непривабливий казус корениться ще у підрадянській Україні. Станіслав Маринчик пригадує, як на початку 1970-х років, Ічнянська районна організація *Українського товариства охорони пам'ятників мистецтва і культури*, котру він очолював, ухвалила встановити пам'ятники Степану Васильченку і Василю Чумаку. Тодішній голова райвиконкому Василь Чалий звернувся за дозволом до *Ради Міністрів УРСР*. Однак отримав категоричну відмову під приводом відсутності коштів.

Ми й гадки не мали, що справа була не в грошах, пише Маринчик. Тільки згодом дізналися, що обидва наші земляки перебували так би мовити у списках неблагонадійних – українських буржуазних націоналістів.

Тож гранітні скульптури довелося встановлювати *«контрабандою»* під виглядом пам'ятних знаків. Це відбувалося у брежнєвські часи, що після хрущовської відлиги обернулися лише частковим відродженням сталінізму. А що вже казати про період, коли країною правив кремлівський диктатор! Тоді наш земляк композитор-класик Левко Ревуцький заведве не заgrimів на Соловки разом з поетом-класиком Максимом Рильським (нарис *«Художник звуків»*). А інший наш земляк – талановитий поет Іван Кмета, щоб не зрікатися своїх поглядів, змушений був емігрувати і більшу частку життя прожити за кордоном. Після тривалої розлуки вже у похилому віці він мав змогу побачити свою малу батьківщину лише протягом декількох годин (нарис *«Голос із-за океану»*).

Є над чим задуматися й стосовно сьогодення. Те, що ім'я Степана Васильченка носять *гімназія, Ічнянська центральна бібліотека і районна літературна премія*, – обнадійливий знак. Як і аналогічні прояви шани земляків до Василя Чумака. Та викликає тривогу те, що у зв'язку зі скороченням Міністерством освіти і науки України шкільної програми з української літератури з неї вилучено вивчення творів одного з найвидатніших українських письменників, а з поетичною творчістю його земляка пропонується ознайомитися на оглядовому уроці.

І, нарешті, як довго ще важкий, хоча й почесний, тягар збереження й пропагування національної культури у незалежній Україні нестимуть переважно ентузіасти-безсрібники – такі, як автор книги *«Сузір'я талантів»*, і не такі вже й багаті патріотично налаштовані благодійники?

Аркадій СИДОРУК

Пам'ятаємо

Шевченко Віктор Миколайович

23 червня 2013 р. передчасно перестало битися щире серце відомого в Україні історика та краєзнавця Чернігівщини, визнаного фахівця аграрної історії України XIX – початку XX ст., члена Національної спілки краєзнавців України, доктора історичних наук, професора кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Народився він 13 жовтня 1952 р. в м. Ніжині на Чернігівщині у родині службовців. Великий вплив на вибір майбутньої професії Віктора Миколайовича справив його дід Василь Дмитрович Шевченко, кандидат історичних наук, доцент, який багато років очолював кафедру Ніжинського педагогічного інституту імені М. Гоголя та був автором численних публікацій. Після закінчення Ніжинської школи №1 у 1971 році Віктор Миколайович вступає на історичний факультет Ніжинського педагогічного інституту ім. М. Гоголя. На третьому курсі був переведений до Чернігівського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, де відмінно навчався та брав активну участь у роботі історико-краєзнавчого гуртка.

Трудову діяльність Віктор Миколайович розпочав на посаді вчителя історії Лустівської школи Ніжинського району, потім з 1976 року працював вихователем гуртожитку Ніжинського ПТУ №13, протягом 1977–1979 рр. служив у лавах Радянської Армії, з 1979 по 1981 рр. продовжив свою педагогічну діяльність на посаді лаборанта кафедри історії КПРС Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, і з 1982 по 1985 рр. – асистента та старшого викладача кафедри історії КПРС Мелітопольського педагогічного інституту.

У 1984 р. під науковим керівництвом М. Н. Лещенка Віктор Миколайович успішно закінчив аспірантуру при Інституті історії Академії наук УРСР та захистив кандидатську дисертацію на тему «Становище селянства Лівобережної України та його революційна боротьба напередодні першої Російської революції (1900 – 1904 рр.)».

З 1985 р. працював на посадах старшого викладача кафедри історії СРСР та УРСР, а з 1990 р. – доцента кафедри історії та археології Чернігівського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, де вдало поєднував педагогічну та наукову діяльність. Протягом 1992 – 1999 рр. він обіймав посаду завідувача кафедри історії України в цьому ж інституті.

З 1999 р. і до останніх днів Віктор Миколайович Шевченко працював доцентом (з 2010 р. – професором) кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Активну педагогічну роботу Віктор Миколайович поєднував з плідною науковою діяльністю. Під його керівництвом підготували і захистили кандидатські дисертації зі спеціальності «Історія України» О. Я. Рахно та О. В. Герасименко. Він виступав як опонент при захисті дисертацій, як рецензент авторефератів. У 2011 р. Віктор Миколайович Шевченко захистив докторську дисертацію на тему «Земельний ринок України 60-х рр. XIX – на початку XX ст.». Захист відбувся у спеціалізованій Вченій

раді Інституту історії України НАН України, на засіданні якої йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук.

Науковий доробок ученого налічує близько 150 праць, чільне місце в якому посідають дослідження з аграрної історії України та Російської імперії XIX – початку XX ст. Крім того, до кола його інтересів входили історико-краєзнавчі студії, присвячені діяльності Чернігівського губернського земства та найвидатнішим його діячам І. І. Петрункевичу, О. О. Русову, І. Л. Шрагу тощо. Опубліковані його монографії «Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу» (2008 р.), «Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.)» (2010 р.) залишаються надбанням української історіографії.

На яких би посадах не працював Віктор Миколайович – починаючи від учителя в школі й закінчуючи професором у вузі – завжди користувався заслуженою повагою і авторитетом серед колег, учнів і студентів. Він був не тільки видатним ученим, висококваліфікованим педагогом, а й скромною, порядною людиною. Активним, відданим науці, щедрим на нові наукові ідеї, постійно готовим надати допомогу знали Віктора Миколайовича його учні й ті, кому він корисною порадою, теплим словом сприяв у сходженні крутими стежками наукового пошуку. Від нас пішла людина великого серця і розуму. Світла пам'ять про Віктора Миколайовича Шевченка назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

О. Б. КОВАЛЕНКО
Т. П. ДЕМЧЕНКО
О. В. ГЕРАСИМЕНКО
О. Я. РАХНО

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку __.11.2013. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк.12,25. Тираж 800 прим. Зам. № ____

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

Тел.: (0462)972-661